

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Hans Chr. Bjerg:

Debatten om Danmarks
strategiproblem 1872–76

Kersten Krüger:

Rentemesterregnskaber og
overslag: Problemer inden for
dansk finanshistorie omkring
1600

Jens Møller:

Dommen over Guldberg

Erling Høiberg:

Højskolen og den tidligste
danske georgeisme

Anmeldelser og litteraturnyt

JYSKE SAMLINGER · NY RÆKKE X, 1 · 1972

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie. Kontingent i Danmark og andre nordiske lande kr. 38,-; øvrige udland kr. 60,-.

Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
Århus C.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
Århus C.

Nu kan Jysk Selskabs medlemmer

abonnere billigt på andre nordiske tidsskrifter.

Jysk Selskab for Historie har indgået overenskomst om, at selskabets medlemmer til reducerede priser kan abonnere på de historiske tidsskrifter i de andre nordiske lande.

Abonnementerne tegnes inden 15. januar ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie
Vester Allé 12
8000 Århus C.

Derefter er abonnementerne løbende, indtil de afsiges pr. 15. december. Tidsskrifterne og opkrævningerne vil blive sendt direkte fra udgiverne.

Ordningen gælder kun privatpersoner, ikke institutioner. Den omfatter følgende tidsskrifter:

Historiallinen Aikakauskirja: 9 fmk.

Historisk Tidskrift (svensk): 20 sv. kr.

Historisk Tidskrift för Finland: 10 fmk.

Historisk Tidskrift (norsk): 20 n.kr.

Bogladepris for Ny række,
X. bind, hæfte 1: 43,70 kr.

Debatten om Danmarks strategiproblem 1872–76

Af Hans Chr. Bjerg

Efter krigen 1864 opstod der et strategiproblem for Danmark. Erkendelsen af dette kom dog først efter det franske nederlag i 1871 og faldt sammen med den lovbestedte revision af de militære organisationslove fra 1867 og 1868. I nærværende afhandling beskriver og analyserer arkivar, cand. mag. Hans Chr. Bjerg den militære og politiske debat, der 1872–76 udspandt sig om, hvilken strategi, som for fremtiden burde følges. Debatten, der i sit udgangspunkt var saglig, politiseredes i 1876 og må betragtes som en væsentlig forudsætning for forsvars- og befæstningsbevægelsen, således som den kendes fra 1880erne. I perioden 1872–76 var den dominerende strategiopfattelse den sømilitære. Gennemførelsen af Københavns befæstning fra 1880erne var udtryk for en landmilitær strategiopfattelse. Ændringen var bestemt af indenrigspolitiske forhold, og deres saglige begrundelse var diskutabel. I afhandlingen hævdes det, at Det forenede Venstre i den behandlede periode ud fra egne forudsætninger formulerede og hævdede en selvstændig forsvars- og strategiopfattelse.

I. Indledning

Man opererer ofte med året 1864 som et skelsættende år i Danmarks nye historie. Skal man undersøge dansk forsvarspolitik i slutningen af det 19. årh. og de forskellige strategiopfattelser, der stredes om at præge den, vil man ikke lægge snittet ved dette år, men snarere ved 1871–72, idet man først efter dette tidspunkt erkendte den nye strategiske situation, som landet var kommet i.

Geografiske og befolkningsmæssige forhold er faktorer, der normalt spiller ind ved strategiske overvejelser af et lands forsvarsmuligheder. Når disse faktorer ændres, må normalt også den militære strategi ændres – eller i hvert fald overvejes på ny. Da strategi som bekendt involverer en lang række faktorer, vil det til enhver tid være muligt at opstille forskellige løsninger på et givet lands sikkerhedsproblem f. eks. begrundet i en prioritering af ressourcerne. Ændres nogle af de væsentlige faktorer, opstår der et strategiproblem for landet, som af sikkerhedsmæssige grunde hurtigst muligt må løses ud fra de nye, givne betingelser. Overvejelserne vil normalt munde ud i *forsvarsplaner*, der så at sige er

udtryk for en *akcepteret strategimæssig løsning* af det pågældende lands sikkerhedsproblem.

Krigen i 1864 viste, at Danmark stod militært og politisk isoleret. Den militære strategi, der havde stået sin prøve i krigen 1848–50 havde atter vist sig brugbar til at sikre landets selvstændighed. Krigen i 1864 havde imidlertid bragt den glimrende flådehavn Kiel i Preussens hænder, og det var tydeligt, at en tysk flådemagt måtte anses for at være en realitet inden for en overskuelig årrække.

Den strategi, som Danmark hidtil havde anvendt, var lagt an på, at landet var i stand til at hævde søherredømmet, hvorved man kunne sikre øerne fra erobring, selv om forsvaret i Jylland var løbet over ende. Eksistensen af en stærk tysk sømagt ville imidlertid kunne gøre grundlaget for denne danske strategi højst tvivlsomt.

Med Frankrigs nederlag i 1870–71 bristede illusionen om ved dette lands hjælp at opretholde den hidtil knæsatte strategi. Erkendelsen af dette virkede på mange som et chok. Man fik nu først øjnene op for den nye strategiske situation, som allerede krigen i 1864 *de facto* havde bragt Danmark i. *Chokket fra 1864* blev så at sige forsinket og indtrådte først i 1872. Det er for mig at se karakteristisk, at digteren H. P. Holsts senere meget benyttede sentens »Hvad udad tabes, det skal indad vindes«, der er kommet til at stå som »en løsen for det danske folks holdning efter 1864«, faktisk først stammer fra 1872!

Som følge af Frankrigs nederlag opstod der i Danmark et behov for en ny sikkerhedspolitisk placering og en adækvat forsvarsplan. Det er nærværende afhandlings formål at redegøre for, hvorledes det strategiproblem, der opstod efter 1871, skabte en omfangsrig debat af såvel militær som af politisk og ideologisk observans. Debatten vil blive undersøgt med udgangspunkt i de forslag til love til bevilling af *ekstraordinære foranstaltninger til forsvarets fremme*, der blev fremsat af de skiftende regeringer i perioden 1873–76. Undersøgelsen er begrænset til perioden 1872–76, da denne synes at udgøre en samlet fase; således var f. eks. samtlige fremsatte lovforslag i dette tidsrum domineret af den samme strategiopfattelse. Efter 1876 stilnede strategidebatten af i nogle år for atter at bruse frem i 1880'erne med et tydeligt mere politisk islæt, end tilfældet havde været 1872–76.

II. Forudsætningerne for strategidebatten efter 1872

1. Forsvarskommissionen af 1866

Den strategi, som man fulgte i begge de slesvigske krige, havde som for-

udsætning, at Danmark var sin fjende overlegen til søs. Hæren blev placeret i befæstninger ved Danmarks eneste landegrænse for at kunne imødegå en sydfra kommende fjende, så snart denne rykkede ind over grænsen. I tilfælde af, at det ikke lykkedes den danske hær, dels anbragt i skanser dels i åben mark, at standse fjenden, trak hæren sig ud mod den jyske østkyst, hvorfra den ved flådens hjælp havde forbindelserne sikret bagud. Kunne stillingerne i Jylland ikke holdes, ville flåden overføre tropperne til de danske øer. Blev søherredømmet fastholdt i de danske sunde og bæltter, ville disse nærmest udgøre uoverstigelige forhindringer. Naturligt nok var Jylland det første, som i denne situation ville blive opgivet. Det faktum, at Jylland er en halvø til Tyskland, gjorde sig også gældende i Danmarks strategiske situation.

Allerede få år efter 1864 begyndte man i de militære tidsskrifter »Tidsskrift for Krigsvæsen« og »Tidsskrift for Søværnen« at diskutere hvilken lære, der skulle drages af krigen i 1864 og hvilken strategi, der i fremtiden burde anlægges. I »Tidsskrift for Krigsvæsen« foreslog man nedsættelsen af en blandet forsvarskommission »bestående af vore talent- og indsigtsfuldeste civile kræfter og de dygtigste officerer af begge hovedvåben, samt en civil kapacitet som præses«¹.

Den 2. februar 1866 lod ministeriet Frijs en sådan kommission nedsætte. Den kom til at bestå af 10 rigsdagsmænd samt 5 landofficerer og 4 søofficerer². A. F. Krieger blev formand. Krigsministeren og marineministeren var på dette tidspunkt henholdsvis J. V. Neergaard og H. Grove. Begge disse ministre blev, medens kommissionen sad, udskiftet med henholdsvis W. R. Raasløff og C. E. van Dockum.

Formålet med kommissionens sammensætning var muligvis, at man derigennem ville sikre eller lette behandlingen af evt. lovforslag i rigsdagen, ved i forvejen at have gjort rigsdagsmænd fra forskellige partier medansvarlige³.

Kommissoriet gik bl. a. ud på »at udarbejde en samlet plan for land-

1. Tids. f. Krigsvæsen. Her citeret efter Rambusch p. 50.

2. Medlemmerne af forsvarskommissionen af 1866:

Politikerne: (landstinget:) *Krieger*, Skeel, Carlsen, Jacobsen, Balt. Christensen. (folketinget:) Fenger, Dreyer, Nyholm, Eriksen, Madsen.

Officererne: (hæren:) obersterne de Jonquières, Scharffenberg, Max-Müller; oberstløjtnant Ernst, major Bramhelst.

(søværnet:) kaptajnerne af Flåden Schultz, Wrisberg, Wulff samt direktøren for Orlogsværftet Tuxen.

3. Se Rambusch p. 55 og spec. Rovsing: Danmark som Krigsmagt p. 12 f., der ironiserende kalder sammensætningen en »idé, hvis snildhed ikke kan beundres nok.« Rovsing er overbevist om, at rigsdagsmedlemmerne skulle bruges som »gidsler«!

og søforsvarets ordning, og derved navnlig overveje spørgsmålene om personellet og materiellets størrelse, fordeling og uddannelse, samt om nødvendigheden af befæstningsanlæg og deres anbringelse . . . alt under tilbørligt hensyn til såvel statsforsvarets tarv som til statens evne til at bære de med den påtænkte ordning forbundne øjeblikkelige og stadig tilbagevendende udgifter«⁴.

Selv om kommissionens opgave også var at opstille en forsvarsplan, træder en sådan dog kun sporadisk frem i betænkningen, der allerede forelå 19. november 1866. Denne indeholder forslag til organisations- og personellove for hær og flåde. Kun i bemærkningerne til disse forslag kommer man ind på strategiske tanker.

Man erkendte i betænkningen, at vore muligheder efter 1864 for at opstille et forsvarsvæsen var blevet formindskede. Dette kunne bl. a. opvejes af en klog udenrigspolitik eller, som det lidt omstændeligt hedder i betænkningen:

»Erfaringen viser . . . at et lands forsvar, det være sig en stor eller en lille stat, ingenlunde kan gøres afhængigt af, at det er sin nærmeste nabo lige i magt, enten i det hele, eller i en enkelt gren af forsvarsvæsenet, men at der gives andre faktorer, som må tages i betragtning, og som efter omstændighederne kunne virke til gavn eller skade. Det må stedse være opgaven for et lands ydre politik at søge at vende sådanne faktorer til dets fordel, så at det under faretruende forhold kan finde en pålidelig støtte hos andre; men skal ethvert forsøg herpå ikke blive frugtesløst, må landets forsvarsvæsen udvikles *i forhold til dets forsvarevne*, det vil sige, i forhold til befolkningens størrelse og velstand og til landets beskaffenhed⁵.«

Det, der med andre ord her er tale om, er et forsvarsvæsen, som harmonerer med landets ressourcer og strategisk-geografiske forhold, og som i forbindelse med en klog udenrigspolitik, der i givet fald ville skaffe os allierede, vil sikre landets selvstændighed.

Kommissionen var især opmærksom på den voksende tyske flådemagt og de strategiske konsekvenser af at miste herredømmet i vore egne farvande. Den foreslog derfor, at man prioriterede søværnet højest og så længe som muligt forsøgte at følge med den tyske udbygning til søs⁶.

Den strategiopfattelse, der ligger til grund for de tanker, kommissionen fremkommer med, kan sammenfattes i efterfølgende citat fra afsnittet om hærens organisation i betænkningen:

4. Indledningen til den trykte betænkning fra kommissionen 1866.

5. Forsvarskom. Betænkning, Afsnittet om søværnet p. 8.

6. Se *ibid.* p. 9.

»Jo mere vi tror at burde holde for øje, at vi næppe i fremtiden kunne vente krig med en fjende, der er synderlig svagere til søs end vi, desto nødvendiggøre finde vi det, at vort forsvarsvæsen ordnes temmelig selvstændigt i hver af de to grupper, i hvilket landet deles ved Storebelt med Samsø Belt og Langelands Belt, således at hærens mobilisering ikke forhindres ved, at en fjendtlig flådestyrke forhindrer overførsel af større mængder over disse vande 7.«

Søværnets hovedopgave blev angivet som værende »at gøre os til herrer i vore egne farvande og forhindre fjendtlige foretagender fra søen«, samt undgå en isolering af landsdelene.

Hovedopfattelsen med de to strategiske dele af landet hver på sin side af Store Bælt med hvert sit selvstændige forsvar rummede en strategisk nydannelse. Dette var løsningen på det strategiproblem, der ville opstå i det øjeblik, Danmark mistede søherredømmet, hvorved man bl. a. ikke mere ville kunne rokere tropperne frit rundt på den jyske østkyst og øerne.

De tre søofficerer i kommissionen ⁸ præciserede i en mindretalsudtalelse, at der for fremtiden måtte lægges mere vægt på flåden, idet de begrundede dette med, »at det kun er, når vort søværn er stærkt nok til at holde vore farvande frie for fjendtlige skibe og hurtigt nok udrustet og organiseret til at kunne indtage dets poster før fjenden, at armeen kan få den fornødne frihed til at bevæge sig fra den ene af landets dele til den anden eller samles i større masse på et enkelt sted, hvorimod den i modsat fald kunne blive tvungen til at holde sig delt på de forskellige øer og således fra begyndelsen mulig være lammet i sin virksomhed ⁹. Modsat denne opfattelse hævdede bondevennen Balt. Christensen i en anden mindretalsudtalelse, at det var en urigtig opfattelse, at søværnet var hovedvåbenet. Han mente, at søværnets opgave kunne indskrænkes »til hovedsagelig at være et hjælpevåben, et landforsvarsstyrken underordnet og fuldstændiggørende »flydende artilleri««.

Til manges forbavelse og nogles fortrydelse nævnede betænkningen ikke ét ord om befæstninger. For helt at forstå betydningen af dette, må man erindre, at befæstningsvæsenet nærmest blev betragtet som et »våben« på linie med hær og flåde ¹⁰.

Helt i tråd med betænkningen fremsatte krigsminister Raasløff i folketinget forslag om nedlæggelsen af befæstningen omkring København og

7. Se *ibid.* Afsnittet om hæren p. 15.

8. Den 4., direktøren f. Orlogsværftet, blev ikke regnet for »egentlig søofficer«.
Betænkningen, afsnit. om søværnet p. 95.

9. Betænkningen, afsnit om søværnet p. 95.

10. Om denne betragtningsmåde se f. eks. Kieler p. 168.

salg af fæstningsarealet for derigennem at skaffe midler til den mobile hær («mobil» er her brugt som modsætning til befæstningsvæsenet, »det faste værn«). Senere, i forbindelse med hærlovsforslaget, udtalte krigsministeren de ord, der af en eftertid gang på gang skulle blive hentet frem i den standende debat: »Det er nu regeringens anskuelse, at København bør søge sit forsvar i en veludrustet hær, som kan forhindre en landgang, eller, når en sådan har fundet sted, kan møde fjenden i åben mark og slå ham tilbage; hvorhos København tillige må søge sit forsvar i flåden og søfterne«¹¹.

Betænkningen fra 1866 dannede grundlag for udarbejdelsen af lovforslagene til henholdsvis hærens og søværnets ordning. Behandlingen af disse foregik i rigsdagen i 1867. Det lykkedes Raasløff ved stor dygtighed og en beundringsværdig parlamentarisk sans at få sit forslag gjort til lov allerede samme år. Marineminister v. Dockums forslag blev derimod »tabt på gulvet«. Dette skyldtes vistnok dels, at han i forbindelse med planen om salget af de vestindiske øer var kommet i et modsætningsforhold til Raasløff og størstedelen af ministeriets øvrige medlemmer, dels at hans optræden i folketinget og dets udvalg, der behandlede søværnsloven, ikke havde været videre heldig¹². Det endte med, at grev Frijs måtte »kaste marineloven overbord«, som Krieger skriver i sin dagbog. Den 1. november samme år blev v. Dockum afløst af O. F. Suenson. Der havde vistnok været tale om, at Raasløff skulle overtage begge de militære ministerier, men Frijs valgte altså en person med tilknytning til søværnet¹³. Det lykkedes nu at få loven igennem det følgende år; den er dateret 24. april 1868.

Søværnsloven af 1868 var kun en organisationslov og opstillede ikke nogen »flådeplan«. Begrundelsen var, at udviklingen inden for den sømilitære videnskab og skibsbygningskunsten gik så hurtigt, at det var umuligt at angive faste retningslinier, som kunne holde blot i et par år. Dette forhold blev af folketinget godtaget uden videre.

2. Raasløff og hærordningen af 1867

Hærloven, hvis udformning i høj grad skyldtes Raasløff, indeholdt i modsætning til søværnsloven en slags »plan«, idet den hævdede det princip at lade den mobile del af hæren få den altdominerende stilling inden for de landmilitære styrker. Dette forhold var så at sige strategisk

11. Se Haugner p. 34.

12. Se bl. a. Statsrådsforhandlingerne p. 333 og Krieger IV under 12. 2., 10. 5. og 12. 6. 1867.

13. Krieger IV, 25. juni 1867.

begrundet, idet betænkningen af 1866 var gået ind for en strategi, der gjorde flåden til forsvarets 1. linie; den anden linie skulle udgøres af hæren, der i åben mark skulle forsøge at slå fjenden. Denne strategi bevirkede, at man ikke længere havde brug for store fæstninger, men tropper, der hurtigt kunne flyttes ud til kysten og langs denne, hvis flåden ikke kunne holde fjende stangen.

Hærloven og dens udformning er blevet opfattet som et udtryk for revanchelysten over for Tyskland, og som skabt til at sikre en alliance med Frankrig. Raasløff udtalte selv kort tid efter lovens vedtagelse ved en militær fest, hvor kongen var til stede, at målet med loven var, at vi, »når der bliver udsigt til at tilbagevinde det tabte, må kunne møde med en vel organiseret, vel rustet og af den rette ånd besjælet hær«. Krigsministeren udtrykte her ganske givet, hvad mange inderst inde følte og håbede, men nogen direkte forbindelse til hærlovens udformning kan man ikke sige der var. Forsvarskommissionen af 1866 havde ganske vist foreslået en strategi, der var særlig egnet mod angreb fra en fjende, som var os overlegen til søs, og havde også talt om alliancer, men at hærordningen af 1867 skulle gøre hæren særlig egnet til at operere sammen med den *franske*, kan der ikke føres noget bevis for. Det eneste, der lå i hærloven, som var af strategisk natur, var, at den stillede »den mobile hær« i spidsen. Denne tanke må selvfølgelig ses i relation til den rolle, man havde tildelt flåden i strategien.

Bl. a. på grund af den hastige tekniske udvikling var venstregrupperne i folketinget ikke trygge ved, at de militære organisationslove skulle være »endelige«. De fik indsat en revisionsparagraf (§ 48), i følge hvilken begge lovene skulle underkastes en almindelig revision inden udgangen af finansåret 1872/73. Førte dette ikke til en ny lov, skulle loven igen underkastes revision inden udløbet af ethvert følgende finansår, indtil revisionen fremkaldte en anden lov. Denne bestemmelse skulle der senere blive meget brug for.

Raasløffs strategiopfattelse fremtræder i et referat fra et statsrådsmøde lørdag den 18. december 1869.

R. går ud fra som det sandsynligste, at et evt. angreb på Danmark vil komme fra det nordtyske forbund. Han anser det endvidere for givet, at dette angreb vil kunne ventes i forbindelse med en spænding i Europa. Det er evident, at det nordtyske forbund finder det meget væsentligt ved en evt. krig med Frankrig at have sikret sig Danmarks stilling, enten gennem en alliance eller – på anden vis. Af dette slutter R. modsætningsvis, at Frankrig er interesseret i en alliance med Danmark for netop at undgå, at Tyskland på forhånd har sikret sig vores stilling. Såfremt Frankrig i en given situation sender et par kraftige krigsskibe herop, vil vi kunne hævde herredømmet på søen og derved være gunstigt stil-

lede¹⁴. R. nævner, at det nordtyske forbunds forspring på det sømilitære område (altså i 1869) faktisk kun er ét panserskib.

Angrebet fra forbundet kan efter R.s mening ske på en af tre måder:

1. *Angreb landværts på den jyske halvø.*

Dette vil nok lykkes, idet Danmark ikke har kræfter til at modstå et sådant, men de tyske tropper vil dog være truet i flanken af flådestyrken, og det er tvivlsomt, om man vil kunne opnå det ønskede mål, nemlig at tvinge Danmark til alliance eller neutralitet.

2. *Den nordtyske flåde angriber København* for at tvinge Danmark til alliance.

Et sådant angreb vil man hurtigt kunne blive adviseret om, og hvis blot søforterne ud for København fortsat holdes i god stand og suppleres med nogle mindre, bepanrede skibe, vil det være muligt at modstå dette angreb.

3. *Angreb på Sjælland, »landets hjerte«.*

Et sådant angreb er efter R.s mening langt det farligste. »Overfor en truet landgang ville det jo være vigtigt at have skibe, som om muligt kunne møde fjenden på overgangen eller under kysten, men når det ikke lykkedes derved at udrette noget, så måtte man have koncentreret så mange tropper som muligt og møde fjenden i åben mark.«

Raasløffs strategiopfattelse så altså således ud: Forsvarets 1. linie skulle udgøres af flåden, bestående af mindre, pansrede kanonbåde. Disse skulle sammen med hæren rette angreb på landgangsstyrken under landstigningen. Lykkedes det heller ikke at stoppe fjenden her, skulle man forsøge at slå denne i åben mark. Derfor kunne Raasløff ikke se betydningen af store panserskibe. Han tilrødede, at »man anskaffede nogle mindre skibe med stærkt panser og af ringe dybtgående, som dels ville kunne støtte søforterne og således medvirke til forsvaret for København, dels også kunne benytte terrænet i vore egne farvande, vedligeholde forbindelsen, og løbe ind, hvor fjendens store skibe ikke kunne komme. Men skibe med stærkt panser, det sværeste artilleri og ringe dybtgående kan man kun have, når man går ind på monitor-systemet, og det er en tanke, som allerede i mange år har været (Raasløff) aldeles klar, at monitorerne var det rette slags fartøj for os¹⁵. Monitor-systemet har hidtil ikke kunnet trænge igennem her, fordi forkærligheden for søgående skibe, med hvilke man kunne møde fjendens skibe i åben sø og der fægte med ham, har været så alt overvejende. Men hvad der var en holdbar plan, sålæn-

14. Jfr. også de synspunkter, Raasløff fremførte som »privatmand« i Paris ved krigs-udbruddet 1870, se Aa. Friis' bog om dette emne.

15. Monitor-systemet. Opkaldt efter det nordamerikanske, pansrede skib MONITOR. Måske stammer Raasløffs interesse for »mindre, bepanrede skibe« fra hans ophold i U. S. A. 1851–61.

ge vi havde overlegenheden tilsøs, er det ikke længere, efter at vi have tabt denne.«

Med denne begrundelse bad Raasløff i statsrådet kongen om bemyndigelse til at konvertere bevillingen til »et stort panserskib« på finanslovsforslaget med en bevilling til tre »bepansrede mindre skibe efter monitor-systemet«. Dette accepteredes af kongen, der samtidig pålagde Raasløff at drage omsorg for, at der blev gjort den fulde nytte af »torpedos«, der netop i vore farvande kunne finde anvendelse, »da vi er de svage.«

Raasløff forlangte derefter i rigsdagen en bevilling til mindre monitører, hvis dybtgående ikke skulle overstige 12 fod. Forslaget ville radikalt ændre sammensætningen af flådens skibsmateriel og vakte derfor opsigt. Dette »det raasløffske 12-fods system« dukkede senere op som et spørgsmål i debatten efter 1872.

3. Den private strategidebat 1864–70 ¹⁶

Efter krigen i 1864 blev forsvaret og dets muligheder livligt debatteret i pjecer og avisartikler af såvel »sagkyndige« som »lægmænd« ¹⁷, i andre fremhævedes, hvilken anvendelighed en militshær efter schweizisk mønster ville have for Danmark ¹⁸.

Det er dog de færreste indlæg i debatten, der kommer ind på egentlige strategiske problemer. Af eksempler på dette kan nævnes indlæg dels i »Dansk Militair Tidsskrift« og i »Tidsskrift for Søværnen«. Det man især diskuterer er prioriteringen mellem de to hovedværn, som jo i høj grad må have relation til strategien. Skulle man forsøge at holde trit med Preussen i dettes flådeopbygning eller skulle man opgive dette på forhånd og bruge pengene til hæren i stedet for?

I et tredje militært tidsskrift, det tidligere omtalte »Tidsskrift for Krigsvæsen«, gøres det gældende, »at landets sikkerhed under et overmægtigt overfald ulige bedre betrygges ved en større hær og en mindre flåde, end ved en større flåde og en ubetydelig hær ¹⁹. I »Tidsskrift for Søvær-

16. »Privat« bruges her i betydningen »ikke-officiel«, jfr. Forsvarssagen p. 2: Private forslag.

17. F. eks. Den danske Hærs Reorganisation. Af F. Bauditz, Jan. 1865 og Mit Udbytte af at overveie Ordningen for nærværende Tid af den danske Hærstyrke. Ved C. C. Lundbye. (Se i øvrigt Forsvarssagen (1907) pp. 3 f. og Rambusch pp. 43–51.)

18. F. eks. Kortfattet forslag til en dansk Infanterimiliti efter sveitsersk (!) Mønster, af en Infanteriofficer, Kbh. 1865, samt Grundtræk af en Militærorganisation for Danmark baseret paa et almindeligt Væbningssystem og for Bevarelsen af Landets Selvstændighed. Et Forsøg til at løse den Opgave: »Hvad have vi at gjøre?«. Af H., Kbh. 1866.

19. Tids. f. Krigsvæsen 1866.

sen« hævdes naturligtvis det modsatte i en artikel af E. Bluhme²⁰. Denne samme opfattelse ses ligeledes i admiral Steen Billes pjece fra 1866, »Nogle Ord om vort Søforsvarsvesen«. Bille mener, at flådens andel i landets forsvar i fremtiden må blive forholdsvis større, men at dette dog ikke må ske på bekostning af hæren.

To pjecer, nemlig M. Rovsings og D. G. Monrads, stikker i stil og indhold af fra de andre²¹.

Med hensyn til strategien og prioriteringen mellem hær og flåde siger Rovsing, at et landforsvar af Sjælland kun er tænkelig i den situation, hvor vi bliver angrebet af Sverige, »mod Preussen og i alle andre tilfælde er flåden det naturligste værn for Sjælland, og et landforsvar vil næppe kunne tænkes bragt i anvendelse, før flåden er slået, og Jylland og Fyn er erobret. Men stå sagerne således, så er det ikke godt at indse, hvad der skulle vindes ved at forsøge et landforsvar af Sjælland«²². Rovsings strategiopfattelse er her så afgjort sømilitær.

Rovsing gør endelig den interessante iagttagelse, at drivfjedren til den erobringskrig, Preussen førte mod os i 1864, var, at dette land ville have »luft til søen«, og at Preussens begær i første omgang var blevet tilfredsstillt, når det fik fat i den udmærkede orlogshavn Kiel. Konklusionen af dette synspunkt drager Rovsing dog kun delvist og nævner blot, at »Sjælland har intet at befrygte af den tyske erobringsyge. Det er Jylland og Fyn, hvorom striden vil dreje sig«²³.

Monrad holdt i slutningen af året 1869 nogle meget dystre universitetsforelæsninger om Danmarks fremtid. Forelæsningerne udsendtes i bogform 1870. Monrad mener, at Danmarks fremtid er usikker, fordi landets forsvarsbetingelser er borte fra det øjeblik, det blev Preussen underlegent på havet. Når Danmark hidtil havde kunnet bestå i århundreder, skyldtes det, at vi over for »det flådeløse Tyskland« havde været i besiddelse af et søværn, der sikrede os et holdepunkt i øerne, selv om den jyske halvø var oversvømmet af fjender. Han mener derfor, at vi måtte skabe os et nyt holdepunkt, »som ville sætte os i stand til i længere tid at modstå en overlegen fjende.« Der var her sandsynligvis tale om et stærkt befæstet København.

20. T. f. S. 1867 p. 7. »Om vor fremtidige Væbning«.

21. (M. Rovsing:) Danmark som Krigsmagt. Til Overveielse for Militaire, Politikere og Statsborgere. Af en gammel Militair, Kbh. 1867. På titelbladet inden i pjecen er ordet »statsborgere« – måske ved en fejltagelse – erstattet med »skatteborgere«! – D. G. Monrad: Om Politiske Drømmerier, Kbh. 1870.

22. Ibid. p. 24.

23. Ibid.

4. De indenrigspolitiske forudsætninger for strategidebatten efter 1872

Da Slesvig i 1864 blev udskilt fra kongeriget, stod man som bekendt med to forfatninger, der gjaldt for kongeriget. De to forfatningers valgretsbestemmelser begünstigede hver for sig forskellige klasser i samfundet, derfor var der ved udarbejdelsen af en ny forfatning lagt op til en social kamp. Resultatet af grundlovs kampen 1864–66 er velkendt. I den nye forfatning, der blev resultatet, var kimen lagt til fortsat social spænding.

I 1870 fandt de forskellige venstregrupper sammen i »Det forenede Venstre«. Den 28. maj 1870 dannedes ministeriet Holstein-Holsteinborg, uden at der i dette var blevet optaget venstremænd. Den 30. juni s. å. udsendte Det forenede Venstre en udtalelse, i hvilken det hed, at det årlige finanslovsforslag først i følge grundloven skal forelægges folketinget (dets »grundlovmæssige forret«). Folketingets bestræbelser måtte i øvrigt gå ud på at få indført den regel, »at regeringen til enhver given tid repræsenterer de anskuelser, som deles af folketingets flertal, hvilket med andre ord er gennemførelsen af den parlamentariske regeringsform«²⁴. Hermed var bolden givet op til den strid, der i tre decennier skulle ryste det danske folk og efterhånden rive alt med sig.

III. Den militære og politiske debat om Danmarks strategiproblem 1872–76

1. Strategiproblemet efter 1871

På mange måder er 1872 et ejendommeligt år. Mange af de linier, der går igennem Danmarks indenrigs-, forsvars- og udenrigspolitik i sidste halvdel af det 19. årh. tager ligesom deres udgangspunkt i 1872.

Efter den fransk-tyske krig bortfaldt forudsætningerne for den strategi, man havde fulgt efter 1864. Det deraf opståede strategiproblem måtte af hensyn til statens sikkerhed løses så hurtigt som muligt.

For at komme til en klarhed over dette strategiproblem skal en strategisk beskrivelse af Danmark kort forsøges¹.

Danmark består af en halvø og en mængde småøer grupperet omkring 4 større øer. Geografisk er dette område placeret ved udløbet

24. Her citeret efter Pol. Dan. hist. 12, p. 84.

1. Her bruges strategi som »Læren om forholdene i vid forstand inden krigshandlingerne samt om disses udnyttelse til at opnå de mål, politikken tilsigter«. (Eggert Petersen: Det tilbagetrukne Periferiforsvar, T. f. S. 1959 p. 322).

af den store havarm, Østersøen, der udgør de nord- og nordøsteuropæiske staters adgang til verdenshavene. Af disse stater bør især – i 1870'erne – nævnes Rusland og Tyskland. Danmark har lige siden middelalderen nydt godt af denne strategiske beliggenhed, idet denne geografiske nøgleposition har sikret Danmark stor indflydelse i nordeuropæisk politik.

Beliggenheden udviklede sig i løbet af det 19. årh. til at blive prekær, idet Tyskland blev samlet og på grund af dets stormagtsbestræbelser kom i et modsætningsforhold til sømagten England. Med andre ord blev Danmarks stilling på grund af den strategiske placering forværret i takt med den tyske flådemagts opbygning og det deraf stigende modsætningsforhold til England. En krig mellem de to østersømagter Tyskland og Rusland ville f. eks. kun komme til at betyde noget for Danmark i det øjeblik, at den ene af parterne fik sømilitær hjælp af en anden kontinental eller ikke-kontinental (England) stormagt.

Det, der havde betinget Danmarks stilling ved indsejlingen til Baltikum var altså, at det på havet var stærkere end Tyskland. Monrad skriver i sine politiske drømmerier, at de tre ting, der havde betinget Danmarks styrke over for Tyskland var: »Øerne, Flåden og Tysklands Mangel på Flåde«, idet »vor flåde tidligere (gjorde) øerne til uindtagelige fæstninger«². Disse forhold, mente Monrad i 1869–70, ville snart blive ændrede, og dermed ville der være »indtrådt en afgørende vending i vor forsvarshistorie«³.

Tyskland var to gange, nemlig i 1864 over for Danmark og i 1870–71 over for Frankrig, blevet hæmmet i sine operationer, fordi det ingen flådemagt besad. Landet satte derfor nu kraftigt ind på etableringen af en flådestyrke. Det vil dog her være på sin plads at ramme en pæl igennem opfattelsen af den tyske flådemagt i 1870'erne som meget større end den danske. I virkeligheden udvikledes den tyske flåde i starten fortrinsvis med defensivt materiel. Udviklingen frem til den højsøflåde, man kender fra 1890'erne og fremefter, blev endvidere hæmmet i den periode von Caprivi var chef for marineministeriet (1883–88). Han gik nemlig ind for kanonbådsforsvaret og var nærmest »Preussens Raasløff« – sans comparaison!

I »Fædrelandet« kunne man i 1872⁴ læse om de svulstige udtalelser om en tysk fremgang på havet, som var faldet i forbindelse med sø-

2. Monrad (1870) p. 36.

3. Se også Fink: Admiralstatsplanerne p. 287.

4. »Fædrelandet« 12. nov. 1872.

sætningen af det første tyske panserskib HANSA⁵. Forskellige lignende ytringer og notitser gjorde det forståeligt, at man i den tyske presse efter den store sejr i 1870–71 kunne fantasere om Danmark som »tysk admiralstat«⁶.

Tanken om Danmark som »tysk admiralstat« gik helt tilbage til 1840'erne og var betinget i klare strategiske forhold. Den gik ud på, at Det tyske Forbund kunne skaffe sig adgang til havet og en flådemagt ved at indlemme Danmark i forbundet⁷. Det hedder således i en tysk artikel fra 1842 (!), at »det må altid for Tyskland være af stor vigtighed, at Danmark hverken selv optræder fjendtligt mod det tyske søsystem, med hvilket det – også hvis kongeriget Danmark ikke bliver en tysk forbundsstat – ufrivillig på mange måder er flettet sammen, eller at det lader sig bruge til krigsformål imod det, thi i begge tilfælde kan det blive meget farligt for den tyske udvikling til søs«⁸. Danmark befandt sig i en slags »pseudo-uafhængighed«, idet landets forsvarsopgave – geo-strategisk set – i virkeligheden var at give Tyskland sikkerhed for, at det ville modsætte sig en engelsk (og fransk) neutralitetskrænkelser. Ved at komme i besiddelse af Kiel i 1864 havde Tyskland fået den ønskede adgang til havet, og det havde derfor ingen interesse i at få mere at forsvare f. eks. i form af den jyske halvø. Det, Tyskland måtte være interesseret i, var, at Danmark gennem sin neutralitet dækkede de tyske flådebasen, idet det ellers ville kunne risikere en »tofrontsrig« til søs⁹.

En strategi eller rettere forsvarsplan må altid bero bl. a. på en analyse af landets udenrigspolitiske betingelser. Troels Fink siger, at »vil man forstå den danske udenrigspolitik, er det praktisk at se den i sammenhæng med forsvarspolitikken; omvendt er det hensigtsmæssigt at betragte de forskellige forsvarsordninger på deres udenrigspolitiske baggrund.¹⁰« Dette er så at sige den betragtningsmåde, Fink anvender ved sine undersøgelser af dansk forsvars- og udenrigspolitik 1894–1909. Man skulle da også tro, at debatten om, hvorledes Danmarks strategiproblem løstes, i høj grad bevægede sig på et udenrigspolitisk plan, men dette er

5. De panserskibe, Preussen og Det nordtyske Forbund havde bygget før 1872, var bygget eller købt i udlandet.

6. Munch, Schultz V, p. 46.

7. Se Troels Fink: Admiralstatsplanerne i 1840'erne pp. 287–303. De strategiske overvejelser, der ligger til grund for de tyske admiralstatsplaner er overordentlig vigtige og interessante ved studiet af de strategiske forudsætninger for strategiproblemet efter 1871.

8. Her citeret efter Fink: Admiralstatsplanerne p. 291.

9. For at eliminere denne fare byggedes Kielerkanalen 1887–95.

10. Fink: Fem Foredrag p. 19.

faktisk ikke tilfældet. Strategidrøftelserne synes i perioden 1872–94 for størstedelens vedkommende at have bevæget sig i et »udenrigspolitisk vacuum«¹¹. Dette bekræftes, når man læser Sjøqvists bog om Peter Vedel. Heri hedder det, at »udenrigsministeriet blev holdt uden for alle forsvarspolitiske overvejelser. Hvor ejendommeligt det end lyder, så er det en kendsgerning, at der ikke foreligger en eneste udenrigsministeriel betænkning om dette for landets udenrigspolitik så vigtige spørgsmål.¹²« Man kan med Sjøqvist undre sig! Der vil derfor uden tvivl være grund til primært at analysere strategidebatten her i landet ud fra militærtekniske og indenrigspolitiske forhold, selv om de første år af den ovennævnte periode, 1872–76, som speciel er behandlet her, vel nok frembyder flere udenrigspolitiske vurderinger i forbindelse med de strategiske overvejelser, end tilfældet er for resten af perioden frem til det politiske forlig i 1894.

2. Militærkommissionen af 1872

Allerede den 23. december 1871 havde krigsminister Haffner i anledning af den forestående, lovbefalede revision af de militære love i et brev beordret generalstabens chef, general Stiernholm, til at fremsende et responsum vedrørende de ændrede strategiske betingelser for landet til brug for de overvejelser, ministeriet nu måtte foretage.

Stiernholms responsum forelå den 14. februar 1872¹³. I dette erkender generalen, at det er uimodsigeligt, at en befæstning af København mod landsiden er af »overvældende betydning«, »men ser dog sagen i et andet lys end dem, som alene heri ser midlet til Danmarks frelse.« Han foreslår derfor, at København kun dækkes af et antal provisoriske værker, mens felthæren opstilles på Sjælland og Fyn. Forbindelsen mellem disse to landsdele udgør egentlig forsvarets centrum og er derfor meget vigtig. Store Bælt skal derfor befæstes ved anlæg ved Korsør, på Sprogø og ved Nyborg samt et par andre steder for »at sikre vore troppers indbyrdes forbindelse nord eller syd for denne tværlinie«¹⁴. Denne strategiplan blev senere benævnt »tværforsvaret« og spillede en vis rolle i debatten. Planen må siges at indeholde strategisk rigtige tanker ud fra de

11. Se f. eks. Sjøqvists anmeldelse af Finks bøger i Historisk Tidsskrift 12. Rk. 1. bd. pp. 224–37.

12. V. Sjøqvist: P. Vedel (uglebog) p. 145.

13. General Stiernholms responsum findes trykt. Et eksemplar findes i Marineministeriets Afl. 1914 pk. 54 i lægget Aggersøhus. Flere andre steder, bl. a. i Krigsministeriets arkiv, støder man på det. Se også Klein, p. 72 f.

14. Citeret efter Klein p. 73.

givne betingelser, men svagheden ved den var vel nok, at den krævede en stærk flåde, hvad Danmark ikke havde. Klein, der er landofficer, karakteriserer ikke desto mindre Stiernholms plan med ordene: »Generalstaben vidste egentlig hverken ud eller ind og tog derfor standpunkt i midten«¹⁵.

Dagen efter, at krigsminister Haffner, der også var marineminister, havde modtaget resposummet, nedsatte han, altså den 15. februar 1872, en kommission til drøftelse af forskellige spørgsmål landets forsvarsvæsen vedrørende. Kommissionen blev i kommissoriet pålagt »i store træk at udarbejde et udkast til den samlede anvendelse af de to værn og deres forskellige midler, og ligeledes i store træk at tilvejebringe en samlet erkendelse af de nødvendige, endnu manglende midler til forswarets fuldstændiggørelse, når der som grundlag fastsættes:

1. omtrent og hovedsagelig det nuværende personelle grundlag; 2. en blot defensiv krig, hvori vi imidlertid stå alene.«

Formanden for kommissionen blev krigsministeriets direktør, daværende oberst C. A. F. Thomsen. General Stiernholm blev ikke medlem af kommissionen, der i øvrigt kom til at bestå af 10 medlemmer, 6 officerer af hæren og 4 af flåden¹⁶.

15. Se fremdeles ibid.

16. Landofficererne: oberst *J. F. M. Ernst* (1820-97), ingeniør, havde været chef for Officersskolen og Den militære Højskole og øverstbefalende for Kbh.s Søbefæstning under krigen 1864. Oberst *W. Kauffmann* (1821-92), artillerist, kommandør for Kbh.s Søbefæstn. 1868-79.

Oberst *A. L. Klein* (1820-87).

Kaptajn *E. C. L. Koefoed* (1830-1904), ingeniør, i 1872 lærer ved Officersskolen og Den militære Højskole i krigsbygning, medstifter af Det krigsvidenskabelige Selskab. Oberst *J. Th. Ravn* (1820-1913), infanterist, i 1872 stabschef ved 2. generalkommando.

Oberst *C. M. V. Tvermoes* (1813-98), generalstabsofficer (infanterist), i 1872 chef for generalstabens taktiske afdeling.

Søofficererne: kommandør *R. C. Malthe Bruun* (1816-95). 1871-74 chef for Søtransportvæsenet.

Kaptajn *W. A. Carstensen* (1828-1909) (se også senere!), i 1872 næstkommanderende og senere chef for Søofficersskolen. Redaktør af »Tidsskrift for Søvæsen«.

Kaptajn *N. F. Ravn* (1826-1910), lærer ved Officersskolen, medstifter af Det krigsvidenskabelige Selskab.

Kommandør *A. C. Schultz* (1813-1908), havde været tilknyttet Kbh. Søbefæstn., senere chef for Søtransportvæsenet 1874-79.

Ovenstående oplysninger er anført, dels for at vise, at flere af kommissionens medlemmer senere kom til at betyde meget ved fastlæggelsen af landets strategi, navnene vil være velkendte fra forsvarsdebatten specielt i 1880'erne, dels for at vise, at påfaldende mange af medlemmerne havde været tilknyttet Københavns søbefæstning.

Tilvejebringelse af en støttepunkt ved Aggersø Sund og Kronborg samt af et værk ved Lille Bælt ²⁰.

Kommissionen har ikke anset sig berettiget til at udtale sig om tilvejebringelsen af de midler, der er nødvendige til gennemførelse af de anbefalede foranstaltninger, og den skal derfor indskrænke sig til at udhæve ønskeligheden af, at de iværksættes inden for en kort tidsperiode og overhovedet så hurtigt, som det på nogen måde vil være muligt at gøre de dertil fornødne penge disponible. Anlægget af de fremskudte søforter om København kan, af hensyn til den foreståede udvikling af flådens materiel, efter de fleste medlemmers mening henlægges til den sidste del af den nævnte tidsperiode. Anlægget af Københavns befæstning mod landsiden forudsættes derhos gennemført på sådan måde, at den del af anlægget, der nærmest skal tjene til at sikre hovedstaden mod overrumpling, først kommer i betragtning, således at hærens mobile styrke derved kan blive mere frigjort i sine operationer og forsvaret ved hjælp af hær og flåde i forening derved blive udstrakt om muligt til Fyn og for Sjællands vedkommende i alle tilfælde således, at et fjendtligt angreb kan imødegås såvel af flåden som af den mobile hærstyrke umiddelbart under landsætningen.«

Denne konklusion turde vise, hvorledes kommissionen stiller sig til Københavns befæstning til landsiden. Når Bahnsen i sin pjece fra 1896 under omtalen af kommissionens forslag, som har været »grundlaget for de mange til forskellige tider af regeringen på rigsdagen fremsatte forslag om overordentlige foranstaltninger til forsvarets fremme« ²¹, skriver, at der blev foreslået »en permanent befæstning af hovedstaden mod landsiden«, ligger der i ordet »permanent« ganske givet en bevidst fordrejning af sandheden. Den anviste løsning på Danmarks strategiproblem var af sømilitær karakter, idet hovedstødet skulle tages af flåden. I anden omgang skulle den mobile hærstyrke sættes ind. Endvidere skulle der oprettes mindre befæstningsanlæg *ude omkring i landet*, således at forsvaret kunne »blive udstrakt om muligt til Fyn.«

Betænkningen blev afleveret den 24. august 1872. Kommissionen havde arbejdet hurtigt.

Krieger skriver i sin dagbog med henvisning til kommissionens finansielle krav, at »overslagene er vistnok meget usikre.« Kommissionen angav forsigtigt, at dens plan ville koste i *rigsdaler*:

21 mill. til Københavns landbefæstning og befæstninger rundt omkring samme, 3,5 fordelt over årene frem til 1877 og 12,7 over årene 1878–89.

20. Det fremgår af et tidligt udkast til betænkningen, at disse fem punkter var nummererede. I det endelige udkast er nummereringen strøget, men der er ikke tvivl om, at den nævnte rækkefølge var udtryk for kommissionens prioritering.

21. Bahnsen, p. 23.

21 mill. til Københavns landbefæstning og befæstninger rundt omkring i landet – på Sjælland og Fyn – incl. Aggersø-sund-stationen.

18 mill. til Københavns søbefæstning.

Ialt omkring 60 mill. rdr. fordelt over 10–15 år.

Jens Johansen skriver, at resultatet af militærkommissionens overvejelser viste, »at der både inden for hær og flåde var enighed om at lægge hovedvægten på forsvaret af Sjællands kyst, og heraf fulgte kravet om en udvikling af flåden, forstærkning af Københavns Søbefæstning og anlæg af et støttepunkt for flåden i Aggersø-sund . . . Med hensyn til Københavns landbefæstning herskede der derimod forskellige opfattelser . . .«²². Dette må være en korrekt gengivelse af kommissionens resultater.

Selv om kommissionen ikke som sådan bifaldt general Stiernholms forsvarsplan, »tværforsvaret«, drog den faktisk en konklusion ud fra Stiernholms præmisser²³. Dennes opfattelse var jo den, at hvis man lagde landet åbent, således at fjenden først mødte modstand foran København, så ville der ikke være noget håb. Det nyttede ikke noget, at byen var omgivet af selv den bedste og kostbareste befæstning. Spillet ville være ude; hjælpen udefra ville under alle omstændigheder udeblive, fordi en evt. hjælpende stormagt intet sted ville have mulighed for at stige i land. Det ville derfor kun være et spørgsmål om tid! Konklusionen af dette synspunkt, som kommissionen drog, var, at hovedopgaven *ikke* blev forsvaret af *København*, men af *Sjælland*. »Forsvaret af Sjælland var netop en betingelse for, at København kunne sikres mod erobring fra landsiden«²⁴.

Efter at betænkningen var afgivet, blev denne drøftet på møder mellem 5 af hærens og 5 af flådens højeste officerer under forsæde af krigs- og marineministeren²⁵. Møderne foregik i september 1872²⁶.

Haffner gik derefter i gang med at udarbejde et forslag. I oktober fik Krieger, der var finansminister, forelagt de første finansielle overslag fra Haffners side. De faldt ikke i god jord hos Krieger, hvilket bevirkede, at Haffner også mødte modstand hos andre ministre. Det viste sig

22. Johansen, p. 26.

23. Ibid. p. 22 f.

24. Se *ibid.*

25. Se Haugner p. 43, jfr. protokol i Krigsmin. Arkivalier 1869–99 4. K. 4 – 208–10. Deltagerne i møderne med Haffner var: Fra hæren: Steinmann, Dreyer, Scharffenberg, de Jonquières og Stiernholm, og fra søværnet: v. Dockum, Wulff og Gottlieb, samt direktørerne for de to militære ministerier.

26. Se Krieger under 23. sept. 1872, jfr. også note 28.

nemlig, at Haffner faktisk over for de høje officerer havde bundet sig til gennemførelsen af en forsvarsplan, der prioriterede Københavns landbefæstning højere, end militærkommissionen havde gjort²⁷. Krieger ville ikke akceptere, at Haffner på forhånd kunne binde regeringen finansielt til en bestemt forsvarsplan. De fleste i regeringen gav Krieger medhold og ønskede, at befæstningen af København til landsiden skulle udskydes for at få fordelt bevillingerne. Selv kongen udtalte til Haffner, at han ikke ønskede større befæstningsanlæg (sic!)²⁸. Haffner vaklede, og hans dage på taburetten var talte.

3. Strategidebatten i 1872

Under indtryk af den forestående revision af de militære love og i et muligt forsøg på at påvirke den siddende militærkommission tiltog indlæggene i antal i strategi- og forsvarsdebatten.

Vigtigt i denne sammenhæng er oprettelsen af Det krigsvidenskabelige Selskab og rekonstruktionen af Søe-lieutenant-Selskabet, der fandt sted i 1871.

Under indtryk af den fransk-tyske krig og den uomtvistelige måde denne havde godtgjort den overordentlige indflydelse på en krigs udfald, som forberedelsen har, stiftede en kreds af lærere ved Officersskolen et selskab, hvis formål var at fremme »den militære videnskabelighed«²⁹. Det stiftende møde blev afholdt 31. oktober 1871. Det er værd at bemærke sig stifternes navne, disse var nemlig *Bahnson* (kaptajn i artilleriet), *Irgens-Bergh* (ritmester), *L. Koefoed* (kaptajn i Ingeniørkorpset), *N. F. Ravn* (kaptajn af flåden), *Baron Haxthausen* (kaptajn i fodfolket), *Zachariae* (kaptajn i fodfolket) og *Baron Güldenchrone* (premierløjtnant i artilleriet). Disse personer synes at have udgjort en slags »klike«. Dens virksomhed er desværre ikke undersøgt nærmere, men det skal her antydes, at hele ideen med befæstningen af København fra landsiden og den strategiopfattelse, der havde denne som hovedpunkt, på en eller anden måde udgår fra denne klike eller »arrogante clique«, som den senere blev benævnt. Således skriver Sophus Høgsbro i sin dagbog fra 1900 i forbindelse med en samtale, han havde med Baron Güldenchrone, at denne fortalte, at det var Bahnson, L. Koefoed og ham selv, »som i mellemtimerne lagde planerne om at hjælpe hinanden frem og at få København befæstet til lands og til vands, hvad de også fik held til(!)«³⁰.

27. Ibid. 18. nov. 1872.

28. Ibid. 15. nov. 1872.

29. Militært Tidsskrift 1871–72 p. lf.

30. Høgsbro, breve, II p. 294.

Kliken var indstillet på at propagandere for sine ideer. N. P. Jensen beretter, at »chefen for Officerssskolen, oberst E. A. Lundbye, og to af lærerne, kaptajn Bahnson af Artilleriet og kaptajn Koefoed af Ingeniørkorpset, enedes om at fremsætte forslag til forsvarssagens løsning med oberst Lundbye som krigsministeremne³¹. Kaptajn Koefoed gjorde begyndelsen ved under navn at skrive om »Danmarks Fæstningsvæsen«. Lundbye skrev »Bemærkninger om Hærlovens Revision«, en pjece, der end ikke var forsynet med mærke, og »en ældre militær« (pseudonym for Bahnson) skrev »Ogsaa et Par Bemærkninger i Anledning af Hærlovens Revision«.

Koefoeds artikel stod i »Tidsskrift for Krigsvæsen«³². Den synes ikke ved sin fremkomst at have vakt større røre, men den er interessant ved at være den første formulering af den landmilitære strategiopfattelse, der byggede på Københavns forsvar som eneste og vigtigste punkt. Mange af de argumenter, som »fæstningstilhængerne« senere benyttede, er hentede fra denne artikel.

Koefoed siger i sin artikel, at da ethvert angreb på Danmark i fremtiden vil blive ført af en magt, der er os overlegen til søs, spiller flåden ikke mere den store rolle, og det må derfor nu blive hærens opgave »ikke alene (at) sørge for forsvaret af landegrænsen, men også hovedsageligen overtage forsvaret af øerne«³³. Videre hedder det, at »bemægtiger en fjende sig pludselig København, vil et fortsat forsvar af Danmark være en umulighed, selv om ikke een fjendtlig soldat har sat sin fod på Jyllands eller Fyns grund . . . Københavns forsvar vil altså være hovedsagen i Danmarks forsvar, det mål, hvorom alle kræfter bør samles, det mål, hvorimod alle bestræbelser i fredstid bør rettes. Og fra mangfoldige sider erkendes det nu også, at sikringen af København er en nødvendig betingelse for landets forsvar.«

E. A. Lundbyes pjece er ret intetsigende og kommer heller ikke ind på strategiske spørgsmål³⁴. Hovedsynspunktet er, at der skal skabes en effektiv liniehær på 20.000 mand, som skal være veludrustede.

Koefoeds bemærkninger om flådens reducerede betydning skulle ikke længe komme til at stå uimodsagt. Svaret kom i form af den pjece, premierløjtnant af flåden S. Bojesen under mærket -j- udgav med titlen »Flaade og Hær, ikke: Hær og Flaade«³⁵. N. P. Jensen skriver om denne pjece,

31. N. P. Jensen II p. 37 f.

32. 1871 pp. 249–69.

33. Ibid. p. 252.

34. Bemærkninger i Anledning af Hærlovens Revision, Kbh. 1872, 25 s.

35. Kbh. 1872, 66 s.

 Skema over de fremsatte forslag til lov om overordentlige bevillinger til forsvarsvæsenets

-
- a. Projektering, prøver og forsøg
 - b. Befæstningsanlæg ved Lille Bælt
 - c. Befæstningsarbejder på Hindsholm
 - d. Befæstningsanlæg (Sjælland) ved Store Bælt; batterier ved Nyborg
 - e. Befæstning af Aggersø-sund-stationen mod landsiden
 - f. Bestykning af Kronborg
 - g. Udvidelse og bestykning af Kbh. befæstning mod *sø-siden*
 - h. Udvidelse og bestykning af Kbh. befæstning mod *landsiden*
 - i. Forstærkning af nuværende Kbh. søbefæstning
 - j. Sjællands kystforsvar
 - k. Befæstningsanlæg på den jyske kyst
- l. Udvikling af flåden
 - m. Anlæg af befæstet flådestation i Store Bælt (Aggersø-sund)
 - n. Supplering af torpedomateriellet
 - o. Flydende forter
 - p. Søminemateriel
-

ialt

¹⁾ *Eet* flydende fort.

²⁾ *To* flydende forter.

at den var fremkaldt af Koefoeds og Lundbyes virksomhed, og at titlen tilstrækkeligt forklarer indholdet. »Dermed var der mellem hærens og flådens officerer rejst den strid, der har været til så ubodelig skade for land og folk« ³⁶.

Bojesen polemiserer mod den opfattelse, der vil basere forsvaret på Københavns forsvar, og hovedsynspunktet er, at »den første betingelse for vort kraftige forsvar er og bliver et kraftigt søværn, næst efter kommer Københavns befæstning« ³⁷. Pjecen kom midt i »kliken«s propaganda-fremstød. Skriftet vakte opsigt og i »Tidsskrift for Søværnen« udtryktes glæde over, at der nu endelig også hørtes røster fra sømilitær side i debatten ³⁸.

36. N. P. Jensen II p. 37 f.

37. Ibid. p. 43.

38. T. f. S. 1872 pp. 213-23.

fremme i perioden 1873–76. Alle beløbene er angivet i kroner.

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
Regeringens 1. forslag jan. 1873	Regeringens 2. forslag jan. 1875 (Steinmann)	Venstres 1. »forsvars- tilbud« – marts 1875	Regeringens 3. forslag dec. 1875 (Haffner)	Venstres 2. »forsvars- tilbud« – februar 1876	Regeringens maximumskrav 1875/76
300.000	360.250	220.000	272.000	220.000	
920.000	1.320.550				1.317.400
50.000					
980.000	2.724.400	680.000	1.361.000	680.000	2.726.000
		1.500.000	3.162.600	1.500.000	
90.000					90.000
6.360.000	10.500.000		14.391.300		25.142.600
13.800.000					14.000.000
	1.176.000		1.336.400		1.336.400
		2.000.000		2.000.000	
		2.000.000		2.000.000	
10.200.000		15.000.000	10.720.000	12.000.000	
2.000.000	5.000.000	5.000.000	1.080.000	5.000.000	5.511.500
	718.000				
		1.800.000 ¹⁾		4.600.000 ²⁾	
		1.800.000	675.800	2.000.000	575.800
34.700.000	21.800.000	30.000.000	33.000.000	30.000.000	51.100.000

Bahnson havde netop færdigudarbejdet sit indlæg i debatten ³⁹, da Bojesens skrift kom ⁴⁰. Det er bygget op på samme måde som Lundbyes og Koefoeds. Pjecen udlægges af M. Roving i de artikler, denne skrev i »Morgenbladet«, og som senere i 1880 udsendtes i et lille særtryk ⁴¹, som »planen« for det voldsomme propagandistiske felttog, der blev indledt i forbindelse med hærlovens revision ⁴². Roving skriver, at denne plan er »bleven gennemført med stor ihærdighed og dygtighed, og hvis det er sandt, hvad der siges, og hvad der også er nogen rimelighed for, at forfatteren . . . »en ældre militær« med assistance af et par krigs-

39. Ogsaa et Par Bemærkninger i Anledning af Hærlovens Revision. Af en ældre Militær, Kbh. 1872, 42 s.

40. Se *ibid.* Efterskriftet p. 41 f.

41. »Artillerikrigen og Landets Velfærd. Af en gammel Militær« Kbh. 1880, 52 s. »Artillerikrigen« henviser til klikens virksomhed.

42. *Ibid.* p. 5 ff.

videnskabelige kolleger alene har rejst hele det militærsagkyndige uvejr, der har raset omkring i højrepressen og i pjecer . . ., så fortjener denne energi virkelig en høj grad af beundring.«

Bahnson harcelerer i sin pjece over, at sagkundskaben i forsvarskommissionen af 1866 var i »født minoritet«, og at kommissionen på den besynderligste måde lod det vigtigste spørgsmål forblive uløst, nemlig spørgsmålet om anlæg af fæstninger. Argumentationen er i øvrigt den samme som Koefoeds.

Med Bahnson-Koefoeds og Bojesens indlæg i debatten markeredes klart to løsninger på Danmarks strategiproblem, en *sømilitær* og en *landmilitær*. Af naturlige grunde fandt den første sine tilhængere blandt søofficererne og den anden sine tilhængere blandt hærens officerer.

Det krigsvidenskabelige Selskab, der hurtigt skulle blive arnestedet for den landmilitære strategiopfattelse, fik kort efter sin oprettelse en sømilitær pendant, idet det gamle Søe-lieutenant-Selskab, stiftet 1784, efter en del års stilstand genoptog sin virksomhed i slutningen af 1871⁴³. Dette selskabs formål var »ved udveksling af tanker, anskuelser og oplysninger at fremme de kundskaber, som kunne nytte den danske søofficer.« Tidspunktet for rekonstruktionen af selskabet må siges at have været gunstigt på grund af den tiltagende debat om strategiske og militære spørgsmål.

Kaptajn af flåden H. G. F. Garde, der havde været drivkraften i Søe-lieutenant-Selskabets rekonstruktion, foreslog i dec. 1871, at selskabet udsatte et prisspørgsmål til besvarelse blandt medlemmerne, i hvilket man bad om en »Beskrivelse af den kejserlige tyske flådes skibe (i vandet eller under bygning). Deres svage og deres stærke sider«⁴⁴. I forlængelse heraf holdt han selv i marts 1872 over tre mødeaftener et foredrag »Om hvorledes en fjendtlig flåde (særlig med den nordtyske for øje) måtte antages at ville landsætte en hær på Sjælland og om hvilke opgaver, der stilledes til vor flåde for at tilintetgøre fjendens mulige planer og levere ham slag med udsigt til et heldigt udfald.« Man var således hos søofficererne med det samme in medias res. For året 1872 udskrev selskabet bl. a. et prisspørgsmål som:

At angive, hvilke forholdsregler Preussen, som vor eventuelle fjende, vil kunne træffe for hurtigst muligt, sønderfra, at transportere og landsætte 30.000 mand med artilleri og tilbehør på Sjællands kyst, samt: angive, hvor lang tid, der hertil vil udkræves under almindelige omstændigheder fra ordre til angreb gives og til manøvren fra vor side vil føre med sig⁴⁵.

43. Om dette selskabs historie se Søe-lieutenant-Selskabet 1784–1934, Kbh. 1934.

44. Ibid. p. 378.

45. Ibid. p. 380.

Af øvrige debatindlæg i året 1872, medens man ventede på militærkommissionens betænkning og regeringens udspil, kan nævnes Vilh. Birkedals »Norden, Tydskland og Bjørnstjerne Bjørnson«, en stærkt emotionelt præget pjeces imod ideen med at »ændre signaler« over for Tyskland, samt pjecen »Kan Danmark bestaae som selvstændig Stat?« af I. V.⁴⁶

Desværre kender vi ikke meget til den diskussion, der i 1872 over to møder foregik i Det krigsvidenskabelige Selskab. Diskussionen, der blev indledt af premierløjtnant af flåden F. H. Jøhnke, »drejede . . . sig om nødvendigheden af Københavns befæstning, om måden, hvorpå denne burde udføres, samt om den rolle, der bør tildeles søværnet ved forsvaret af Sjælland og København« med udgangspunkt i Koefoeds omtalte artikel fra 1871⁴⁷.

Selv om der sad en militærkommission, som forberedte en ny strategi, og hærloven stod over for revision, er der forbløffende lidt avisstof om de strategiske spørgsmål i året 1872.

4. Regeringens 1. forslag til en forsvarsplan 1873. Den politiske strategidebat

Haffner var i slutningen af 1872 kommet i modvind med sit lovforslag om befæstninger. Følgen blev, at C. A. F. Thomsen den 23. dec. overtog krigs- og marineministerposten i ministeriet Holstein-Holsteinborg. Thomsen havde som direktør været formand for militærkommissionen af 1872.

På grundlag af kommissionens betænkning udarbejdede Thomsen et »forslag til lov om en overordentlig bevilling til forsvarsvæsenets fremme«, der fremsattes i folketinget 8. januar 1873¹. Lovforslaget, i hvilket befæstningen af hovedstaden til landsiden indtog en mindre fremtrædende rolle, gik ud på en bevilling på 17.350.000 rdr. til krigs- og marineministeren til ekstraordinære forsvarsforanstaltninger (angående de enkelte posteringer se skemaet, kolonne I)². Forslaget var i realiteten et forslag til en forsvarsplan, hvad også tydeligt fremgår af bemærkningerne til det.

I følge bemærkningerne skulle forsvarets mål være at bevare landets neutralitet, hvorfor grundlaget måtte være rent defensivt. Videre hedder det, at »forsvarsordningen bør . . . være så stærk, at den gør en

46. Det vides ikke, hvem der har skrevet pjecen, som er udgivet i Aalborg okt. 1872.

47. Militært Tids. 1871–72 p. 525.

1. Findes i R. F. 1872/73 Till. A. sp. 2906–2915.

2. Hos Johansen p. 24 hedder det om forslaget, at det »i det hele indskrænkede sig til en femårsplan, der kun omfattede det i øjeblikket absolut fornødne, (og det) sluttede sig i hovedsagen til den af generalstaben (Stiernholms) forfægtede anskuelse.« Dette kan dog ikke være en helt præcis karakteristik!

krænkelse af landets neutralitet mindre sandsynlig, og den bør stræbe hen mod det mål, i tilfælde af ufrivilligt fredsbrud at kunne sikre landets eksistens så længe, at der kan komme hjælp fra sådanne andre magter, der må antages ikke at ville tåle, at et territorium med vort lands og vore vandes geografiske beliggenhed kommer i fremmed besiddelse«³. Derefter gennemgås meget detailleret, under hvilke former forsvar kan tænkes: 1) Forsvar mod en overlegen sømagt, 2) Forsvar mod en overlegen landmagt, der kun råder over en søstyrke, som er vor underlegen og 3) Forsvar mod en magt, der på én gang er Danmark overlegen til lands og til vands.

Strategien, der foreslås i bemærkningerne, er den sømilitære. Forsvarets hovedvægt skulle lægges på Sjælland. Flåden skulle være forsvarets 1. linie og København den sidste. Vendingen »Sjælland er Danmarks naturlige fæstning« er ganske vist ikke brugt, men dette må være en tilfældighed, for det er hovedsynspunktet i dette forslag. Vendingen blev faktisk brugt af Thomsen under debatten i folketinget til at karakterisere den strategiopfattelse, der lå bag forslaget. Således udtalte Thomsen: »det er, for at samle det med et par ord, den grundbetragtning, at vort land må opfattes på den måde, at *Sjælland er landets naturlige fæstning*, at Sjælland, omgivet af sunde og bælder, er en fæstning, der har brede, våde grave om sig, bag hvilke vi, når vi nødsages dertil, kunne trække os tilbage for at mobilisere vor flåde og vor hær, at vi skulle forsvare denne fæstning på sådan måde, at vi, så længe det er muligt, også forsvare dens udenværker, som er Fyn og de andre øer, så længe vi kunne det«⁴.

Strategidebatten blev med dette forslag ført ind i folketinget. Selv om den således derved blev *politisk*, indebar det ikke på dette tidspunkt, at den blev *politiseret*. Partierne blev tvungne til at beskæftige sig med de strategiske problemer og behandle dem ud fra deres politiske grundindstilling. Debatten blev endnu ikke benyttet som skyts i den politiske kamp, hvilket også blev umuliggjort af partiernes dårlige forberedelse af disse spørgsmål.

Når Hvidt skriver, at »fra 1872 indtrådte forsvarssagen i en ny fase: Højre sætter ind med kravet om befæstning omkring København,« er det ikke klart, hvad der hentydes til⁵. Hverken venstregrupperne eller Højre synes at have gjort deres stilling op med hensyn til, hvorledes strategiproblemet skulle løses. Venstres manifest fra 23. marts 1872

3. R. F. 1872/73 Till. A. sp. 2908 f.

4. R. F. 1872/73 sp. 1219. Kursiveringen er foretaget af mig.

5. Hvidt, p. 32.

indeholder ingen »strategiske krav«. Det hedder kun her i forbindelse med den forestående revision af de militære organisationslove, »at der (skal) sikres landet et efter dets størrelse og forhold afpasset værn.« Det eneste man i Venstre havde foretaget sig, var at Frede Bojsen i 1871 havde foretaget en studierejse til Schweiz for at studere »folkevæbning«. Med denne rejse startede Bojsen, der foruden at være cand. theol. var officer af uddannelse, sin »karriere« som »Venstres forsvarsminister«⁶.

Da 1. behandlingen af lovforslaget begyndte i folketinget, lagde Bojsen for. Hans tale var meget negativ. »Svagheden i vor stilling nu«, siger Bojsen, »forekommer mig at være den, at vi famle og famle og kunne ikke vælge noget. Vi famle efter en feltarmé, men nå den ikke; vi famle efter et kystforsvar, men nå heller ikke det, og vi famle efter en kampflåde . . .«⁷. Hvidt mener, at Bojsen savnede en »optimistisk ånd« i forslaget⁸. Bojsen siger et sted, at »det, som medfører, at vi må forsvare os, er simpelthen det, at vi ikke kan andet, så sandt som det er en følelse, der lever i hver dansk mands bryst«⁹. Talen røber under alle omstændigheder Bojsens egen store usikkerhed med hensyn til hvilke principper, der skal anlægges i strategispørgsmålet.

Søofficeren J. Tuxen fremhævede, at flåden var det væsentligste værn, og »stille vi disse to ting lige over for hinanden: Københavns befæstning og flådens udvidelse, så kan der jo ikke være tale om nytte af Københavns befæstning, før flåden er slået«¹⁰. Tuxens udtalelser viser, at søofficererne i folketinget overførte argumenter fra den militære debat til den politiske.

Venstres uldne stilling til lovforslaget og dets uvilje mod at diskutere konkrete problemstillinger i forbindelse med fastlæggelsen af strategien var ganske givet en følge af dets egen usikre holdning til problemet. Dette viste sig tydeligt, da lovforslaget skulle overgå til 2. behandling. Det lykkedes nemlig her Bojsen at få vedtaget, at forslaget gik til *finansudvalget* og ikke til det siddende hærlovsudvalg. Venstre opnåede dermed en udskydelse af de egentlige strategiske drøftelser. Ved at få det henvist til finansudvalget kunne Venstre skyde sin modstand ind under finansielle forhold. Dette taktiske fif kalder Krieger »en ganske snild vending af Venstre«¹¹.

6. Om studierejsen se Bojsen, p. 51.

7. R. F. 1872/73 sp. 1368.

8. Hvidt, p. 40 f.

9. Se note 7 op. cit.

10. R. F. 1872/73 sp. 1155.

11. Krieger V under 24. jan. 1873, se også Hvidt, p. 41.

I kølvandet på lovforslagene til bevillinger til forsvarets fremme og de militære organisationsforslag, der var blevet fremsat samtidigt, fulgte selvfølgelig en mængde debatindlæg.

A. F. Tscherning havde allerede i 1872, mens revisionen af forsvaret og strategien stod for døren, skrevet indlæg i »Berlingske Tidende«, i hvilke han udtrykker bekymring for, at den forsvarsplan, der vil blive foreslået, vil fremskynde en »deling« af Danmark¹². Hvis København, siger Tscherning, kun er »strategisk vigtig«, fordi vi har lagt de militære oplagssteder og depoter i denne by, så foreslår han, at disse flyttes til en anden landsdel, som geografisk mere er at betragte som forsvarets knudepunkt end hovedstaden, der ligger »på rigets omkreds«.

Tschernings bange anelser slog til. Efter lovforslagenes fremkomst rettede han skarpe angreb mod disse i »Nørrejdyske Tidende«. Han siger her, at »de, der foreslår at indskrænke Danmarks forsvar væsentlig til Sjællands forsvar, det være sig nu ved København som stærk fæstning eller ved en stor flåde, skyldte at vise, hvorledes de herved kunne fremtvinge tilbagegivelsen af riget vest for Store Bælt, dersom dette er indtaget af en overmægtig fjende . . . så længe det ikke er godtgjort eller dog idet mindste antydnet, hvorledes en fjende, der har besat landet vest for Store Bælt, kan drives ud derfra, så længe er det vildledende at kalde forsvaret af Sjælland med opgivelse af resten for Danmarks forsvar«¹³.

I januar 1873 skrev Carl Ploug i »Fædrelandet«, der var Københavns avis par excellence, artikler, i hvilke han klart gik ind for »Sjællands forsvar«¹⁴. Hans synspunkt var, at hvis først Sjælland, »Danmarks hjerte«, angribes, så er det en fjendes hensigt at udslette vor eksistens som selvstændig stat. Ploug slår fast, at »Københavns befæstning er nu engang ikke noget populært spørgsmål, og det er ingenlunde blot partiånden, der forkaster det, det er en vis sund sans hos folket«, »vi er vegne fra Slesvig, og vi er vegne fra Jylland, skal vi nu også vige fra Sjælland (nemlig ved at gøre Københavns forsvar lig med Danmarks forsvar), så er det forbi med os.«

M. Rovsing var igen på færde med sin skarpe pen. I begyndelsen af 1873 udsendte han en pjece, hvori han kritiserede de fremsatte befæst-

12. Berlingske Tidende 29. okt. 1872.

13. Nørrejdysk Tidende 18. og 22. jan. 1873. Artiklerne er også gengivne i Om Danmarks Forsvar. Udtalelser fra Aarene 1872-73 af oberst A. F. Tscherning, Kbh. 1875. Se i øvrigt om Tschernings synspunkter Tormod Jørgensen: A. F. Tscherning.

14. Gengivet i uddrag hos Klein p. 82 ff.

ningsforslag¹⁵. Rovsing akcepterede, at det ikke længere var muligt at forsvare Jylland, og at Sjælland skulle være forsvarrets »hovedfæstning«. Hovedforsvaret skulle nu, efter hans mening, lægges på Sjællands *kyst*, hvor hæren kunne blive støttet af flådens lavtgående kanonbåde, »vor armé, kampberedt opstillet på Sjælland, er en faktor, som enhver magt, være det den stærkeste og farligste, må ganske særlig tage med i sin beregning«¹⁶.

De fremsatte forslag til en forsvarsplan, der indebar en udvidelse af flådemateriellet, en styrkelse af Københavns søbefæstning og en flådestation i Store Bælt, men ikke en stærk befæstning af København til landsiden, må have virket som en kold douche på kliken på Officerssskolen. Målet var jo at gennemføre en stærk befæstning af København til alle sider. Klein bruger det udtryk, at fæstningstilhængerne i 1873 sikkert har anset krigsministeriets stilling til forsvarssagen på dette tidspunkt, »som en slags fortrolig fiasko«¹⁷. Man havde fra Bahnsons side i 1872 harceleret over, at forsvarskommissionen af 1866 havde ladet befæstningsspørgsmålet ligge og undskyldt dette med, at sagkundskaben her havde været i »født minoritet«. Men nu var altså en overordentlig sagkyndig kommission af officerer kommet til et resultat, der gik i en anden retning end de synspunkter, kliken havde. Bahnson synes ikke at have anerkendt dette forhold. I sin redegørelse fra 1896 antyder han, at hvis der nogensinde er blevet fremsat forslag fra regeringens side, der ikke lægger hovedvægten på Københavns befæstning, beror dette på politisk taktik og ikke på helhjertede, strategiske overvejelser fra de ledende militæres side (!)¹⁸. Det er også pudsigt i omtalte pjece at se, hvorledes vendingen »Sjælland er Danmarks naturlige fæstning« kun nævnes i forbindelse med omtalen af Venstres »forsvarstilbud« i 1875–76.

5. Den landmilitære kontra den sømilitære strategiopfattelse

I rivaliseringen mellem den landmilitære og den sømilitære strategiopfattelse lå vel også den næsten traditionelle rivalisering mellem de to værn, hæren og flåden. Man kan finde nogle af forudsætningerne for rivaliseringen i 1870'erne mellem land- og søofficererne her i landet i den po-

15. Forslagene om Forsvarsvæsenets Ordning, kritisk belyste af en gammel Militær, Kbh. 1873.

16. Ibid. p. 89.

17. Klein p. 87.

18. Forsvarsvæsenets Udvikling i den sidste Menneskealder af J. J. Bahnson, Kbh. 1896 – se især p. 23.

lemik, der fandt sted i begyndelsen af 1830'erne¹. Denne polemik udviklede sig til en strid om, hvorvidt hæren eller flåden var det vigtigste værn for landet. Altså stort set de samme emner som i 1870'erne.

Samtidig med denne militære strategidialog foregik der en diskussion mellem to forskellige skoler inden for den sømilitære strategifattelse. Denne vil senere blive berørt.

a. Sjællands strategiske betydning

Troels Fink karakteriserer de to hovedopfattelser således: »Det ene forslag gik ud på at basere det danske forsvar på et både til lands og til vands stærkt befæstet København, medens efter det andet forslag forsvarets tyngdepunkt skulle lægges på Sjælland, således at Sjællands forsvar blev støttet af en ganske let befæstning omkring København til land-siden og en stærk befæstning til søsiden.²« Det, der på korrekt måde bliver karakteriseret her, er henholdsvis *den landmilitære og den sømilitære strategiløsning på Danmarks forsvarsproblem efter 1871*. Debatten kan – karakteriseret ved de to hovedopfattelsers objekter – simplificeres i problemet *Sjællands forsvar kontra Københavns forsvar*, selv om det må indrømmes, at der netop derved vil være tale om en simplificering, idet Sjællands forsvar i sig selv også indebar et forsvar af København.

I 1870'ernes forsvars- og strategidebat nævnedes 5 magter fra hvilke vi teoretisk ville kunne vente angreb: Rusland, Frankrig, England, Sverige-Norge og Tyskland. De 4 førstnævnte magter ville kun kunne angribe os søværts, mens den femte – Tyskland – tillige kunne angribe os over vores sydgrænse³. Ud fra disse præmisser kunne man komme til den konklusion, at forsvarets tyngdepunkt skulle være Sjælland, da et søværts angreb nødvendigvis ville blive sat ind mod denne ø, dels på grund af dens geografiske placering dels på grund af København, ligesom man mente, at Tyskland, for at fremtvinge en hurtig afgørelse i en evt. krig med os, ikke først ville spille tiden med at sende tropper op gennem Jylland, men straks angribe Sjælland.

I virkeligheden havde betænkningen fra forsvarskommissionen af 1866 lagt grunden til dette synspunkt, idet man jo her var gået ind for, under indtryk af Tysklands stigende flådemagt og deraf følgende overle-

1. Det vil føre for vidt her nærmere at komme ind på denne strid. Der kan henvises til H. B. Dahlerup: *Mit Livs Begivenheder 1815–48*, Kbh. 1909 p. 125 f. – og *Samling af Discussioner om Land- og Søemagt 1831 og 32*, Kbh. 1832.

2. Fink: *Fem Foredrag* p. 23.

3. Se f. eks. herom Thomsen (1875) p. 10.

genhed på havet, at dele landet strategisk ved Store Bælt i to forsvarsmæssigt set adskilte dele, som i tilfælde af krig skulle have hvert sit så at sige selvstændige forsvar.

Sjælland var nøglen til den på samme tid prekære og gunstige strategiske position, der sikrede Danmark en stilling som selvstændig stat midt mellem stormagter, idet gennemsejlingsfarvandene ville kunne beherskes fra denne ø.

Ved fastlæggelsen af et lands sikkerhedspolitik ses det ofte, at man opererer med enten et *eksistensforsvar* eller et *neutralitetsforsvar* som målsætning for den strategi, der anlægges. De to forskellige målsætninger udelukker ikke hinanden, idet et neutralitetsforsvar ved en nærmere betragtning vel også må indebære et eksistensforsvar, selv om et eksistensforsvar måske ikke behøver at indebære et neutralitetsforsvar. Flere forfattere har således ment, at der i Danmark efter 1864 og op i det 20. årh. langsomt skete en ændring i den sikkerhedspolitiske målsætning fra eksistensforsvaret til neutralitetsforsvaret, og at ændringen især skulle have fundet sted i 1890'erne. Neutralitetstanken er bl. a. nedfældet i det »storpolitiske« forlig 1894⁴. I dette forhold har flere søgt begrundelse for gennemførelsen af Københavns landbefæstning i 1880'erne, idet der ud fra et eksistensforsvarssynspunkt var god mening i at befæste København og kun lade forsvaret af Danmark foregå her. Så længe København ikke var erobret, var Danmark heller ikke erobret og måtte siges at eksistere (!). Når Thorsøe skriver i forbindelse med en redegørelse for forsvarsproblemet, at »den danske hovedstad skulle . . . befæstes således både mod sø- og landsiden, at regeringen kunne få sin neutralitet respekteret«, må dette siges at være uden mening⁵. Danmark ville aldrig kunne hævde sin neutralitet eller få den respekteret ved at lægge alt forsvar i og omkring København, så længe gennemsejlingsfarvandet Store Bælt var det eneste sted, hvor neutraliteten ville blive krænket.

Ved en nærmere betragtning af de forslag til forsvarsplaner, der fremkom i perioden 1872–76, vil man ikke kunne opretholde det synspunkt, at indtil 1890'erne var det strategiske grundlag for vore forsvarsplaner og militære lovforslag eksistensforsvaret over for et tysk angreb. For f. eks. Thomsens forslag fra 1873 er neutraliteten klart udtrykt som målsætning. For dette forslag og de andre fra perioden frem til 1876 var der

4. Johansen p. 41.

5. Thorsøe: Rigsdagen og Udenrigspolitikken p. 125. Selv Bahnson skriver i 1896, i et forsøg på at påvise, hvor stor betydning Kbh. s. befæstning har for landets *neutralitet*, at det er »ad indirekte vej, fæstningen styrker vort neutralitetsforsvar« (sic!), Bahnson p. 138 f.

i hvert fald tale om et kombineret neutralitets- og eksistensforsvar. Målet for dansk udenrigspolitik efter 1871 var at bevare neutraliteten ⁶.

Neutraliteten ville som nævnt primært blive krænket i Store Bælt, og da endvidere København lå på Sjælland, er det klart, at denne ø indtog en central stilling i såvel neutralitets- som eksistensforsvaret.

Sjælland udgjorde ved sin beliggenhed en naturlig fæstning, og de brede vande, der omgav denne ø, virkede som store voldgrave, således at den fra naturens side fik »den gode defensive egenskab, at der til dens erobring hører en forening af stridskræfter, der såvel til søs som til lands må være vor flåde og vor hær væsentlig overlegne, og til hvis samlede overførelse til øen der altid vil behøves en længere tids større forberedelser« ⁷. Det man, ved at lægge hovedvægten i forsvaret på Sjælland, ville opnå, er det, man i moderne terminologi ville benævne »det tilbagetrukne periferiforsvar«. Ved dette forstår man en strategi, der går ud på at lægge en så stor geografisk hindring og afstand mellem sig og fjenden inden hovedkampen, idet man lægger forsvaret »i periferien« og derved opnår stor dybde i sit forsvarssystem. At forslaget om at gøre forsvaret af Sjælland til det centrale for landets forsvarssystem, under de givne strategiske og politiske forudsætninger, var rigtigt, anerkendes selv af en moderne dansk militærstrategisk forfatter. Da forsvaret på grund af den geo-strategiske afhængighed af Tyskland i realiteten blev vendt mod nord (mod et engelsk angreb), mener Eggert Petersen, at der var god mening i at vælge Sjælland til forsvarets hovedområde og ad den vej forsøge at beskytte København, »thi i den situation får man den største dybde i forsvaret ved at vælge Sjælland, og man får den eneste geografiske hindring af betydning, vi har, nemlig de indre danske farvande, mellem os og angriberen (England)« ⁸. De her anførte betragtninger må vel også siges at gælde i tilfælde af et tysk angreb.

Det vil selvfølgelig kunne hævdes, at Københavns landbefæstning i høj grad var udtryk for et tilbagetrukket periferiforsvar. Sagen er imidlertid den, at populært sagt afstanden Skelskør–København ikke ville udgøre nogen yderligere geografisk hindring for en fjende, idet denne enten ville bombardere København fra søsiden eller landsætte tropper i Køge Bugt, som uhindret var nået frem, fordi man havde bygget en fæstning i stedet for en flåde. Opgivelsen af Sjælland til fordel for en landbefæstning af København betød absolut ikke en forbedring af denne bys

6. Fink: Fem Foredrag p. 21.

7. Thomsen (1875) p. 28 f.

8. Eggert Petersen: Det tilbagetrukne Periferiforsvar, T. f. S. 1959 pp. 364 f. Blev af Søe-lieutenant-Selskabet prisbelønnet.

strategiske stilling, snarere tværtimod! Ingen sømagt ville ulejlige sig til København »for at skyde genvej til Danmarks undertvingelse«, hvis den så længe og så tit den ønskede med sine krigsskibe kunne krænke Danmarks neutralitet i Store Bælt og bruge de sjællandske fjorde og ankerpladser som baser for angreb på fjenden. Den strategi, der satte Sjællands forsvar som hovedpunkt, måtte nødvendigvis være af sømilitær karakter.

Det er tidligere nævnt, at der i Søe-lieutenant-Selskabet for året 1872 blev udskrevet et prisspørgsmål, om hvilke forholdsregler, der skulle træffes af Tyskland for at kunne overføre tropper til Sjælland⁹. Prisspørgsmålet blev besvaret af kaptajn C. A. Garde. Afhandlingen er overordentlig interessant, idet den viser, hvor sikker fæstningen Sjælland i virkeligheden var på dette tidspunkt. Ved at samle størstedelen af den danske hær på Sjælland ville 30.000 mand for fjenden være et absolut minimum for at være sikker på et heldigt udfald af operationen, især hvad angår selve landgangen og det slag i åben mark, der ville følge efter. Gardes oplysninger og betragtninger gør det endvidere klart, hvor sårbar en så stor transportflåde var og hvor let spil kombinerede hær- og flådeoperationer fra dansk side ville have under den fjendtlige landstigning.

b. Københavns strategiske betydning

Egentlig var det kun noget formelt statsretligt, når man ville hævde, at Danmark stadig eksisterede som selvstændig stat, så længe København ikke var taget. Sagen var imidlertid også, at Danmarks hovedstad i kampen for landets eksistens har den allerstørste betydning *vel at mærke for os*; for en stormagt, der vil føre krig i Østersøen, har byen kun ringe strategisk betydning¹⁰. Den ringe dybde i Drogden syd for København (dengang 22–23 fod) bevirker den dag i dag, at byen kun kan besejles af store skibe nordfra. Hovedstaden ville derfor formentligt vanskeligt kunne bruges som operationsbasis af en stormagtsflåde, således som det ses hævdet i debatten. Tschernings betragtninger om hovedstadens kunstigt skabte strategiske betydning er allerede tidligere refereret¹¹.

General Stiernholm, chefen for Generalstabens taktiske sektion, var en af de mest hårdnakkede modstandere af at lægge hovedvægten i forsvaret på København. Allerede i 1865 frakendte han i et fortroligt notat

9. Prisspørgsmål 2/1872. Findes i Søe-lieutenant-Selskabets arkiv (nr. 289 og 290).

10. With: Danmarks Søværn p. 12 f.

11. »Berlingske Tidende« 29. okt. 1872.

om »Bemærkninger om Danmarks militaire Stilling og Forsvar efter Wienerfreden af 30. Okt. 1864« København enhver strategisk betydning¹². Dette gjorde han ligeledes i et notat, som han blev bedt om at udarbejde i juli 1874 om »Betragtninger angaaende Danmarks Forsvar nærmest med Hensyn til permanent Befæstningsanlæg«¹³. Heri hedder det:

København savner altså alle betingelser for at kunne betragtes som et strategisk hovedpunkt eller centrum i det kompleks af landsdele, som Danmark nu omfatter. En befæstning her vil derfor så at sige kun dække den plet jord, hvorpå den anlægges, af hele det øvrige land dækker den intet og kan for forsvaret deraf ingen direkte betydning tillægges uden i alt fald som flådestation i Sundet. Punktets adkomst til at betragtes som hovedpunkt i forsvarssystemet henter det alene fra den omstændighed, at det er landets sociale centrum, brændpunkt for nationens politiske liv og det sted, hvor statens skatte og etableringer vistnok i en utilbørlig grad i tidens løb ere blevne ophobede . . . Medens vort social-politiske centrum forblev hvor det var, forlagdes derimod ved tabet af de tidligere danske provinser på den skandinaviske halvø Danmarks strategiske centrum fra den smalle deel af Øresund til den smalle deel af Lille Bælt. Om end dette punkt med Wiener-Freden i 1864 i een retning mistede sin centrale karakter så er det dog her at vor nuværende største, vor continentale provins slutter sig til øerne, og her at landets to hovedoperationslinier, den nordlig-sydlig igennem halvøen og den østlig-vestlige over øerne mødes . . .

Det er karakteristisk for debattens to hovedopfattelser, at »fæstningsvennerne«, dem, der gik ind for soloforsvaret af København, når de ved hjælp af historiens »kendsgerninger« ville bevise deres synspunkters rigtighed, henviste til Københavns belejring i 1658, medens »flådevennerne«, der gik ind for Sjællands forsvar, i deres historiske »bevisførelse« henviste til kanonbådskrigen 1807–14. Begge lejre kunne således bevise, at historien gav dem ret! En nærmere undersøgelse af de strategiske og andre forhold, der gjorde sig gældende i de pågældende tidspunkter, vil naturligvis afsløre, at en jævnførelse ikke er holdbar.

Argumentationen for en stærk befæstning af København var hos nogle, at den ville forlænge forsvaret af Sjælland, indtil der kom hjælp, og at den i øvrigt var nødvendig, hvis man ville gøre sig håb om at frigøre den mobile hær til kystforsvaret og kampen i åben mark¹⁴. Man glemte imidlertid her, at de to ting faktisk udelukker hinanden. En permanent, kraftig fæstning omkring hovedstaden ville kræve et så stort mandskab og

12. Krigsm. 4. kontor pk. 4–209 (I, II).

13. Ibid. pk. 4–210.

14. Johansen p. 32.

så meget materiel, at det ikke med landets begrænsede ressourcer ville være muligt at opstille en slagkraftig hær. På den anden side var det også en absurd tanke, at man skulle have en stor, tom fæstning stående, som den mobile hær kunne forskanse sig i, når den var slået i åben mark.

»Fædrelandet«, en avis i hvilken man i disse år finder det varmeste forsvar for den sømilitære strategiopfattelse og for Sjællands forsvar, skrev, »at København kan befæstes således, at fjenden kan standses der for en længere tid, betvivle vi aldeles ikke, men vi spørge: hvorlænge? Man svarer, til vi får hjælp. Men er der nogen sandsynlig udsigt til at få hjælp, dersom Tyskland angriber Sjælland? Vi mene nej. Enten angriber Tyskland aldrig Sjælland, fordi det veed, at Rusland ikke vil lukkes inde i Østersøen og i den sag utvivlsomt får Sverige og Norge med sig, eller også har Tyskland affundet sig med Rusland i forvejen og angriber os med dets samtykke, og Rusland er den eneste magt, af hvem i dette tilfælde hjælp med grund kunne påregnes. Sker altså det befrygtede, det af befæstningsivrerne som det sandsynligste forudsatte, så få vi ingen hjælp, og hvor længe kan da det befæstede København holde sig?«¹⁵. Man skulle tro, at denne nationalliberale logik havde betaget adskillige lysten til yderligere at argumentere for en stærk befæstning af København, som kunne sikre et »henholdende« forsvar!

Den strategiopfattelse, der hævdedes af »fæstningsvennerne«, forekom de sømilitære direkte fornuftstridig, og blev iøvrigt også af mange opfattet som en åbenlys mistillidserklæring til søværnet. Fra sømilitært hold spurgte man efter den garanti, der måtte være den nødvendige forudsætning for den landmilitære strategi, og man indvendte, at hvis man lod hele landet ligge åbent og kun befæstede København over for en fjende, der var os overlegen såvel til lands som til søs, ville man eo ipso afskære sig selv muligheden for hjælp fra en stormagt, idet den eneste vej en sådan hjælp kunne komme var søværts, hvor fjenden besad et herredømme, og det brohoved, København skulle have været, var spoleret ved en fjendtlig cernering.

c. Strategidialogen mellem hæren og flåden 1874

Efter at være kommet sig oven på det chok, som Thomsens lovforslag i 1873 havde været for »fæstningsvennerne«, udsendte disse i september 1874 pjecen »Kan Danmark med nogen udsigt til et gunstigt Resultat

15. »Fædrelandet« 28. jan. 1875.

forsvare sin Selvstændighed, og hvis saa er, hvorledes bør Forsvaret da indrettes? – Et Ord til Overveielse for alle Fredsvenner, af Miles.«

Sideløbende med Bahnson-Koefoed-klikens virksomhed var premierløjtnant P. Nieuwenhuis begyndt at samle officerer til diskussioner om, hvad der kunne gøres for, at tanken om et stærkt forsvar kunne vinde udbredelse i befolkningen. Nieuwenhuis, der gjorde tjeneste i generalstabben, var født i Holland og havde derfor kontakt med, hvad der skete i dette land på det forsvarspolitiske område. Tanken om et stærkt forsvar var i Holland blevet mødt med modstand i repræsentationen, og som følge heraf var en kreds af officerer trådt sammen for at vække det hollandske folks interesse for denne sag. Kredens arbejde havde givet store resultater¹⁶. Det var nærliggende for Nieuwenhuis at forsøge det samme her i landet. Han fik samlet en lille kreds bestående af kaptajn L. Koefoed, der var en bekendt »fæstningsven«, kaptajn Bærentzen (af Infanteriet), premierløjtnant baron Güldenchrone, der ligesom Koefoed tilhørte kliken på Officersskolen, samt kaptajn N. P. Jensen (af Infanteriet). Bahnson blev ret hurtigt tilknyttet gruppen, sandsynligvis på initiativ af Koefoed. Bahnsons og Koefoeds medlemskab medførte, at det efterhånden blev »fæstningsteoriene«, der kom til at dominere. Gruppen blev senere, i 1878, udvidet betydeligt og må betragtes som udgangspunktet for den militære del af den store forsvars- og befæstningsbevægelse i 1880'erne.

I løbet af foråret 1874 gennemdiskuterede denne kreds af officerer det danske forsvarsproblem og hvilken strategi, der burde følges. Formålet med samtalerne var, at de skulle danne grundlag for et propagandafremstød. N. P. Jensen lagde for i »Dagbladet« 17. juli samme år. Det første store resultat var imidlertid den omtalte pjece »af Miles«. I denne hævdes det, at »Sjælland savner alle forudsætninger for at være Danmarks naturlige fæstning.« Videre hedder det, at da vi aldrig vil kunne forhindre en landgang på Sjælland, fordi vi aldrig vil genvinde herredømmet til søs, må såvel forsvarrets første som sidste linie falde i og omkring København. I pjecen hedder det endvidere meget overraskende, at »kunne man end ønske en heldigere strategisk beliggenhed for landets hovedfæstning, dersom man havde frit valg (sic!), så medfører dog Københavns beliggenhed den fordel, at en allieret sømagt let vil kunne bringe understøttelse og undsætte fæstningen, når den er belejret«!¹⁷.

Svaret på Miles pjece, der vel nok må anses for at være et af de

16. N. P. Jensen II p. 38 f.

17. Miles p. 28.

mest prægnante udtryk for den landmilitære strategiopfattelse, lod ikke vente længe på sig. I oktober samme år udkom pjecen »Et Par Ord om Flaadens Betydning for vort Forsvar, til Overveielse og Veiledning for Ikke-sagkyndige af -e-«¹⁸. Den er uden tvivl skrevet af daværende premierløjtnant af flåden C. G. Middelboe. Han blev senere marineminister efter N. F. Ravn og var som sådan den sidste højre-marineminister inden systemskiftet 1901¹⁹. Middelboe opfatter forsvarets hovedobjekt for at være Sjælland og mener, at flåden som følge heraf skal udbygges.

Næsten samtidig med denne pjece blev to store artikler offentliggjort i »Tidsskrift for Søvæsen«, »Vort Søforsvar« af W. A. Carstensen og »Om Forsvarssagen« af J. E. V. Hansen²⁰. Carstensen var chef for Søofficersskolen og konservativ landstingsmand. J. E. V. Hansen var lærer på Søofficersskolen og arbejdede tæt sammen med Carstensen. Disse to artikler repræsenterer en kulmination i kravet om en forsvarsplan domineret af den sømilitære strategiopfattelse. Allerede året efter skete der som følge af forskellige politiske forhold en dæmpning. Carstensen går stærkt imod fæstningsbestræbelserne og plæderer for en »offensiv forsvarskrig« støttet på flåden. Begge forfattere går varmt ind for anlæggelsen af en befæstet flådestation i Store Bælt ved Aggersø Sund.

Der kan hentes adskillige eksempler fra aviserne på indlæg i strategidebatten. I »Dagbladet« plæderedes for »fæstningsvennerne«s landmilitære strategiopfattelse, medens »Fædrelandet« hævdede den sømilitære strategi med Sjælland som forsvarets hovedobjekt og kritiserede »fæstningssygen«. Her skal især peges på de fem store artikler, der i november 1874 under titlen »Vort Forsvar« offentliggjortes i »Fædrelandet«²¹. Man gennemgår her de forskellige forslag til forsvarsplaner, der har været fremme i rigsdagsdebatten, samt de forskellige muligheder for angreb, som kan tænkes rettet mod Danmark. På et vist tidspunkt konkluderer forfatteren til artikelserien, at vi bliver nødt til at have en for-

18. Hved titlen angår, er forfatteren måske blevet inspireret af den af svenskeren C. G. Lindmark i 1873 udgivne »Hvad Vigt och Betydelse har Sjövapnet för vårt Lands Försvar?« – se i øvrigt om denne pjece Krieger V, p. 331.

19. Oplysningen om, at det er C. G. Middelboe, der dækker dette pseudonym, stammer fra Marinens Biblioteks eksemplar af bogen. Middelboes navn er skrevet til med blyant.

20. T. f. S. 1874. Den første artikel (pp. 461–97) er anonym, den anden (pp. 498–508) er skrevet under mærket »M. N.«. Oplysningerne om, hvem forfatterne er, stammer fra et register til T. f. S. 1853–1878, udarbejdet af H. E. Foss, Kbh. 1956.

21. »Fædrelandet« 18., 20., 23. og 26. nov. 1874. Artiklerne »Vort Forsvar«.

svarsplan, der tager hensyn til alle muligheder ... »desværre har vi jo intet Thermopylæ ...«²².

En af artiklerne brugte »Fædrelandet« til at gøre op med »Miles« i, og i den afsluttende artikel hedder det, at »efter vor opfattelse er Sjælland den fæstning, som nødvendigvis må forsvares, ifald den angribes, ikke ved hjælp af kystbatterier eller ved at klatte vore tropper omkring som feltvagter, for at blive oprevne sektions- eller peletonsvis, ligesom på Als, men derved at vor flåde holder vagt ved kysterne og gør sit muligste for at hindre eller vanskeliggøre en landgang, medens hæren holdes samlet på eet punkt, hvorfra den så hurtigt som muligt kan møde de landsatte tropper og kaste dem tilbage«²³.

Ligesom general Thomsens forslag på grundlag af betænkningen af 1872 var udtryk for en sømilitær strategiopfattelse, således hævdes også denne strategi i den pjece, Thomsen udsendte i 1875. Pjecen fik stor udbredelse og blev betragtet som en meget sagkyndig redegørelse for emnet og problemerne²⁴.

Thomsens hovedidé er tanken om »Sjælland som fæstning«. Han foreslår tre tempi ved udviklingen af vort »selvforsvar«:

A. Foranstaltninger, som kan og bør gennemføres straks:

- 1) gennemførelse af de militære organisationslove, for at sikre »forsvarets levende kraft«²⁵.

B. Foranstaltninger, der bør påbegyndes straks og allerede i den første arbejdsperiode:

- 2) Flådens udvikling, navnlig ved anskaffelse af panserskibe.
- 3) De nuværende søforters forbedring.
- 4) Københavns befæstelse mod landsiden, i form af en foreløbig sikring, navnlig mod overrumpling.
- 5) Anlæg af mindre forter eller batterier ved Lille Bælt og til beskyttelse af Store Bælt; udførelse af de vigtigste arbejder ved Aggersø Sund, således at denne indrettes til en mindre flådestation; foranstaltninger til Helsingør havns spærring.

22. »Fædrelandet« 20. nov. 1874. »Vort Forsvar« II.

23. Ibid. 26. nov. 1874. »Vort Forsvar« V.

24. Et Par Ord til overveielse vedrørende Spørgsmaalene angaaende Landets Forsvarsvæsen ved General u. N. C. A. F. Thomsen, Kbh. 1875. D. G. Monrad skriver om denne pjece i Politisk Brev nr. 6 til sin fingerede ven, at »dette er uden tvivl det betydeligste indlæg, der i de senere år er fremkommet om vort forsvarsvæsen, og gør efter mit skøn general Thomsen til forsvarsvennernes naturlige fører. Det er en bog, du må læse to gange ...«

25. Et udtryk, der bruges om den mobile hær og flåden i modsætning til befæstningsvæsenet.

C. Foranstaltninger, der kunne udsættes til den anden og afsluttende arbejdsperiode:

- 6) flådens fortsatte udvikling af panserskibe og kanon- og torpedobåde
- 7) fuldførelse af Københavns landbefæstning, således at der dér kan ydes et kraftigt forsvar over for en belejring
- 8) fuldførelse af den mindre flådestation ved Aggersø Sund
- 9) anlæg af et søfort til beherskelse af Drogden.

Med hensyn til fordelingen mellem værnene fastslår Thomsen, at der ikke er tale om et *enten-eller*, men om et *både-og*.

Thomsens forslag, som også »flådevennerne« fuldt ud kunne gå ind for, er bl. a. interessant ved at indeholde befæstninger ved Helsingør og Drogden, foranstaltninger, som faktisk kunne have sikret København mod bombardement fra søsiden. Disse ville have kunnet standse panserskibe og monitorer på vej op eller ned gennem Sundet.

d. Den sømilitære strategiopfattelses to skoler

I de sømilitære indlæg mærker man allerede i 1874 en vis indbyrdes modsætning, der, efterhånden som forsvarssagen udviklede sig, skulle komme til at svække søofficerernes politiske stilling.

I ethvert land, der har haft et udviklet søværn og har foretaget rationel bygning af krigsskibe, har der med mellemrum stået en strid mellem tilhængere af store og små krigsskibe under en eller anden form. Her i Danmark kendes problemstillingen i »galejstriden« i 1700-tallet, senere i »kanonbådsstriden«. I maritim litteratur vil emnet normalt blive behandlet som striden mellem »la veille école« og »la jeune école« efter de betegnelser, man i Frankrig i 1890'erne brugte om de to retninger. Det er almindeligvis lidet påagtet, at der her i landet rasede en »kanonbådsstrid« i 1870'erne, som faktisk var en del af den her behandlede strategidebat. De to skoler vil i det følgende blive kaldt henholdsvis for den *offensive* (store skibe) og den *defensive* (små skibe).

General Raasløffs strategiopfattelse og hans »12-fods-system« var et eklatant eksempel på den opfattelse, den defensive skole havde. Meget tyder på, at Raasløff har været igangsætter af »kanonbådsstriden« i 1870'erne²⁶. Skønt hans ideer i starten ikke havde mange tilhængere

26. Se f. eks. »Fædrelandet« 16. maj 1873, hvor det hævdes, at »ingen har i grunden middelbart gavnet marinen mere end general Raasløff ved sit 12 fods forslag; ikke derved, at dette i og for sig var godt og kunne stå sin prøve, men derved, at det fremkaldte en alvorlig interesse og livlig drøftelse derved, at det satte den hos de fleste menigmænd noget sløve og slappe patriotiske følelse i bevægelse; det fremkaldte et øjeblik, da marinen kunne få bevilget, hvilket skib det skulle være, undtagen et 12 fods«.

blandt søofficererne, kastede den dog en brand ind blandt disse. En af de få højtstående søofficerer, som støttede Raasløff, var marineministeriets direktør, Kommandør O. C. Pedersen ²⁷.

På grund af den uro, diskussionen om 12-fods-systemet havde vakt i sømilitære kredse, nedsattes den 12. marts 1870 en kommission af søofficerer for at tage under overvejelse, »hvilke opgaver søværnet vil have at løse i en kommende krig med en større sømagt, og hvilket materiel, der for tiden bør anskaffes, for at kunne løse disse opgaver, når der gås ud fra, at herredømmet i vore egne farvande i videre forstand ikke tilstræbes, og at den indre vandvej imellem sund og bæltter skal kunne befares« ²⁸. Desværre har det ikke været muligt at finde arkivalisk stof om denne kommission, der tilsyneladende er et af de første steder, de to sømilitære opfattelser for alvor konfronteredes i denne periode. Vi ved dog, at der ikke opnåedes enighed i kommissionen, »idet den delte sig i et flertal, der mente, at den indskrænkning, som den sidste passus i kommissoriet nødvendiggjorde i dybgående, ville føre til et materiel, som ikke kunne fyldestgøre søværnets opgaver, medens et mindretal nærrede den anskuelse, at man ved at opgive noget enten i hurtighed eller i panservægt ville få skibe, der kunne gøre fyldest« ²⁹. Med andre ord, kommissionen havde delt sig i en offensiv og en defensiv fløj!

Venstre erklærede sig allerede tidligt for tilhængere af kanonbåde. Fra december 1871 kender vi en skarp ordveksling i folketinget om kanonbådes betydning for Danmarks forsvar mellem Frede Bojsen og Tuxen, en af folketingets søofficerer ³⁰. Tscherning, hvis synspunkter vandt genklang i visse venstre-fraktioner, vendte sig også imod de store skibe. Han troede lige så lidt på »store, omfattende, slet beliggende fæstninger til forsvar for vort lille land« (København) som »nyttens for os ved at have enkelte meget store krigsskibe« ³¹.

I 1873 blev der såvel i Søe-lieutenant-Selskabet som i Det krigsvidenskabelige Selskab udskrevet et prisspørgsmål om, »hvilken betydning kan man tillægge kanonbåde i Danmarks forsvar, og hvilke egenskaber bør de besidde« ³². Initiativet skyldtes sikkert den senere marinemini-

27. »Fædrelandet« 20. nov. 1872.

28. T. f. S. 1871 p. 8 f.

29. Ibid.

30. R. F. 1871/72 sp. 2932 og 2964.

31. I et brev til Oberst Beck, gengivet Tscherning (1875) p. 40.

32. Søe-lieutenant-Selskabet 1784–1934 p. 382. Formuleringen, Det krigsvidenskabelige Selskab benyttede, hed blot »ved Danmarks Forsvar« – se Militært Tids. 1872–73 p. 177.

ster F. H. Jøhnke, der var medlem af begge selskaber og en varm tilhænger af den defensive skole inden for den sømilitære strategioptfattelse. Prisspørgsmålet blev i Søe-lieutenant-Selskabet besvaret af O. F. Irminger. Besvarelsen opbevares stadig i selskabets arkiv og er et glimrende udtryk for de tanker, der rørte sig blandt den defensive skoles tilhængere blandt søofficererne. Diskussionen om, hvorvidt besvarelsen skulle prisbelønnes eller ej, blev et stormfuldt opgør mellem de to skoler. Fra 20. januar til den 19. marts 1874 diskuterede medlemmerne af selskabet dette emne på i alt 17 møder³³. Efterhånden som diskussionen udviklede sig, blev henholdsvis Carstensen og Jøhnke hovedordførere for hver af skolerne. Striden blev bitter og udviklede sig til et personligt uvenskab mellem de to søofficerer. Den sluttede med en sejr for den offensive skole. Irmingers afhandling blev ikke belønnet, og Jøhnke meldte sig ud af Søe-lieutenant-Selskabet. Uoverensstemmelserne fik imidlertid også en vis politisk betydning, idet Carstensen i »Tidsskrift for Søværnen«, som han var redaktør for, fortsatte med at genere »kanonbådsvenerne«, som han beskyldte for at undergrave marinen. Jøhnke forlagde sin virksomhed til Søofficersforeningen og Det krigsvidenskabelige Selskab og stillede sig villigt til rådighed for venstrepolitikerne, da disse søgte sagkyndig bistand på det sømilitære område. En medvirkende årsag til dette har det sikkert været, at Carstensen – som tidligere nævnt – var konservativ landstingsmand.

Hvor N. F. Ravn stod i denne strid er ikke klart belyst³⁴. I 1874, da han altså var marineminister, udtalte han, at den anvendelse, han havde tiltænkt flåden i landets forsvar »stod i overensstemmelse med general Raasløffs plan, kun var tanken om det 12 fods dybgående en fejl, som denne vistnok senere havde erkendt«³⁵. På den anden side forsøgte han flere gange at gøre bevillingen til et panserskib til et kabi-

33. Kilden er selskabets forhandlingsprotokol fra 1874, som meget udførligt refererer de førte diskussioner.

34. Når det i 1873 blev N. F. Ravn, der fik marineministerposten og ikke W. A. Carstensen, der var konservativ landstingsmand, kan det undre, men regeringen var på dette tidspunkt mere nationalliberal end højre-konservativ. Ravn karakteriseredes både som »fuldblods nationalliberal« og som »fuldblods højremand, men samtidig udpræget demokratisk.« Krieger (14. og 16. maj 1873) siger, at Ravn var Andræs »opfindelse«. Når det atter blev Ravn, der blev foretrukket i 1879 i stedet for Carstensen, skyldes det nok, at denne var en fremtrædende modstander af Københavns befæstning. »En kraftigere talsmand for vort søforsvars betydning ville ikke være blevet tålt inden for det estrupske og de senere højreministerier« (D. Biogrf. Haandlek. bd. 3 p. 187).

35. T. f. S. 1876 p. 28.

netsspørgsmål. Panserskibet var et af kardinalpunkterne for den offensive skole.

e. »Kystforsvarsstrategien«

Ved siden af de to omtalte konkurrerende strategiopfattelser ses til tider også omtalt en tredje, som man nærmest kan kalde den kystforsvarsstrategiske opfattelse.

V. A. C. Klein har i sin bog om »Forsvarssagen efter Krigen 1864« fra 1915 forsøgt at finde frem i tidens pjecer og artikler, hvor denne strategiopfattelse dukker frem. Han mener, at kystforsvarsstrategien havde været løsningen på Danmarks strategiproblem, og at de præmisser, officererne selv opstillede, burde have medført en kystforsvarsstrategi som konklusion. Når opfattelsen ikke blev knæsat eller tydeligt formuleret som selvstændig strategiopfattelse i samtiden, skyldes det efter Kleins mening, at sagkundskaben her i landet i midten af 1870'erne enten var udygtig eller uærlig!³⁶ Kystforsvarsstrategien er, så vidt det kan ses, tydeligt formuleret i en pjece af E. Suenson fra 1889³⁷.

Kystforsvarsstrategien ville lægge forsvarets hovedlinie *på kysten*, hvor hær og flåde havde mulighed for direkte at virke sammen under krigsmæssige operationer. Opfattelsen skal imidlertid ikke behandles nærmere her, da den ikke påvirker de analytiske problemer i nærværende redegørelse. Inden for den landmilitære strategiopfattelse ses kystforsvarsstrategien hævdet af den svage såkaldte »mobile skole«, der ville lægge større vægt på den mobile del af hæren end på befæstningsvæsenet. Inden for den sømilitære opfattelse hævdedes den af den defensive skole, som den i realiteten var identisk med. Flere af de pjecer, der påpeger betydningen af det kombinerede fællesforsvar på kysten, vil udmærket kunne opfattes som defensorater for den sømilitære strategiopfattelse³⁸.

f. Aggersø Sund-stillingen³⁹

Flådestationen i Aggersø Sund er et af de vigtigste karakteristika for den sømilitære strategiopfattelse. Såvel den defensive som den offensive skole

36. Se f. eks. Klein p. 92.

37. E. Suenson: Hær, Flaade og Befæstning. Et Indlæg i Forsvarssagen bestemt for Alle baade Sagkyndige og Ikke-Sagkyndige, Kbh. 1889. (se også Klein p. 157 ff.).

38. F. eks. B. C. M. Aarøe: Et indlæg i Forsvarssagen, Kbh. 1881, især p. 8.

39. Der findes en række mindre pjecer, som belyser Aggersø Sund-problematikken, der er uløseligt forbundet med den sømilitære strategiopfattelse.

– En Søofficier: Aggersø Sund, udg. af »Fædrelandets Forsvar« nr. 29. Kbh, 1890.

hævdede betydningen af en flådebase i Store Bælt, derfor forener den også de to skoler.

Aggersø Sund-stillingen dukkede frem under drøftelserne i militærkommissionen 1872, i forbindelse med hvilke der blev nedsat et underudvalg under N. F. Ravns ledelse, som skulle afgive betænkning »angående en befæstet flådestation ved Store Bælt«. Aggersø Sund blev nævnt i kommissionens konklusion og kommer første gang offentligt frem i Thomsens forslag i 1873. Den nævnes i samtlige befæstningsforslag, dog undtaget Steinmanns »lille befæstningsforslag«, som kun omfattede Københavns søbefæstning, i perioden 1873–82, inklusive Venstres »forsvarstilbud«. Efter midten af 1880'erne gled stillingen ud af befæstningsforslagene i takt med gennemførelsen af Københavns landbefæstning og er så at sige tegnet på, hvorledes den sømilitære strategiopfattelse taber terræn over for den landmilitære, som derefter bliver den dominerende. I 1890'erne gjorde søofficererne et stort arbejde for at få folketinget til at tage denne op til fornyet overvejelse, idet man sikkert har ment, at den megen tale om et neutralitetsforsvar ville give Aggersø Sund-stillingen fornyet aktualitet.

På grund af den nøglestilling, henholdsvis Aggersø Sund og København indtog i de respektive strategiopfattelser, blev debatten til tider simplificeret ved problematikken *Aggersø Sund kontra København*. Især synes »fæstningsvennerne« at have været ivrige efter at understrege denne problematik⁴⁰. Avispolemikken omkring denne problematik var til tider kraftig. Alle angreb på Aggersø Sund-stillingen blev som regel besvaret af »Fædrelandet«⁴¹.

I februar 1876 kom pjecen »Om Danmarks Forsvar og dets Understøttelse ved Fæstningsværker. Af en civil Mand«. Pjecen er skrevet af den kendte professor J. N. Madvig og er bl. a. interessant ved at bære følgende undertitel: »For det Centrale mod det Adspredte, for udholdende Kamp i stedet for Tillid til faa Dages Udfald, for Kjøbenhavn mod Aggersø Sund«! Pjecen er meget frasepræget, og man er ikke fri for at mene, når man har læst den, at den lærde professor ukritisk har ligget under for tidens propagandatrommer! Der kan ikke være tvivl om, at Madvig må have været en flittig læser af »Dagbladet«.

– m (J. Nyholm): Aggersø Sund, Kbh. 1893.

– W. Hovgaard: Om et befæstet Støttepunct for vor Flaade i Store Bælt.

– samme; Aggersø Sundstillingen.

I Marineministeriets Afl. 1914 pk. 54 ligger en del materiale.

40. Se »Dagbladet« 11. nov. 1875.

41. Se f. eks. »Fædrelandet« 3. dec. 1875 og 6. marts 1876.

6. Regeringens 2. forslag til en forsvarsplan 1875

Den politiske debat

a. Forslagets behandling af regering og folketing

Efter at Bojsen i 1873 havde fået listet Thomsens forslag over i finansudvalget, kom det ikke længere.

Samtidig med lovforslagene til forsvarsvæsenets fremme var de militære organisationslovsforslag blevet fremsat og disse nød åbenbart mere fremme end fæstningsforslagene. Flertalsbetænkningen fra hærlovsudvalget, som stort set skyldtes Bojsen, foreslog i samlingen 1872/73 nedskæringer i de foreslåede militære organisationslove. Hovedideen bag Bojsens ændringsforslag var »folkevæbningstanken«, selv om dette ikke ligefrem blev foreslået. Hvidt siger, at de væsentlige nedskæringer, flertallet foreslog, var det blevet inspireret til af oberst Lundbyes anonyme pjecce¹. Dette er sikkert rigtigt, hvad de pengemæssige beløbsstørrelser angår, men dermed må inspirationen også have hørt op. Lundbyes tanker gik jo nærmest i retning af en professionel hær på 20.000 mand!

I følge Hvidt var der allerede i foråret 1873 så småt ved at gå »politik« i forsvarsspørgsmålet². Han henviser til udtalelser af Berg, i hvilke denne giver udtryk for, at Venstre ville være villigere til at yde forsvarsbevillingerne, hvis regeringen kunne anvise en skattereform, der mere blev lagt på skatteevnen, i forbindelse med de forøgede udgifter. Det politiske skulle, iflg. Hvidt, dukke frem under behandlingen af bevillingen til et nyt panserskib på finansloven, idet Berg her udtalte, at »de politiske hensyn i dette tilfælde er fuldstændig berettigede«³.

Det er imidlertid et spørgsmål, om dette er hele sandheden! Som omtalt kulminerede striden inden for den sømilitære strategiopfattelse netop i disse år. Det var en kendt sag, at Venstre tidligt havde taget parti i denne strid og således gik ind for Raasløffs ideer om kanonbådens betydning for forsvaret. Når det ses anført med hensyn til bygningen af krigsskibe i dette tidsrum, at »politikkerne i flere tilfælde mente sig beføjet til at blande sig i spørgsmålet om, hvilke skibstyper marinen burde have«⁴, »og det endda i en overgangs- og udviklingsperiode, hvor sagkundskaben i forvejen var stillet over for vanskelige problemer«, så var dette en følge af søofficerernes egne stridigheder om kanonbådene og sagkundskabens manglende evne til at give eentydige indstillinger til politikkerne. I »Dansk

1. Hvidt p. 42, N. P. Jensen II p. 37. Pjecen er tidligere blevet behandlet.

2. Hvidt p. 42 f. Bergs udtalelser se R. F. 1872/73 sp. 4542.

3. R. F. *ibid.* sp. 4573.

4. R. Steen Steensen: *Vore Panserskibe* p. 244.

Folketidende« kan man også i disse år se flere udtalelser til fordel for kanonbådens betydning ⁵.

Der er derfor meget, der tyder på, at panserskibsbevillingen ikke bare har været et tilfældigt brugbart angrebspunkt, som Venstre ville udnytte politisk til at chikanere regeringen med. Venstre mente simpelthen, at en panserskibsbevilling ville stride mod de politiske og ideologiske ideer, det kæmpede for! Talen var jo netop om, hvorvidt pengene i stedet skulle gå til flere mindre skibe. En koncentration af magten indebar for Venstre et uantageligt forsvarsprincip.

Det lykkedes ikke Thomsen at bringe panserskibsbevillingen i havn. Dels på grund af dette, dels fordi han havde mødt en del modstand i regeringen med sine finansielle overslag trådte han tilbage, dog kun som marineminister, idet han beholdt krigsministerposten ⁶. Ravn efterfulgte ham som marineminister.

Oppositionens hovedkrav var som bekendt indførelsen af det parlamentariske princip. Den 31. marts 1873 vedtog folketinget en adresse til kongen, i hvilken man udtalte sin mistillid til den siddende regering, og gav udtryk for, at man mente, at det var »opfyldelsen af det konstitutionelle monarkis nødvendige krav, at regeringen er i overensstemmelse med det af den almindelige valgret udgåede ting.« Landstinget svarede med en modadresse, og regeringen blev på taburetterne. Kredse i Venstre arbejdede for, at man nu nægtede finanslovens vedtagelse af politiske grunde, men dette lykkedes det dog ikke at samle flertal for i Venstre.

Venstre fik sit eget blad i hovedstaden i efteråret 1873, da Berg begyndte udgivelsen af »Morgenbladet«, samtidig med at samlingen 1873/74 tog sin begyndelse. Efter en hektisk debat under behandlingen af finanslovsforslaget nægtede folketingets flertal dettes overgang til 2. behandling. Regeringen svarede med at udskrive valg. Dette fandt sted 14. nov. 1873. Venstre tabte en kreds, men ellers skete der ingen forskydninger. Den ringe fremgang virkede afdæmpende på Venstre, og den efterfølgende samling fik et forholdsvis roligt forløb. »Eksperimentet« med finanslovsnægtelsen ville ikke blive forsøgt igen, erklærede I. A. Hansen. I foråret var der dog en del uro omkring den såkaldte kongelige håndskrivelse, som af Venstre blev opfattet som en inddragen af kon-

5. Se f. eks. »Dansk Folketidende« 20. marts 1873.

6. Iflg. N. P. Jensen II p. 38 skaffede dette Thomsen tilnavnet »den første parlamentariske minister« blandt Venstre. I Kriegers dagbøger kan man for april og maj 1873 følge slagets gang i kulisserne. Modstanden synes væsentligt at være kommet fra Krieger.

gens person i stridighederne mellem folketinget og regeringen og lands-tinget. Finansloven blev vedtaget i foråret 1874, *dog nægtede folketin-gets flertal stadig at bevilge penge til panserskibet*. Hvidt mener, at det er tydeligt, at Venstre i denne samling er bange for at »blive politisk«⁷.

Marineminister Ravn havde været indstillet på at føre en sej kamp for panserskibet, men synes siden at give køb⁸. Problemet omkring denne bevilling skabte en del interne vanskeligheder i ministeriet⁹. I statsrå-det klagede kongen over, at det ikke var blevet til noget med panser-skibet¹⁰.

Ministeriet Holstein var efterhånden kørt fast, intet synes at ville lykkes for det. Ministrene var også indbyrdes uenige om den politik, der skulle føres over for oppositionen. Krieger mente, at det var på tide, regeringen gik af, og denne opfattelse bredte sig efterhånden også til de andre ministre¹¹. Der måtte et nyt ministerium til, som kunne for-handle tingene igennem oppositionens modstand. P. Munch karakterise-rer forholdet meget godt, når han skriver, at »fra april til juni (1874) var der stille ministerkrise«¹².

Efter en del vanskeligheder lykkedes det at få Fønnesbech til at danne ministerium. Ministeriet blev karakteriseret som »tyndere the på de samme blade«, men det skulle have gode muligheder for at få Venstre i tale. Fønnesbech var kendt som en modstander af for store forsvars-bevillinger. Ministeriet tiltrådte 14. juli. Ravn fortsatte som marinemi-nister, og efter nogen tid lykkedes det at få P. E. Steinmann til at tage krigsministerposten. Denne var i øvrigt kendt for ikke at være nogen tilhænger af Københavns landbefæstning. Der var altså lagt op til virkelig gode forhandlingsmuligheder!

Et af samlingen 1874/75's hovedpunkter blev forsvarsspørgsmålet. Thomsens forslag var blevet syltet og derefter kvalt af folketinget. Den nye krigsminister agtede atter at fremsætte et forslag, der kunne løse det stadig uløste strategiproblem.

Sammen med de nu næsten obligatoriske fremsættelser af de militære organisationslove fremsatte krigsministeren og marineministeren i jan. 1875 henholdsvis »forslag til lov om en overordentlig bevilling til be-fæstninger« og »forslag til lov om en overordentlig bevilling til opret-

7. Hvidt p. 45.

8. Krieger skriver »Ravn vil atter slås på det store skib«, 12. marts 1874.

9. Se Krieger marts 1874.

10. Krieger 21. marts 1874.

11. Ibid. 25. marts 1874.

12. Schultz' Danmarkshist. V. p. 268.

telsen af en flådestation i Aggersø Sund« på henholdsvis 11,8 mill. og 5 mill. kr.¹³.

Steinmanns forslag ses ofte karakteriseret som værende forskelligt fra Thomsens, idet de var »betydelig billigere og anlagt efter en helt anden forsvarsplan« og ment som imødekommende over for Venstres krav¹⁴. Det eneste punkt, hvori Steinmanns forslag adskilte sig fra Thomsens, var Københavns landbefæstning, og heri lå imødekommenheden over for Venstre. Den forsvarsplan, Steinmann foreslog, var imidlertid nøjagtig den samme, som Thomsen foreslog. Der lå den samme strategiopfattelse bag, nemlig den sømilitære! Thomsen havde forlangt lettere befæstninger til landsiden ved København. Steinmann udtrykte ønsket om, selv om det ikke står nævnt i forslaget bemærkninger, at der udarbejdedes planer til en feltbefæstning omkring København, »som hurtigt skulle kunne rejses i tilfælde af krigsfare«¹⁵. Der var med andre ord fra hans side også tale om lettere befæstninger ved forsvarets sidste linie, København.

Det er ikke rigtigt, når Hvidt skriver, at princippet for Steinmanns forslag var, »at man i modsætning til forslaget 1872/73 ikke ville koncentrere styrkerne på Sjælland alene, men udvide forsvaret til også at gælde Jylland og Fyn«¹⁶. Dette var nemlig også tanken i Thomsens forsvarsplan. Han talte om, at Sjællands udenværker (Fyn og øerne) skulle forsvares så længe som muligt. Af befæstninger ud over København og Aggersø Sund indeholder begge forslag kun befæstninger ved Lille Bælt, og de beløb, der ønskes dertil er faktisk lige store (se skemaet).

Når befæstningsforslaget, som Steinmann fremsatte, trods alt ikke blev mødt med begejstring hos Venstre, skyldtes det nok, at *der var tale om befæstningsforslag*. Venstre var ikke glad ved fæstninger i det hele taget. Endvidere var Steinmann så uforsigtig at udtale under forelæggelsen, åbenbart for at gøre forslaget så appetitligt for begge parter som muligt, at de foreslåede anlæg ikke »lå i vejen for nogetsomhelst fremtidigt«¹⁷. Men det var netop dette forhold, der gjorde det uacceptabelt for begge parter. F. Bajer udtrykker dette, ved i sine svenskskrevne, politiske breve at karakterisere forslaget, som »en antik torso, som den ene politiske billedhugger skulle kunne restituere til en Artemis, den anden til en Ceres, den tredje til en Ariadne eller en anden mytologisk skikkelse«¹⁸. I

13. Forslagene findes i R. 1874/75 till. A sp. 2241–2256.

14. Hvidt p. 47.

15. Ibid. p. 48.

16. Ibid. p. 47.

17. Se »Morgenbladet« 20. jan. 1875, citeret hos Hvidt p. 48.

18. F. Bajer: Befæstningsfrågan . . . p. 28.

Venstre gav Steinmanns udtalelser befæstningsassociationer, og man frygtede, at forslaget kun var det A, der ville tvinge Venstre til at sige B – B for befæstning af København til landsiden!

Under forslagenes 1. behandling i folketinget 19. jan. 1875 fremkom Bojsen i en længere tale med sine synspunkter på forsvarsproblemet og de fremsatte forslag¹⁹. Det er interessant at sammenligne denne tale af Bojsen med den tale, som han holdt under behandlingen af Thomsens forslag i 1873, hvor han tydeligt manglede et standpunkt til de behandlede problemer. I denne tale fra 1875 har Bojsen fundet sit standpunkt til problemerne.

Bojsen forlangte først de to militære ministerier slået sammen. En tanke, Venstre allerede havde været inde på i forsvarskommissionen af 1866.

Bojsen stillede derefter krav om, *at der blev taget et endeligt standpunkt i strategidebatten* og, at man derved fandt ud af, hvilket af de to værn hovedvægten skulle lægges på. Han mener, at den sidste krig må give den erfaring, at spørgsmålet må, fordi et »fastlandsforsvar« ikke længere er muligt, afgøres i »den retning, at flåden, som naturligt er for et land, der i så betydelig grad som vort er et øland, må anses som vort vigtigste værn.« Det tredje krav, Bojsen opstiller, er *en definitiv opgivelse af Københavns befæstning mod landsiden i forbindelse med et forandret forhold til Tyskland, da en overrumpling af København uden varsel kun er tænkelig fra denne magts side.* Det er Bojsens opfattelse, at man går over til at anvende torpedovåben. »Det er mig bekendt . . . at der foreligger en plan til et fuldstændigt forsvar (af København) ved hjælp af dette nye våben, et forsvar, som måske har en sådan fremtid for sig, at det for en væsentlig del vil kunne afløse hele det øvrige forsvar . . . Jeg forstår godt den uvilje, som er fremkommen imod torpedoforsvarets udvikling, thi der er ikke meget tiltalende derved; der er noget uridderligt ved denne måde at kæmpe på (!); der er noget uhyggeligt ved på den måde at kæmpe med undersøiske miner, men det står ikke til at hjælpe . . . Når vi endelig overvejer, hvilket værn vi skulle tillægge den største vægt, enten hæren eller flåden, tror jeg, vi må komme til det resultat, at *vi må lægge hovedvægten på flåden.*«

I slutningen af sin tale kommer Bojsen ind på det ikke uvæsentlige, hvor pengene til gennemførelsen af forsvarsplanen skal komme fra. Bojsens synspunkt er det i og for sig rimelige, at ekstraordinære foranstaltninger kræver ekstraordinære indtægter. Han var klar over, at reservefondens ca. 20 mill. kr. ville kunne anvendes til disse ekstraordinære formål, men han mente ikke, at dette var formålet med de midler, der stod i denne reservefond. Denne skulle nemlig være statens driftskapital, hvorfor den måtte anbringes i *produktive* forretninger.

Bojsen sluttede sin tale med at sige, at »jeg må derfor anse det for rigtigst, at der, når der fremkommer fordringer om så betydelige udgifter som dem, hvorom det her gælder, jævnsides dermed fremkommer forslag om en ekstraordinær beskatning på det eneste rationelle grundlag, der findes, nemlig en skat

19. R. F. 1874/75 sp. 2854–66.

på formue og indtægt. Da vil også prøven blive stillet om, hvem der er de beredvilligste til at bære udgifterne i dette øjemed, og jeg tror ikke, at den del af befolkningen, som man tillægger det svageste ønske og den mindste lyst i den retning, vil komme til at stå tilbage.»

Der er en anderledes fast linie over denne tale i forhold til 1873-talen. Med hensyn til det sidste siger Hvidt, at »her sætter taktikken ind: skattepørgsmålet var nemlig et ømt punkt hos Højre, der til en vis grad nød godt af det ældgamle grundskattesystem«²⁰. Venstre havde dog allerede i sit historiske partiprogram fra marts 1872 haft det som et krav, at »ligevægt imellem statens indtægter og udgifter tilvejebringes ved en indkomst- og formueskat.« Dette synspunkt, at ekstraordinære foranstaltninger krævede ekstraordinære midler, kunne man få selv en Jacob Scaenius til at gå ind på, hvis befæstningen ad denne vej kunne bevilges og etableres²¹. Det må i denne forbindelse også nævnes, at Venstres broderparti i Sverige, lantmannapartiet, på samme tid også krævede forsvarsudgifterne dækket med ekstraordinære skatter²². Forbindelsen mellem de nordiske venstrepartier har sandsynligvis opmuntret det danske til at prøve det samme.

Lars Dinesen udtalte under debatten, at efter hans mening burde begge våben udvikles lige meget. Fr. Bajer mente, at »et bedre værn for Danmark end dets hær og flåde og befæstninger er uden tvivl en fornuftig udenrigspolitik.« Venstremanden N. Jensen gik ind for, at København befæstedes mod søsiden ved hjælp af flydende batterier i stedet for faste, således at disse, i tilfælde af, at vi blev truet andetsteds, ville kunne flyttes. Tvermoes opridsede de to strategiopfattelser – Sjællands forsvar kontra Københavns²³. Som afslutning på 1. behandlingen sagde C. Berg, at »Sjælland bør væsentlig betragtes som vor fæstning, da denne fæstning har særdeles gode betingelser for forsvaret. Lad os da udvikle vort artilleri og flådevæsen med det for øje, at vi gør landstigningen umulig«²⁴.

Dagen efter fulgte en meget kort behandling af Aggersø Sund-forslaget. Alle havde sagt, hvad de mente om de fremsatte forslag under behandlingen af krigsministerens lovforslag.

b. Hærlovsudvalget og Venstres »forsvarstilbud« 1875

Efter 1. behandlingen i folketinget gik forslagene i det såkaldte hærlovs-

20. Hvidt p. 51.

21. Krieger VI, 20. jan. 1875.

22. Se Hvidt p. 57.

23. R. F. 1874/75 sp. 2907 f.

24. Ibid. sp. 2992.

udvalg, der i forvejen behandlede organisationslovene. Berg var formand for dette udvalg.

Venstreflertallet fulgte de tanker, som Bojsen havde fremsat under sin store tale ved 1. behandlingen, op på et af de første møder i februar, idet man her behandlede »et af formanden (Berg) forelagt udkast til en skrivelse til konseilspræsidenten angående tilvejebringelsen af de fornødne midler til forsvarsvæsenets udvikling, hvorved regeringen opfordres til at forelægge rigsdagen et forslag til lov om indførelsen af en formue- og indkomstskat.« Efter en længere diskussion blev skrivelsen vedtaget med 8 stemmer imod 6, idet een, Termansen, undlod at stemme²⁵. På samme møde forelagde Berg endvidere udkastet til et brev til regeringen med anmodning om, at denne ville forelægge for udvalget »en sådan samlet plan for udviklingen af vort forsvarsvæsen, der i alt fald for en længere tid, måtte anses for tilfredsstillende efter vore forhold.« Denne skrivelse vedtoges enstemmigt²⁶. Venstre ville altså nu have en afgørelse på strategispørgsmålet.

Den 24. februar spillede Venstre for alvor ud. Bojsen fremlagde på et møde i udvalget et ændringsforslag til det af regeringen fremsatte forslag. Bojsens ændringsforslag vedtoges med 8 stemmer imod 7.

Bojsens forslag er kendt under betegnelsen »Venstres forsvarstilbud«. Det gik for det første ud på, at krigsministerens og marineministerens forslag skulle slås sammen, hvad der henset til begge lovforslags bemærkninger var ret nærliggende. For det andet ville Venstre foreslå en bevilling på ialt 30 mill. kr. til udvikling af flådens materiel, en flådestation ved Aggersø Sund, søminemateriel, Sjællands kystforsvar og et flydende fort til Københavns søbefæstning etc. (se de enkelte poster i skemaets kolonne III). Dækningen af disse udgifter skulle iflg. forslagets § 2 tilvejebringes ved en skat på indtægt og formue, der årligt beregnedes at ville indbringe ca. 3 mill. kr. Ingen af de i forslaget nævnte beløb ville kunne afholdes, før end denne skat var trådt i kraft. I finansåret 1875/76 skulle 3 mill. anvendes, hvorefter de følgende beløb først ville komme til udbetaling efter særlig bevilling på finansloven²⁷.

Hærlovsudvalgets formand, Berg, blev i øvrigt angrebet skarpt i »Fædrelandet« for at sylte sagerne, men dette afvistes i en erklæring fra det samlede udvalg.

Den 10. marts konfererede udvalget med Fønnesbech. Denne mente,

25. 3. februar 1875, Hærlovsudvalgets forhandlingsprotokol 1874/75, Folketingets Bibliotek og Arkiv.

26. Ibid.

27. Her gengivet efter T. f. S. 1876 pp. 43–52.

at flertallets forslag mere havde politisk og finansiell end militær betydning. Det, regeringen gik ind for i første række, var Københavns befæstning til søsiden ved et fast fort på Middelgrunden og en udbedring af de nuværende forter, som tiden var løbet fra. § 2 gjorde i det hele taget det samlede forslag absolut uantageligt for Fønnesbech.

Et par dage efter konfererede udvalget i samme anledning med marineminister Ravn. »Han kunne tiltræde udvalgets anskuelse om, at Sjælland måtte betragtes som vor naturlige fæstning (!) Flådens opgaver opfattede han nærmest som at være:

- 1) at forhindre en fjendtlig landgang på Sjælland,
- 2) så vidt muligt vedligeholde forbindelsen mellem landsdelene og
- 3) at afværge et angreb på de mest sårbare steder, navnlig København.

Ravn gik altså i 1875 ind for den sømilitære strategiopfattelse. Han vendte sig imod Venstres tanker om »København som en åben by«. Angående spørgsmålet om det flydende fort, Venstre havde foreslået, var dette projekt endnu uprøvet, hvorfor han ikke turde anbefale det i stedet for et fast fort på Middelgrunden. Ravn mente dog, at der burde foretages forsøg med flydende forter for at komme til klarhed over anvendeligheden. Hvor meget han end måtte påskønne den udvikling af flåden, flertallets forslag tilsigtede, måtte han dog holde på, at bygningen af det ene store skib påbegyndtes, uanset spørgsmålet om tilvejebringelsen af midlerne ved den antydede skattereform. Med hensyn til befæstningen af Aggersø-sund-stillingen *mod landsiden* var det hans opfattelse, at denne godt kunne komme i anden række, idet det måtte »anses for mere påtrængende nødvendighed at få et fast støttepunkt for hæren på Sjælland.« Det er tydeligt, at Venstres læggen hovedvægten på flåden, synes at gøre marineministeren usikker.

Den 15. marts 1875 afgav hærlovsudvalget betænkning. Udvalget havde (jfr. afstemningerne) delt sig i et venstre flertal og et højremindretal. Flertallet, de 8 venstremedlemmer, afviste kategorisk Københavns landbefæstning, men mente, at den stilling, København indtog i de fremsendte forslag, åbnede mulighed for »frugtbare forhandlinger«²⁸. Videre mente flertallet, »at erfaringen har lært, at Danmarks skæbne ikke er afgjort, fordi en større del af dets område er besat af fjenden . . . Sjælland, mod hvilket det afgørende angreb må ventes ført, har derimod gunstige betingelser for et kraftigt forsvar i de det omgivende brede vande, der synes at begunstige *et efter farvandenens beskaffenhed afpas-*

28. Betænkningen findes R. 1874/75 till. B sp. 1021–42.

set søforsvar . . . Man må derfor fastholde som grundlag for vort forsvar, at *Sjælland er Danmarks naturlige fæstning*«²⁹.

Forsvaret skulle sættes ind på de tidspunkter, hvor fjenden er svagest, nemlig efter flertallets mening, 1) medens den fjendtlige transportflåde føres over vandet navnlig, når den befinder sig sammentrængt i de snævrere farvande, og 2) medens landgangskorpset udskibes på kysten. Derfor: »vore kræfter bør koncentrerer på at gøre forsvaret i første linie så stærkt som muligt . . . I hvert fald vil der altså tilfalde flåden en meget væsentlig del af forsvarets opgave, og det er derfor vor mening, at der ved overvejelsen om vore forsvarskræfters fordeling mellem de to værn bør lægges en forholdsvis større vægt på flådens udvikling, end denne fordeling hidtil har medført.« Betænkningen kommer derefter ind på, at København bør gøres »til en fra alle sider åben by«, af hvilken grund man ikke vil tilråde faste forter, men blot ønsker »et midlertidigt forsvar« af København, »der senere ville kunne anvendes på andre punkter, om man måtte komme til det resultat at opgive ethvert befæstet forsvar for byen.« »Et sådant middel tror man at have fundet i en for 2 år siden fremkommen plan, der går ud på at anvende søminer efter en udvidet målestok, støttet af flydende forter med panserbrydende skyts. Udvalget har modtaget tegninger og overslag til denne plan, hvoraf det fremgår, at der vil kunne bygges 6 flydende forter for den sum, der er påregnet til det ene faste fort på Middelgrunden . . .« »Den fuldstændige plan til et sømineforsvar med tilhørende flydende forter på Københavns Red vil udfordre 5 sådanne forter. Da tanken imidlertid er ny og ihvertfald hos os uprøvet, tør man ikke tilråde allerede nu at binde sig til planens fuldstændige gennemførelse, men anbefaler at lade et sådant flydende fort bygge på Orlogsværftet til prøve.«

Endelig udtalte venstre flertallet, at en så stor ekstratum som 30 mill. kr. nødvendigvis måtte kræve en ekstraordinær indtægtskilde. Man refererede i betænkningen den korrespondance, der var ført med Fønnesbech om denne sag, af hvilken det fremgik, at regeringen ikke ville gå ind på disse betingelser.

Udvalgets højremindretal, 7 medlemmer, kunne ikke gå ind for flertallets synspunkter, idet man navnlig i befæstningssagen måtte stille krav om et forsvarligt støttepunkt for hæren på Sjælland. Man stillede sig endvidere tvivlende over for, om de flydende forter ville kunne erstatte faste forter, og mente i øvrigt, at dette projekt var så lidet prøvet, at det ville være uforsvarligt at basere en meget vigtig del af forsvaret på

29. Ibid. sp. 1023.

denne slags forsvarsforanstaltninger. Tanken, der lå til grund for projektet med flydende forter, fandt man imidlertid heldig, hvorfor man opfordrede regeringen til at have sin opmærksomhed alvorligt henvendt på denne sag.

Ved starten af 2. behandling i folketinget 12. april stillede Winther et kompromisforslag. Forslaget gik ud fra den samme beløbsramme som Venstres »forsvarstilbud«, men det blev nu præciseret, at pengene skulle gå til et forsvarsvæsen »beregnet på en neutral stilling for landet« – og de skulle *ikke skaffes ved en særlig skat*. Forslaget fik dog ingen betydning.

I en stor glimrende tale uddybede Bojsen, der var flertallets ordfører i denne sag, sine synspunkter og forklarede de tanker, der lå bag flertallets »tilbud«³⁰. Han nævnedes tre forsvarsplaner, som udvalget var blevet præsenteret for. Den af disse planer, som man nærmest havde fulgt, og som i hvert fald udvalgets flertal mente at turde støtte sig til, hed det om, at »den er fremsat af en autoritet i hæren, som man vel bør anse for den mest kompetente, og den går ud på, at det, som det først og fremmest gælder om at forsvare, er Sjælland«³¹. Endvidere kom Bojsen med det interessante synspunkt, at Venstre var gået ind for upansrede kanonbåde, så længe forsvarets tyngdepunkt skulle være København og Københavns Red, »men i det øjeblik, da vi tilråde at forlægge flådens forsvar også til Store Bælt (således som Venstre gjorde det i sit forslag), står dette i uadskillelig forbindelse med anlægget af en flådestation der og da ligeledes i forbindelse med bygningen af større pansrede skibe. Dermed er jo ingenlunde sagt »store« skibe, da grænsen for skibenes størrelse, således som det i sin tid i forsvarskommissionen og også senere blev erkendt, netop bestemmes af farvandet i Store Bælt, hvorved man altså er kommen til en begrænsning af dybgåendet med 18 fod. Forsåvidt er det altså ikke nogen optagelse af den gamle plan om søgående skibe i egentlig forstand, det er ikke nogen opgivelse af general Raasløffs plan i det princip . . .«³². Når Venstre gik ind for de flydende forter, var det for at opnå, at flåden ikke blev »lænkebunden« til København.

Modstanden i Højre var stor mod den skattereform, der var betingelsen for »tilbuddet«, som Venstre havde fremsat, og som var 9 mill. kr. større end det lovforslag, de to militære ministre havde fremsat. Men i folketinget var det Venstre, der bestemte farten, og forslaget blev ved-

30. Ibid. sp. 5435–5460.

31. Ibid. sp. 5451, se også Haugner p. 53–55.

32. Ibid. sp. 5454.

taget 28. april med 77 stemmer mod 5 og derefter sendt videre til lands-tinget. Oversendelsen til landstinget skete imidlertid på et så sent tidspunkt i samlingen og under så spændte politiske forhold, at der ikke var store chancer for en hurtig og positiv behandling dér.

Søofficeren W. A. Carstensen, der jo var medlem af landstinget, skrev i en kommentar i »T. f. S.« til dette eklatante eksempel på sømilitær strategiopfattelse, som folketinget havde vedtaget, at »bestemmelsen om indkomstskatten forvandlede forslaget til et lig med sin ligbærer, og man kunne i sandhed ikke forlange af (lands)tinget, at det skulle spille sin tid på anatomiske studier« (!) ³³. Når Carstensen er negativt indstillet, fristes man næsten til at tro, at ligbæreren for Carstensen i virkeligheden var posten med Jøhnkes flydende fort!

Når man betragter Steinmann-Ravns forslag og Venstres »forsvarstilbud«, bliver man forbavset over, at de strategiske tanker næsten er identiske, og der faktisk kun er uenighed om Københavns søbefæstning (de *faste* kontra de *flydende* forter). Når det ikke lykkedes at nå til enighed, skyldes det det dårlige politiske klima. Venstre og Højre var stødt sammen i spørgsmålet omkring dyrtidstillæggene til embedsmændene og præstelønningerne. Den såkaldte Keldernæs-sag havde heller ikke virket befordrende på den politiske temperatur i folketinget. Hvidt har utvivlsomt ret, når han skriver, at det nærmest havde været ligemeget, hvad regeringen var fremkommet med, det ville have mødt modstand under alle omstændigheder hos oppositionen.

c. Den civile debat og forsvarsadresserne

Man forstår den akutte forvirring og forbavselsen hos de konservative og nationalliberale blade, efter at Venstres »forsvarstilbud« var blevet kendt i offentligheden. I disse blade havde man jo gennem flere år forsøgt at banke det ind i læseren med syvtommersøm, at Venstre ikke ville ofre noget for forsvaret og hellere hengive sig til sværmerier som at lægge landet åbent og i stedet opnå garanteret neutralitet hos stormagterne. Nu fremkom Venstre med et forslag, der ikke alene indeholdt en samlet forsvarsplan med klare strategiske overvejelser bag, men som oven i købet, hvad beløbsstørrelsen angik, var større end regeringens forslag.

Det letteste var selvfølgelig at kalde det taktik og, at den megen forsvarsvenlighed blot var det sukkerovertræk, der skulle få indkomstskatten til lettere at glide ned. »Fædrelandet« karakteriserede simpelthen Venstres forslag som »humbug«. En læser, der var enig med redaktionen

33. T. f. S. 1876 p. 52.

i dette, mente imidlertid, at efter at Venstre nu tilsyneladende havde skiftet opfattelse, var der virkelig tale om »en folkestemning« for forsvarsspørgsmålets løsning, og regeringen måtte derfor »*stille sig således, at folkestemningen ikke køles igen og forvirres, men tværtimod styrkes og klares – og benyttes til sagens hurtigst mulige fremme.*« Indsenderen mente i øvrigt at vide, at grunden til, at Venstre pludselig havde ændret holdning, skyldtes de forsvarsadresser, som var blevet indleverede i vinteren 1874–75. Igennem disse havde Venstre fået øjnene op for, at stemningen i befolkningen var for et forsvar ³⁴.

De her omtalte forsvarsadresser skyldtes den såkaldte civile forsvarsbevægelse, som man mener at kunne datere fra maj 1874, da en landsbylærer, J. Hansen, fra Kirke Flinterup ved Sorø i »*Dansk Ugeblad*«, inspireret af meddelelserne om den fremgang, forsvarsbevægelsen havde haft i Holland, skrev et indlæg, i hvilket han tog til orde for dannelsen af *forsvarsforeninger*. Efter forskellige samtaler med folk af samme opfattelse, satte han en adresse i omløb i begyndelsen af december 1874. Underskriverne af denne, den såkaldte *Sorø-adresse*, udtrykte bekymring over, at der ikke foretoges noget i forsvarsspørgsmålet, et spørgsmål, som burde være hævet over alle partihensyn. Det hed således heri, at »vort fædrelands værn, såvel til lands som til vands, har i de senere år langt fra fået en udvikling, der kan tilfredsstillende nutidens krav til et kraftigt forsvar, og navnlig mene vi, at vort søværn og vore befæstninger i så henseende lade meget tilbage at ønske.« Man opfordrede derfor kongens regering og folkets udkårne mænd til at gøre alt, hvad der stod i deres magt, for at fremme denne så vigtige sag ³⁵.

Venstrebladene opfattede denne adresse som et højre-fif, og da adressen udtrykkelig nævnedes befæstningerne, modarbejdede de den på alle tænkelige måder. »Fædrelandet« benyttede disse venstre-angreb på adressen til at illustrere, hvorledes Venstres stilling var til forsvaret, og hvorledes man i denne sag tydeligt fulgte snævre partihensyn, selv om det gjaldt »folkets frelse«. Sorø-adressen var en virkelig udfordring til Venstre, mente »Fædrelandet« under overskriften »Fædreland og Parti«, fordi »denne adresse ikke er kommen fra partiets modstandere, ikke fra de forhadte »dannede«, ikke fra det ilde omtalte København ³⁶. Fire af de 10 indbydere er landbrugere af bondestanden, to er friskolelærere, een skolelærer, een højskoleforstander; altså er de otte af indbyderne mænd, der efter den almindelige opfattelse må betragtes som »folkelige«, og af

34. »Fædrelandet«, 5. april 1875, »Forsvarssagen og Regeringen«.

35. Rambusch p. 161, se også Haugner p. 91 ff.

36. »Fædrelandet«, 23. dec. 1874.

de to andre er den ene virksom som leder af en af de meget aktive amts-skytteforeninger og den anden formand for våbenbrødrenes store selskab, også de har altså i det mindste en tanke af »folkelighed.

Venstres svar på denne udfordring udeblev ikke. En kreds af venstrevælgere på Fyn udsendte den såkaldte *Fyns-adresse eller fynske adresse*. En af initiativtagerne var K. Berntsen, der bl. a. var virksom i den fynske skyttebevægelse.

Den fynske adresse er interessant derved, at den ved en sammenligning med Sorø-adressen viser, hvorfor Venstre fandt denne farlig. I Sorø-adressen bad underskriverne om befæstninger og et kraftigt søværn uden nærmere specifikation. I den fynske adresse hed det, at »en almindelig folkevæbning bør være det mål, som aldrig må tabes af sigte, om der end kun langsomt kan arbejdes hen derimod.« I denne forbindelse skal der lægges vægt på, at a) de unge, der gennem skytteforeningerne eller ad anden frivillig vej har erhvervet sig en fordannelse til hæren, får visse lettelser m. h. t. den tvungne tjeneste, og at b) garnisonslivet indskrænkes mest muligt, og at c) der gives lettere adgang til at kunne blive officer og underofficer. »Til opbevaring af krigsmateriel og til støtte for hær og flåde bør der anlægges en eller flere befæstede pladser på steder i landet, som bedst vil egne sig til sådanne anlæg. *Søværnets fremtidige udvikling bør gå i retning af et kraftigt kystforsvar.* ³⁷«

Sorø-adressen samlede ca. 27.000 underskrifter og indleveredes til rigsdagen den 22. marts 1875. Den fynske modadresse samlede kun ca. 10.000 underskrifter og indleveredes allerede i slutningen af januar samme år. Når den sidste adresse ikke samlede flere underskrifter, skyldtes det sikkert, at man i Venstre lagde stor vægt på, at adressen kom så hurtigt ind som muligt, således at den kunne gøre sig gældende under hærlovsudvalgets behandling af spørgsmålet, der jo væsentligt kom til at foregå i februar.

Hvor stor indflydelse disse forsvarsadresser har haft på f. eks. Venstres stillingtagen kan selvfølgelig diskuteres. Mange i samtiden følte sig overbeviste om, at Venstres pludselige optræden som forsvarsven var direkte dikteret af den stemning i befolkningen, adresserne havde konstateret, og den vækkelse deres omløb medførte. Vi mangler imidlertid kildemateriale til at kunne udtale os yderligere om dette. Højre stempede den fynske adresse som en udpræget »parti-adresse«. På en måde kan man sige, at Venstres udsendelse af den fynske adresse, automatisk gjorde begge adresser til »parti-adresser«. Begge adresser var i hvert

37. Citeret efter den originale adresse i Folketingets Bibliotek. Udhævelsen af forf.

fald indlæg i strategidebatten, som de i øvrigt også synes at have stimuleret. Set fra et sømilitært standpunkt placerede de to adresser sig i hver sin skole, Sorø-adressen i den offensive og den fynske i den defensive.

I »Morgenbladet« bebudede Hørup under overskriften »Venstre og forsvarssagen« den 9. marts 1875, at alle inden længe ville få at se, hvorledes Venstre stillede sig til forsvaret. I artiklen hedder det næsten »profetisk«, at »dersom kampen mellem Højre og Venstre i forsvarssagen ville komme til at stille sig således, at det første parti ville gøre meget for denne sag og det sidste lidt eller intet, så var der ganske vist de bedste udsigter til, at Venstre ville lide et nederlag, og det fortjente i så fald ikke bedre; men således stiller sagen sig ikke. Vi have al grund til at antage, at der i de nærmeste dage vil foreligge vidnesbyrd om, at Venstre ikke vil vise sig karrigt med sine bevillinger til landets forsvar. At partiet vil fastholde den af flere af dets medlemmer tidligere udtalte anskuelse om, hvorledes disse midler bør skaffes til veje, er rimeligt nok, og det vil da blive højremændenes sag at bevise det »uretfærdige« i, at den, der har bedst råd dertil, også kommer til at yde forholdsvis mere til denne sag, end den, der har lidt eller intet at undvære. Man kan også være overbevist om, at der vil blive gjort mange »ædle« anstrengelser i den retning«³⁸.

d. Ministeriet Fønnesbech forhandles bort

Ministeriet Fønnesbech stod ikke til at redde. Foruden striden omkring de fremsatte forsvarsforslag og den deraf følgende strid om panserskibsbevillingen, som var gået i arv fra det tidligere ministerium, kunne man heller ikke blive enige om et tillæg til embedsmændenes lønninger. Med hensyn til panserskibet havde Ravn allerede i januar erklæret, at han dette år ikke ville finde sig i, at panserskibet blev strøget i finansloven³⁹. Senere erklærede Fønnesbech ligefrem, at regeringen ikke ville modtage en finanslov, hvorpå panserskibet ikke var bevilget⁴⁰. Panserskibet var altså faktisk gjort til et kabinetsspørgsmål.

Da landstinget forsøgte at bringe sagen om indlægget til embedsmandslønningerne tilbage til det af regeringen ønskede, gik sagen og finansloven i tingenes fællesudvalg. Over for dette erklærede Fønnesbech, at regeringen, for at lette en overenskomst, ville gå af på betingelse af, at han ville kunne forelægge kongen en af begge ting vedtagen finans-

38. »Morgenbladet«, 9. marts 1875.

39. Krieger 22. jan. 1875, se også R. F. 1874/75 sp. 3038 f.

40. Krieger 23. febr. 1875.

lov, der indeholdt panserskibsbevillingen. Efter at Bojsen havde udtalt sig for et 18-fods system, var mange i Venstre indstillet på, at panserskibet dette år skulle bevilges, men det skulle vel at mærke ikke være et søgående panserskib. Raasløffs defensive idé skulle fastholdes!

Kredse inden for Venstre var kommet i kontakt med Mellempartiet, som var blevet bange for, at Fonnesbech, tvunget af omstændighederne, ville udstede en provisorisk finanslov. Da det yderligere viste sig, at ministeriet ikke nød særlig popularitet hos landstingets Højre, som var indstillet på at sælge ministeriet, hvis man kunne få noget for det, var regeringens skæbne beseglet.

Ministeriet blev derefter fældet ved en overenskomst mellem landstingets Højre, Mellempartiet og den bojsen-høgsbroske fløj af Det forenede Venstre, der talte 30 folketingsmedlemmer. De 22 andre venstremænd, som nærmest må betegnes som den Berg-J. A. Hansenske fløj, var blevet holdt uden for forligsdrøftelserne og stemte imod finansloven i folketinget.

Striden mellem »de 22« og »de 30« varslede på kort sigt Venstres splittelse, som den skete få år efter, og på længere sigt nye skel i dansk politik. I virkeligheden afslørede denne strid allerede på dette tidlige tidspunkt dyb uenighed i Venstre, men den fælles ydre trussel fik dog bruddet midlertidigt helet. Sandsynligvis har ministeriet Fonnesbechs svaghed forledt »de 30« til at tro, at sejren måtte være nær.

Monrad beskriver i et af sine politiske breve, hvorledes »ministeriets afgang solgtes af landstinget og købtes af folketinget«⁴¹. Det, der kom ud af transaktionen, var den vedtagne finanslov, som udkom 15. maj 1875, hvorefter samlingen sluttede. Den 19. maj indgav ministeriet Fonnesbech sin demissionsbegæring.

I sømilitære kredse, især inden for den offensive skole, sporedes en vis optimisme, efter at panserskibsbevillingen endelig var gået igennem⁴²,

41. Politisk Brev nr. 6 dat. 26. febr. 1876.

42. Se bl. a. Carstensens kommentar i T. f. S. 1876 p. 18. Bevillingen gik til det 5480 ts. store panserskib HELGOLAND, der blev sat på stabelen 20. maj 1876 og søsat på 14-årsdagen for slaget ved Helgoland. Venstre var jo gået op til et 18 fods system for skibe, der skulle operere i Store Bælt, men man havde nok ikke ved forligets indgåelse forestillet sig, at der skulle komme et så stort skib ud af det. HELGOLAND er indtil dato det største skib, den danske flåde har haft, og det var gennem hele sin levetid op til 1906 det største krigsskib i Norden! Hvidt (p. 89) ved at berette, at Bojsen, som jo havde spillet en stor rolle ved forhandlingerne, der førte til bevillingen, næsten symbolsk under en prøvetur med HELGOLAND blev syg, og senere af denne grund måtte på et længere rekreationsophold i Syden (!).

7. Regeringens 3. forslag til en forsvarsplan 1875–76 Strategidebatten politiseres

a. Haffners forslag

Først den 11. juni 1875 tiltrådte det nye ministerium. Dannelsen var blevet forsinket ikke alene af det svensk-norske kongepars besøg, men også af vanskelighederne med at finde en ny konseilspræsident. Kongen havde forespurgt Holstein-Holsteinborg, men denne havde afslået. Man havde derefter atter spurgt J. B. S. Estrup. Han havde flere gange været spurgt ved regeringsdannelser efter 1870, men hver gang afslået. Denne gang slog han imidlertid til.

Estrups ministerium blev faktisk det første godsejer-ministerium efter 1866. Krigsminister blev godsejeren, general W. Haffner, som en overgang havde været indenrigsminister i ministeriet Frijs og siden i to år havde været krigsminister i ministeriet Holstein. Der er tidligere gjort rede for hans afgang.

Hadde striden mellem »de 22« og »de 30« i Venstre raset gennem sommeren og sået splittelse, fik ministeriet Estrups entré til gengæld de uenige venstregrupper til at søge sammen igen. Den nye konseilspræsident startede 4. oktober med at udsætte samlingen i 2 måneder til den 29. november, hvad der kom som et chok for oppositionen. Begrundelsen var, at krigsministeren ikke var færdig med sine forslag. Da samlingen så startede, fik man det næste chok. Estrup ville søge kongen om, at samlingen, der kun med dennes tilladelse måtte vare over to måneder, måtte vare til den 29. marts.

Haffner havde i den første tid af denne sin anden krigsministerperiode ladet indhente responsa fra en række høje officerer først og fremmest fra ingeniørkorpset, artilleriet og flåden vedrørende de i den forrige rigsdagssamling fremlagte forslag bl. a. fra oppositionen. Ingeniørgeneralen havde oversendt et forslag fra oberst Ernst, i følge hvilket det fremgik, at de penge, der blev foreslået af oppositionen til spredte forsvarsforanstaltninger, ville komme til mere nytte ved at blive anvendt til Københavnens landbefæstning¹. Disse responsa indicerede en forsvarsplan til

1. P. Munch skriver (Schultz' Danm. Hist. V. p. 277), at »et udvalg af officerer« mellem rigsdagssamlingerne 1874/75 og 75/76 havde arbejdet med en samlet plan til ekstraordinære forsvarsforanstaltninger. Det er ikke lykkedes at finde nogen oplysninger andre steder om et sådant udvalg, og der må sandsynligvis være tale om en fejl. Når Hvidt (p. 66) skriver, at »Haffners forslag i 1876 udgik af et ... udvalg med kronprinsen som formand«, er dette forkert. Hvidt forveksler her – måske inspireret af Munch – de militære responsa med den militærkommission, der blev nedsat i 1879 med kronprinsen som formand.

115 mill. kr. eller 67 kr. pr. indbygger i landet, som Klein skriver ². Haffner reducerede dog dette overslag til et lovforslag på 71 mill. kr. I første omgang forlangte regeringen kun bevillinger til det allermost nødvendige (se skemaets kolonne IV), som udgjorde 33 mill. kr. ³. Blandt disse allermost nødvendige foranstaltninger fandtes Københavns landbefæstning ikke!

I bemærkningerne til lovforslaget erkendte regeringen, at et *direkte forsvar* af Jylland ikke mere var muligt, men nok et *indirekte*. Fyn og Sjælland krævede ifølge sine geografiske forudsætninger i virkeligheden det samme forsvar og hver for sig den samme troppestyrke til forsvar. På grund af de ressourcer, landet rådede over, måtte der træffes et valg mellem Fyn og Sjælland. Dette valg måtte selvfølgelig så falde på Sjælland. Det grundlæggende i hele landets forsvar var derfor Sjællands forsvar. Der foreslås derfor en forøgelse af flåden og oprettelse af en flådestation i Store Bælt. Derefter udvikles det i bemærkningerne, hvorledes det er nødvendigt, at hæren har et støttepunkt, som det i værste fald kan trække sig tilbage til, og at der »ved København anlægges befæstninger, som kunne beskytte staden mod overrumpling fra landsiden af en mindre styrke,« og samtidig gøres det gældende, at man ved anlægget af en større fæstning om København »ville binde over halvdelen af felthæren foruden så godt som alle de egentlige besætningstropper«, hvilket ville stride mod det, som regeringen lægger vægt på, nemlig »at forsvare Sjælland og dermed hovedstaden, men ikke hovedstaden alene« ⁴.

Haffners forslag er udtryk for en sømilitær strategiopfattelse og adskiller sig ikke ret meget fra Venstres »forsvarstilbud«, som det tydeligt nok skulle konkurrere med.

I overensstemmelse med den sømilitære opfattelse af strategien ville regeringen først i anden række etablere en befæstning af København mod landsiden. I lovforslagets motiver og bemærkninger opstillede krigsministeren anden etape af opbygningen af forsvaret. Denne skulle koste 51 mill. kr. (se skemaets kolonne VI). Af disse skulle i alt 25 mill. bruges til en fortsat udvidelse af Københavns søbefæstning, hvorimod der kun skulle anvendes 14 mill. til anlægget af en landbefæstning ved København. De øvrige beløb skulle gå til befæstninger bl. a. ved Store og ved Lille Bælt.

Man kan vist godt sige, at de to partiers forsvarsopfattelser aldrig har været så nær ved hinanden, som de var det i samlingen 1875/76, når

2. Se Klein p. 94.

3. Se forslaget og motiverne R. till. A sp. 1211–1226.

4. Fremhævet af forf.

man betragter perioden 1864–1901 under ét. Bojsen fortrød også senere, at man på grund af de politiske spændinger have kørt linien helt ud i 1876, idet han senere skrev, at »en overenskomst om et søfort og en formue- og indtægtskat ville have afværget hele konflikten og medført en ny regering«⁵. Sandsynligvis skal det forstås således, at Venstre skulle have givet sig med hensyn til de flydende forter og Københavns søbefæstning og Højre med hensyn til skattereformen. Var der tale om almindeligt bagklogskab, eller kunne en politisering af forsvarsspørgsmål virkelig være bleven undgået ved en sådan gensidig eftergiven? Vi kan selvfølgelig ikke give noget svar!, men man kan have sine tvivl. Den antimilitaristiske fraktion i Venstre, omend den ikke var særlig stor på dette tidspunkt, støttede kun 30 mill. forslaget, fordi det indebar skattereformen. Dette krav var, efter de antimilitaristiske venstremænds mening, det eneste, der afholdt »de krigslystne grundtvigianere« fra at gå med regeringen, og derfor skulle de holdes fast på dette spørgsmål. Det hævdes almindeligvis – og med rette – at den mindste eftergivenhed hos parterne havde medført en splittelse af Venstre.

Ifølge Krieger havde Estrup i månederne inden samlingens begyndelse i oktober været i syv sind, om hvorvidt han skulle gå ind på Venstres krav om en særbeskatning til fremskaffelse af midlerne til befæstningerne⁶. Haffner og Nellemann havde nemlig den opfattelse, at forsvarsagen var så vigtig, at man ikke bestemt skulle være imod indkomstskatten, hvis denne sag til gengæld kunne løses. Estrup bar såvel krig som fred i sin toga, da han trådte frem for folketinget! Krieger skildrer konseilspræsidentens dilemma med ordene: »*enten* må han overvinde sig selv og gå ind på en indkomstskat, hvis han vil sætte noget igennem, *eller* han står lige overfor et kompakt flertal i folketinget. Han har da to alternativer: et afgjort brud eller en ynkelig afgang«⁷. Det standpunkt, som Estrup åbenbart valgte i den 11. time, satte sig spor i de følgende tre decennier i det danske folks tilværelse. Den drevne politiker grev Frijs prædikede for døde øren, da han i januar 1876 foreholdt Estrup det betænkelige i forud for en opløsning af folketinget, at denne erklærede sig for en bestemt modstander af en skattereform⁸.

Behandlingen i folketinget af forslagene begyndte 14. december 1875. Berg og Bojsen gik skarpt imod Københavns landbefæstning, skønt den først skulle gennemføres i anden række og kun som en lettere befæst-

5. Bojsen p. 30.

6. Se f. eks. Krieger 12. okt. 1875.

7. Ibid. 2. dec. 1875.

8. Ibid. 6. jan. 1876.

ning imod overrumpling. Man mente, at forslaget var for dyrt, og at det nemt kunne ende med at løbe op til 150 mill. kr., inden man var færdig. Mens Berg og Bojsen godt kunne se betydningen af søbefæstningen, så ville Holstein-Ledreborg, der under denne folketingsdebat virkede som en glimrende debattør for Venstre, slet ingen fæstninger have. Han mente, at man enten måtte være for eller imod fæstninger. Man kunne ikke gå ind for søbefæstningen og tage afstand fra landbefæstningen på samme tid. Man fristes næsten til at sige, at Holstein-Ledreborg her havde et »renere« venstrestandpunkt end Bojsen og Berg! Den videre behandling henvistes til hærlovsudvalget.

Udvalget afgav betænkning 4. februar 1876, og venstreflertallet tilbød lige som det foregående år en bevilling en gang for alle på 30 mill. kr. til forsvarsforanstaltningerne på betingelse af, at midlerne fremskaffedes ved en formue- og indtægtskat. Forskellen på Venstres »forsvarstilbud« i 1875 og 1876 var blot, at man i det sidste havde flyttet 3 mill. kr. fra posten »flådens udvikling« over til posten »flydende fort«, som man nu tilbød *to* af. Haugner gør opmærksom på, at folketingets flertal pointerede, at de to flydende forter delvis skulle anvendes til forsøg, således at man kunne få erfaring med dette våben⁹. De fem flydende forter, som Venstre havde erkendt, at der behøvedes til at befæste København effektivt mod søsiden, skulle bevilges over de årlige budgetter og var således ikke med i »tilbuddet«. Tages dette med i betragtningen, kommer Venstres »forsvarstilbud« faktisk op på ca. 45 mill. kr.!

Udvalgets mindretal gik ind for regeringens forslag og anbefalede, at man påbegyndte en fuldstændig landbefæstning af hovedstaden. Med hensyn til indkomstkatten herskede der uenighed hos mindretallet. Dinesen, Gad og Termansen stillede forgæves et kompromisforslag, der indebar, at regeringen i *næste* samling skulle fremkomme med et skatteforslag.

Estrup udtalte sig bestemt mod indkomstkatten, og Haffner ville ikke vide af de flydende forter.

Det er ejendommeligt at se, hvorledes regeringen og dele af Højre nu får alle »sagkyndige« af hus for at nedgøre betydningen af de flydende forter, et projekt, som siden 1872 var blevet rosende omtalt af flere militære kommissioner¹⁰. Efter at Venstre havde adopteret ideen, var der ikke det, som ikke var galt ved disse flydende forter!

2. behandlingen af Venstres forslag sluttede med, at overgangen til

9. Haugner p. 57.

10. Se f. eks. Bajer: Befæstningsfrågan . . . p. 21 f.

3. behandling blev vedtaget 17. februar med 53 stemmer mod 40. Det var før denne afstemning, at Berg under et angreb på planerne om en befæstning af København til landsiden udtalte, at Venstre ville arbejde hen mod noget, der var vigtigere end Københavns befæstning, »nemlig at skabe et Dannevirke i enhver dansk mands bryst«, og han lukkede af for videre forhandling ved at udtale, at selv om man var blevet enig med regeringen om forsvarsforanstaltningernes beskaffenhed, så nærrede folket en sådan mistillid til den siddende regering, at det simpelthen ikke turde betro denne de mange mill. kr.¹¹. At der var ved at ske en politisering af forsvarsdebatten var nu tydeligt!

Efter 3. behandlingen blev forslaget vedtaget med 71 stemmer imod 10 (!) og oversendtes derefter til landstinget. I dette ting returnerede Estrup den bold, Berg havde givet op med følgende skæbnsvangre udtalelse: »selv om det skulle lykkes at tilvejebringe enighed om selve forsvarsforanstaltningerne, så vil regeringen dog ikke kunne gå ind på, at iværksættelsen af disse forsvarsforanstaltninger gøres afhængig af vedtagelsen af en denne sag uvedkommende lov«¹². Kanonerne var hermed kørt i stilling på begge sider. Debatten synes nu at dreje sig om noget helt andet!

Et af de mest bemærkelsesværdige indlæg under landstingets behandling af sagen, var en tale af Andræ. Han talte kraftigt imod Københavns befæstning og dem, der ville gøre Københavns forsvar til landets forsvar. Således sagde han, at »skulle vi tale om, hvem der *ikke* vil forsvare riget, da tror jeg, man kunne vende våbnet mod dem, der vil opgive de to trediedele af landet uden at markere selv det mindste terræn.« Selv om Andræs tale også var vendt mod Venstre, så ramte den frygteligt hårdt hos Højre og især hos »fæstningsvennerne«. Her stod en højremand, der ikke alene var meget anset, men også repræsenterede den største sagkundskab på teknisk-militære spørgsmål og undsagde Københavns befæstning. Det er forståeligt, at Venstre senere ligefrem brugte dette Andræ-citat som et slags motto for dets forsvarsvenlighed i modsætning til Højre, der kun ville forsvare København.

Landstinget sendte forslaget i udvalg, der afgav betænkning 16. marts 1876. Højreflertallet sluttede sig til regeringens forslag og venstremindretallet til folketingets forslag. Efter at forslaget dermed var blevet bragt tilbage til sin oprindelige form med ubetydelige ændringer, vedtog landstinget det 23. marts med 29 stemmer mod 11. Forslaget sendtes derefter

11. R. F. 1875/76 sp. 1518–19.

12. R. L. 1875/76 sp. 678.

ter tilbage til folketinget. Et udvalgsflertal anbefalede her, at lovforslaget atter skulle fremsættes i den af Venstre foreslåede form. Dette vedtoges med 56 stemmer imod 39. Forslaget kom derefter til endelig afstemning i den oprindelige »folketingsform«. Ved denne afstemning, der skete ved navneopråb, *forkastede* tinget sit eget oprindelige forslag med 47 stemmer mod 47!!

Der var sket der paradoksale, at den antimilitaristiske venstrefløj havde slået sig sammen med højremindretallet for at markere sin utilfredshed med, at Venstre ville strække sig *så langt* m. h. t. forsvarsbevillingerne¹³.

Situationen var hermed kaos. Folketinget havde forkastet såvel landstingets forslag som sit eget. Regeringen opløste efter dette folketinget og udskrev valg. I det kgl. åbne brev fra 30. marts meddeles det, at kongen har besluttet at opløse folketinget,

da Vi ikke anså det forsvarligt længere at udsætte påbegyndelsen af de nødvendige overordentlige foranstaltninger til forsvarsvæsenets fremme, og da der ikke har kunnet opnås overensstemmelse mellem folketinget og Vor regering om det dertil sigtende lovforslag, idet tinget foruden at forkaste den nødvendige og mest påtrængende af de overordentlige forsvarsforanstaltninger, nemlig Københavns beskyttelse mod søsiden ved tidssvarende faste søforter, har villet gøre påbegyndelsen af forsvarsforanstaltningerne afhængig af det i og for sig uantagelige vilkår, at en disse uvedkommende og under landets nuværende finansielle forhold unødvendig lov om en ny skat forud er vedtagen og trådt i kraft.

De to grunde, som blev givet til opløsningen, var altså, at oppositionen ville have *flydende* forter i stedet for *faste* ved Københavns søbefæstning, og at den ville have, at midlerne til de ekstraordinære forsvarsforanstaltninger skulle skaffes ved en mere retfærdig skattefordeling! Estrups officielle begrundelse for at gå imod indtægtsskatten var, at den var unødvendig, sålænge man rådede over en meget stor reservefond, hvorfra midlerne til forsvaret kunne skaffes.

Man kan med Bojsen undre sig over det tema, Estrup havde valgt at gå til valg på. I en artikel »Faste eller flydende?« i »Morgenbladet« udtrykte han sin forbavselse over, at valget ikke drejede sig om de flydende fortors mangler og fordele, men derimod om Københavns befæstning, idet det var denne, der lå bag det ene fort, regeringen ønskede på Middelgrunden¹⁴. Sagde man først ja til eet fort, ville alle de andre rundt

13. I Berg: Fra Rigsdagen p. 18 er navnene på de ni, der pludselig ændrede holdning, nævnt, i blandt dem er Winther og S. Kjær.

14. »Morgenbladet« 4. april 1876.

Monrad skriver i efterskriftet til Politisk Brev nr. 7, dat. 1. april 1876: »Kan hi-

om København såvel til landsiden som til søsiden følge efter. En fuldstændig befæstning omkring København vil »indsnævre blikket og følelsen i stedet for at udvide; den gør Danmarks forsvar *københavnsk* i stedet for at gøre det *nordisk*.«

Såvel de flydende forter som formue- og indtægtsskatten viste sig at være glimrende agitationsobjekter for Venstre i den valgkamp, der fulgte. Valget fandt sted 25. april, og det forbavser ikke, at Venstre ved dette vandt 16 mandater, således at dette parti havde 71 stemmer ud af folketingets 102.

Gustav Philipsen skrev i 1907 i »Det ny Aarhundrede«, at »valget var et meget kraftigt antimilitaristisk votum fra vælgerne, stærkere end måske Venstre i sin daværende sammensætning ønskede det«, og at Hørupps politik blev født ved dette valg¹⁵. Dette synspunkt må imidlertid tilbagevises! Det er rigtigere, når P. Munch skriver, at valget »blev et valg om militærvæsenet og navnlig om fæstningen«, idet det nemlig var denne, der klart blev sagt nej til, men ikke til militærvæsenet som sådant – tværtimod kan man næsten sige¹⁶. Kun hvis man sætter fæstningstanken lig med militarisme, kan Philipsens synspunkt opretholdes. Sandheden turde nemlig være den, at det danske folk ved valget i 1876 måske aldrig hverken før eller siden har vist sig *så* forsvarsvenligt! Det stemmer også ret godt med, at den antimilitaristiske tendens i Venstre i slutningen af 1870'erne efter dette valg til en vis grad udøde og først atter dukkede frem i 1880'erne¹⁷.

b. Estrup lader forsvarsspørgsmålet falde

Efter valget trådte rigsdagen sammen den 15. maj til en overordentlig samling. Regeringen fremsatte det af landstinget vedtagne forslag til befæstninger. Ved fremlæggelsen den 18. maj udtalte Estrup, at regeringen havde anset det for dens pligt, forinden den lod en så vigtig sag falde, at forsøge at nå til enighed med folketinget – men det skulle altså være på regeringens betingelser!

Venstre, der højlydt undrede sig over at se de samme mænd på taburetterne efter et så eklatant nederlag, foreslog, at der nedsattes et udvalg, som skulle forhandle med regeringen på grundlag af »forsvarstilbuddet« på de 30 mill. kr. – altså på folketingets betingelser. Regeringen

historien opvise et eksempel på, at vælgermassen nogensinde er blevet kaldet til at udtale sig om et sådant teknisk spørgsmål?«.

15. Det ny Aarhundrede 1906–07 II p. 143 ff.

16. Schultz V, p. 277.

17. Se Hvidt, p. 67.

ønskede ikke at forhandle med et sådant udvalg, da den ikke under nogen omstændigheder hverken ville basere Københavns søbefæstning på flydende forter eller lade midlerne fremskaffe ved en indkomstskat.

Folketingets udvalg blev dog nedsat alligevel og afgav betænkning den 18. juni. Højremindretallet foreslog et kompromisforslag, der indebar en bevilling på 37 mill. til såvel *faste* som *flydende* forter til Københavns søbefæstning; et forslag, der var overordentlig sagligt begrundet. Venstreflertallet derimod foreslog at standse behandlingen og i stedet vedtage følgende motiverede dagsorden:

Idet folketinget udtaler, at det er villigt til at bevilge et beløb af ca. 30 mill. kr., tilvejebragt ved en skat på indtægt og formue, til gennemførelsen af en formålstjenlig forsvarsplan, der udelukker Københavns befæstning ved faste værker og medtager et militært støttepunkt i Jylland – går tinget over til den næste sag på dagsordenen.

Forslaget blev vedtaget med 62 stemmer imod 24. Det kunne vist ikke have været sagt tydeligere. Udtalelsen var så at sige Venstres fortolkning af valgsejren i april. Man havde utvivlsomt store dele af befolkningen bag sig med denne udtalelse. Dagen efter vedtagelsen af denne dagsorden, den 24. juni, vedtog folketingets 71 venstremænd, medens højremændene udvandrede, en erklæring, som gav udtryk for, at en regering, der udelukkende var et udtryk for landstinget, men ikke søgte sin styrke i et tillidsforhold til folketinget, var ude af stand til at løse de opgaver, der var af største og mest indgribende betydning for samfundet. Samme aften sluttede samlingen!

c. Strategidebatten politiseres

Ved disse begivenheder fødtes det »uvorne drengébarn forsvarssagen«. Der var fra begge parter under samlingen 1875/76 kommet udtalelser, som tydeligt viste, at strategi- og forsvarsdebatten ville blive udnyttet politisk og brugt i Venstres kamp for at få magten, og for Højres vedkommende for at beholde den. Estrup lod forsvarsspørgsmålet falde, et spørgsmål, han kort forinden havde erklæret for uopsætteligt og havde opløst folketinget på. Denne handling var startsignalet på »forsvarssagen«. Der var nu ingen tvivl om, at Estrup ville bruge forsvaret og særlig Københavns landbefæstning til at betvinge Venstre politisk med. Midlet var ham underordnet! På den overordentlige samling 1876 faldt maskerne! For at bruge Hørups meget hårde ord, så var Estrup som en mand, »der har kastet fædrelandets forsvar i grams på en valgdag, som man kaster en håndfuld skidne penge på et spillebord, for derefter at drive over til en anden sport, da han havde tabt indsatsen.«

Det er på den anden side klart, at begge parter omhyggeligt havde sørget for at spærre vejene for hinanden videre frem; bl. a. må de tidligere refererede udtalelser om regeringen, som folket ikke turde betros så mange penges forvaltning, selv om der skulle opnås enighed om de enkelte poster i forsvarsplanen, som Berg kom med, have virket stærkt udfordrende på regeringen og Højre. Hvem af parterne, der startede med at udnytte strategidebatten politisk kan vel ikke siges, men ved Estrups handling var den imidlertid blevet *politiseret*. Med dette udtryk menes her, at formålet med strategidebatten så at sige var blevet »udskiftet«, selv om debatten bibeholdtes. Målet havde fra starten været at løse Danmarks strategiproblem, og dette havde man diskuteret på et »sagligt« grundlag i et par år. Begivenhederne i samlingen 1875/76 bevirkede imidlertid, at striden gik op i den overordnede politiske strid om parlamentarismens indførelse og folketingets præferencestilling, som billedligt talt »iførte sig« argumentationen fra den militære strategidebat. Man blev stadig ved med at tale om folkevæbning og Københavns landbefæstning, men man mente i virkeligheden noget helt andet dermed!

Ovenstående opfattelse samstemmer med den, som den nationalliberala folketingsmand og energiske forkæmper for forsvarssagen, oberst N. P. Jensen, gav udtryk for på tærsklen til provisorieårene. Han mente i 1883, at ministeriet Estrup bar skylden for at have »politikeret« forsvarsspørgsmålet og tilføjet dette ubodelig skade ved at opløse folketinget i 1876 og derved gøre forsvarsspørgsmålet til et politisk kampspørgsmål mellem partierne¹⁸.

Estrup forsøgte senere, Krieger mener efter tilskyndelse fra C. Ploug gennem Frijs¹⁹, at moderere sine udtalelser om at lade forsvarsspørgsmålet falde derhen, at han havde ment, at den nu i stedet måtte gennemføres stykkevis. Men det nyttede ikke noget. Estrups politik var blevet demaskeret, der var ingen vej tilbage for ham, han havde valgt det afgørende brud!

8. *Venstres strategi- og forsvarsopfattelse. Venstre og sagkundskaben*

Efter at strategidebatten i 1876 var blevet politiseret, vil det være vanskeligt at karakterisere de to partiers eller partigruppernes strategiopfattelser. Kampen var for og imod Københavns befæstning, men da denne nu kun så at sige havde symbolsk betydning, var der ingen af parterne,

18. Ministeriet og Forsvarssagen belyst af Kjendsgemningerne, 1883, p. 6 f. – Se også Hvidts opfattelse i Hvidt, p. 205.

19. Krieger.

som strategisk begrundede deres standpunkter! I perioden 1872–76 er det derimod muligt at tale om en forsvars- og strategiopfattelse hos partierne, i hvert fald for Venstres vedkommende.

Højre og Mellempartiet, der jo i denne periode heller ikke dannede egentlige partiorganisationer, formulerede ikke selvstændige strategiopfattelser. Disse grupper fik deres standpunkter i debatten gennem de til tider meget personlige synspunkter, som deres militære medlemmer hævdede. Ved at de fleste officerer var f. eks. højremænd, blev disses synspunkter Højres.

Selv om det til en vis grad kan hævdes for alle tre partigrupperinger, Højre, Mellempartiet og Venstre, at strategiopfattelsen udgik fra meningsdannende personer eller kredse, så var der især for Venstres vedkommende tale om en partimæssig meningsdannelse i moderne betydning. Da perioden 1872–76 er Det forenede Venstres storhedstid, blev den forsvars- og strategiopfattelse, partiet hævdede, i vid udstrækning udtryk for *et samlet synspunkt*, der som sådan støttedes af de forskellige fraktioner.

Det ses tit hævdet, måske inspireret af 1880'ernes stærkt politiserede debat, at Venstre egentlig ikke havde nogen forsvars- og strategiopfattelse, i modsætning til regeringen og Højre, der jo havde »sagkundskaben« på sin side. Hvidt karakteriserer således Venstres forsvarspolitik i disse år med et citat fra Krieger, i hvilket denne siger, at »øjensynligt ligger Venstres hele styrke i negationen; det positive, det skal frembære, er kun affald fra Tscherning og Grundtvig«¹. Kriegers bemærkninger stammer fra januar 1873 og er nedskrevet i anledning af behandlingen af de militære organisationslove, og altså ikke ved behandlingen af forsvarsplanerne. Citatet karakteriserer Venstres usikkerhed også med hensyn til de strategiske spørgsmål i begyndelsen af 1873, således som Bojsens meget svævende tale, der tidligere er omtalt, er et udtryk for. Men citatet vil ikke kunne karakterisere Venstres forsvarspolitik i hele perioden 1873–76, idet Venstre fra 1874 gik overordentlig konstruktiv til værks.

Bruger man Kriegers bemærkninger til at betegne Venstres forsvarspolitiske indsats, er det klart, at partiets »forsvarstilbud« fra 1875 og 1876 vil volde vanskeligheder, fordi det slet ikke synes at passe ind i sammenhængen. Samtidige højremænd og nationalliberale mente at have gennemskuet Venstre; forslaget var kun stillet, fordi man vidste, at regeringen ikke ville acceptere det, og at man derved ville have et glimrende

1. Hvidt p. 43 f. Citatet fra Krieger 23. jan. 1873.

udgangspunkt i en valgkamp, da det ville være muligt at spille på Højres øjensynlige ulyst til at bevilge penge til forsvaret! ². Hvidt mener også, at det var taktiske hensyn, der gjorde sig gældende, og mener også: »at det . . . delvis var af taktiske grunde, at Venstre fremhævede flådens betydning frem for hærens, må anses for givet; derved borede det en kile ind mellem hærens og flådens officerer og kunne måske opnå, at få flådens »sagkyndige«, der ikke var ubetingede tilhængere af Københavns landbefæstning, over på sit parti« ³. Hos Haugner hedder det også, at da landbefæstningen blev et symbol for bevillingskrænkelsen, blev flåden og tildels søbefæstningen den modvægt, som forsvarsvenlige venstremænd benyttede i agitationen ⁴. Det synspunkt, som bl. a. Haugner og Hvidt hævder, skal der her sættes spørgsmålstegn ved!

I ethvert ideologisk parti, der især er bygget op på en enkelt mands tanker og meninger, vil der på et vist tidspunkt opstå et dilemma, fordi man skal tage stilling til problemer, som ophavsmanden til ideologien ikke har forudset og derfor ikke har udtalt sig om. Følgen vil blive, at ophavsmandens skrifter og taler bliver endevendt for om muligt at finde en løsning, der vil være i den pågældendes ånd. Som en naturlig følge af dette vil der også opstå en strid om, *hvad* ophavsmanden *egentlig* mente og hvem, der er de rette til at fortolke hans skrifter ⁵. Netop dette dilemma indtrådte for grundtvigianerne med hensyn til forsvars- og strategiproblemet. Dette opstod jo først i og efter 1872, samtidig med Grundtvigs død! Dilemmaet, som voldte mange grundtvigianere vanskeligheder, får man et levende indtryk af i et brev, som pastor F. E. Bojsen (Frede Bojsens fader) skrev til Høgsbro i 1876, hvori det hedder:

Det har været en umådelig streng rigsdagssession for mig, thi det forsvarsvæsen er mit ømme punkt. Jeg har så ofte tænkt på, hvorledes Grundtvig ville have stillet sig til denne sag. Det har for mig en umådelig betydning ⁶.

Man kan levende sætte sig ind i pastor Bojsens ideologiske kvaler! Meget var det nemlig ikke, Grundtvig havde sagt om forsvaret og den strategi, der burde anlægges.

I en tale i den grundlovgivende rigsforsamling havde Grundtvig udtalt sig om *den almindelige værnepligt* ⁷. I talen gik han imod denne, fordi

2. Se f. eks. N. P. Jensen II p. 49. Hvidt passim.

3. Hvidt p. 68.

4. Haugner p. 40 f.

5. Se Lindberg. Forordet, hvem er de rette arvtagere af Grundtvigs synspunkter?

6. Høgsbro II, 20. marts 1876.

7. Lindberg p. 158 ff.

den indebar *den stående hær, sessionsvæsenet, garnisonstjenesten og kasernefængslet*, med eet ord *den unaturlige krigstand i fredstid*⁸. »Var talen . . . om almindelig *folkevæbning* og *alle* voksne karles hjemlige våbenøvelse i fredstid med forpligtelse til, når Fædrelandet truedes, på første opråb at samles under Dannebrog og byde fjenden spidsen . . . da skulle ingen tale ivrigere *derfor* end jeg . . .«⁹. En stående hær ville i sig selv indebære noget offensivt og en folkevæbning noget defensivt. Sit synspunkt sammenfattede Grundtvig i ordene: »Ingen almindelig værnepligt med trældom, men folkevæbning med frihed«. Det i denne tale fremsatte stemmer nøje overens med de udtalelser fra Grundtvig om forsvaret, som »Morgenbladet« i begyndelsen af 1875 gengav fra en ikke holdt tale af Grundtvig.

Høgsbro kunne også acceptere, at dette havde været »Grundtvigs syn på forsvaret«. Dette giver han udtryk for i det brev, hvormed han besvarede det ovenfor citerede af pastor Bojsen, og som vi er så heldige at have bevaret ordlyden af. Brevet er nemlig også et vigtigt vidnesbyrd til forståelsen af Venstres strategisynspunkt, således som det blev hævedet i denne periode. I brevet hedder det:

Kære Pastor Bojsen . . . Med hensyn til hærordningen kan vi trygt stole på at have haft Grundtvig med, da han var en afgjort modstander af garnisonslivet og den overdrevne militære tvangsøvelse og en bestemt tilhænger af folkevæbningstanken. Københavns befæstning har Grundtvig tidligere været en ven af, men han har ganske vist ingensinde tænkt sig anlæg af så udstrakte forter og fæstningsværker, som der nu er tale om, og som vil binde hele hæren til København, lægge de andre landsdele blot og selv i fredstid kræve en forlænget garnisonstid af hele landets mandlige ungdom i en så fordærvet by som København. Han lagde altid fortrinsvis vægt på flåden (!) og havde meget imod, at man siden krigen syntes at give hæren overvægten på flådens bekostning. Dette ved jeg så meget sikrere, som jeg netop ikke kunne følge ham i denne henseende og derfor også har haft megen betænkelighed ved at stemme for Deres søns forslag om at gå bort fra den tidligere vej og lægge vægten på flåden¹⁰.

Brevet giver Venstres forsvarspolitik i denne periode i en nøddeskal!

a. Forsvarsplanen af 1866, Tscherning og Raasløff

Med Grundtvigs udtalelser om folkevæbning og den ånd, der skulle være tilstede, hvis landet skulle kunne forsvares, var udgangspunktet givet for Venstre i dets syn på forsvaret. Følgen af dette var bl. a., at man

8. Ibid. p. 160 f.

9. Ibid.

10. Høgsbro II, 24. marts 1876.

fik sendt Frede Bojsen til Schweiz for dér at studere folkevæbning, således at man var »rustet« til den forestående revision af de militære organisationslove, som man ville påvirke i den grundtvigske retning.

Selv om Bojsen og dermed Venstre nogenlunde havde fundet sit standpunkt m. h. t. hærorganisationen, hvad der gav sig udtryk i den betænkning fra folketings hærlovsudvalg, som kom i samlingen 1872/73, og som udelukkende var Bojsens værk, så havde man åbenbart ikke været forberedt på de strategiske spørgsmål, der kom op i forbindelse med Thomsens befæstningsforslag. Følgen var som omtalt en stor usikkerhed, som Venstre fik tilsløret ved at sende forsvarsplanen i finansudvalget! Den eneste strategiske grundsætning, Venstre kunne tolke ud fra Grundtvigs udtalelser var i grunden kun *det defensive princip*.

For Venstre og Bojsen kom forsvarskommissionen af 1866, Tschernings tanker og – general Raasløffs forsvarsplan til at betyde overmåde meget.

Forsvarsplanen af 1866 (eller af 1867 som den også ses benævnt) gik som tidligere omtalt ud på, at da man ikke mere kunne være sikker på herredømmet til søs, måtte landet deles i to strategiske dele ved Store Bælt som en konsekvens af dette. Hver af de to dele skulle så at sige have sit selvstændige forsvar. Måske har det betydet noget, at venstremænd i denne kommission selv havde været med til at udforme strategien. I hvert fald blev strategien af 1866 energisk hævdet af venstremænd. Tscherning var således til sin død en varm fortaler for den. Kaptajn C. Th. Sørensen, der senere kom til at spille en rolle som »Venstres sagkundskab«, ses allerede tidligt at have hævdet denne strategiopfattelse¹¹, ligesom der findes adskillige eksempler på, at denne var Bojsens strategiske udgangspunkt¹². I »Dansk Folketidende« skrev Bojsen f. eks.: »Ved at grunde forsvaret på muligheden af, at forbindelsen mellem landsdelene kan blive afbrudt, grunder man det på selve landets strategiske natur; og det strategiske er næsten lige så uforanderligt som den geografiske form.«¹³ Ethvert strategisk system, der ikke byggede på dette grundlag, var efter Bojsens mening falsk.

Når Venstre i sine flertalsbetænkninger i 1875 og 1876 gik ind for »Sjælland som Danmarks naturlige fæstning«, gik det ind for den alment accepterede sømilitære strategiopfattelse¹⁴. Sætningen og den strategiop-

11. Se artikelserien i »Dansk Folketidende« »Om Danmarks Landforsvar« – af en tilhænger af Planen 1867, som menes skrevet af C. Th. Sørensen.

12. Se f. eks. artiklen »Rigets Fæstning« i »Morgenbladet« 11. jan. 1876.

13. »Dansk Folketidende« 14. april 1876.

14. Johansen p. 27.

fattelse, den giver udtryk for, synes imidlertid også at være resultatet af et kompromis mellem Berg og Bojsen¹⁵. Den sidstnævnte gik som nævnt ind for 1866-grundlaget, mens den førstnævnte åbenbart ikke kunne frigøre sig fra den enorme betydning hovedstaden trods alt havde, hvorfor han mente, at Sjælland i realiteten betød mere for landets eksistens end Jylland-Fyn, fordi det var det eneste sted, det ville være muligt at opretholde et forsvar, som ikke blev løbet over ende med det samme. Når Bojsen kunne gå ind på, at hovedvægten blev lagt på Sjælland, var det dels, fordi det ikke stred imod strategien af 1866, og dels, fordi der til forslaget blev knyttet planen til en stærk udvikling af flåden. Dette sidste erkendte Berg også nødvendigheden af. Bojsen fralægger sig udtrykkeligt i sine erindringer ansvaret for den »berømte sætning« om Sjælland som Danmarks naturlige fæstning. Tanken var ingenlunde ny; Højre havde længe hævdet synspunktet, og i en artikelrække »Om vort Søforsvar«, som Høgsbro bragte i foråret 1870, skrev han bl. a. »folketinget har fulgt regeringen i det håb, at vi i Sjælland skulle have en slags naturlig fæstning«¹⁶. Som tidligere nævnt brugte Thomsen vendingen til at karakterisere den strategi, der lå bag hans forslag i 1873, nemlig den sømilitære strategiopfattelse. Udtrykket havde Venstre imidlertid – meget karakteristisk – fra Raasløff. Bojsen skrev i 1879 i »Dansk Folketidende«, at sætningen oprindeligt stammede fra Raasløffs forsvarsplan (!)¹⁷.

En nøje gennemgang af Venstres forsvars- og strategiopfattelse vil afsløre, *hvor* meget Raasløffs strategitanker betød for Venstre. Der er tidligere her gjort rede for Raasløffs strategisyn, og det må indrømmes, at det passer som hånd til handske i Venstres grundtvigianske forsvarsprincip. Raasløff hævdede jo netop det defensive princip, den mobile hær (det, der kom nærmest folkevæbningen), kystforsvaret bl. a. i form af monitorer og små billige kanonbåde (Raasløff gik skarpt imod de store panserskibe), Københavns søbefæstnings betydning og sidst, men ikke mindst – nedlæggelse af Københavns landbefæstning (Raasløff tog initiativ til at sælge fæstningsområdet omkring København) (sic!). At opremse hovedpunkterne i Raasløffs strategiopfattelse er som at opremse Venstres forsvars- og strategiopfattelse!

Kendskabet til Raasløffs ideer og deres videre udbredelse hos Venstre kan meget vel tænkes at være sket bl. a. gennem den hos Hvidt

15. Se Bojsen p. 67 f. »Allerede den berømte sætning om Sjælland som landets naturlige fæstning var en indrømmelse i tendensen«.

16. Hvidt p. 53.

17. »Dansk Folketidende« 21. nov. 1879.

omtalte artikel af Høgsbro fra 1870¹⁸. I denne artikel hævdes alle Raasløffs ideer med hensyn til Sjællands forsvar, kanonbådernes betydning og de muligheder, der ligger i det nye torpedovåben.

I en artikel i »Dansk Folketidende« i 1874 siges det om dem, der går ind for Københavns befæstning og store panserskibe, at de må »altså anse sig for mere sagkyndige end f. eks. general Raasløff, ti han anså det for aldeles urigtigt at befæste København fra landsiden og at bygge større krigsskibe end med 12 fods dybgående.«¹⁹ Raasløffs ord var altså uigendrivelige sandheder for venstremændene! Dette stemmer også udmærket med, at Venstre ret tidligt tog parti for Raasløffs kanonbåds-ideer og derved kom til at blande sig i den interne strid mellem de to skoler inden for søofficererne. Denne strid var jo ligefrem startet af Raasløff!

Venstremændene synes at have været helt bjergtaget af denne Raasløff og hans strategiopfattelse. Interessant er det, når Krieger i det hektiske forår i 1876 gengiver en udtalelse fra »Kreuz-Zeitung«, en tysk avis, hvori Raasløff betegnes som Danmarks eneste redningsmand²⁰. Hvor meget Raasløff selv har været klar over den indflydelse, han øvede på mændene i Venstre, eller hvor meget han selv har forsøgt at intrigere, vides ikke. Krieger skriver i hvert fald lidt senere hen i det samme forår, at »man er her i visse kredse tilbøjelig til at tro, at Raasløff sidder (i udlandet!) og venter på gennem Venstre at få en kaldelse« (!)²¹.

En enkeltperson, hvis tanker også kom til at betyde noget for Venstre i dets forsvarsopfattelse, var Tscherning og hans tanker om at gøre København til en fra alle sider åben by. Tscherning mente, at byens »strategiske betydning« kun lå i, at man dér havde placeret alle de militære depoter; geo-strategisk lå den dårligt, og dens strategiske vigtighed var af kunstig natur. Planen synes vanskelig at realisere, men da Venstre blev gjort bekendt med Jøhnkes »flydende forter«, et projekt, der i øvrigt også byggede på det defensive princip, kanonbåde og torpedovæsenet, tog Venstre ideen op igen, da den nu synes realisabel! De flydende forter gjorde det muligt »at flytte søbefæstningen«, når man havde fået etableret København som en åben by.

b. Jøhnke og de flydende forter²²

I 1872 nedsattes en søminekommission fælles for hæren og flåden. I

18. Ibid. 18. marts 1870.

19. Ibid. 11. dec. 1874.

20. Krieger 18. marts 1876.

21. Ibid. 25. maj 1876.

22. Tegninger og oplysninger i Marinens Kortsamling, Reg. 154 a, XXXVI nr. 81,

denne havde bl. a. premierløjtnant F. H. Jøhnke sæde. Kommissionen beskæftigede sig bl. a. med, hvorledes man kunne sikre København til søsiden. Jøhnke indsendte til behandling i kommissionen et »udkast til et flydende fort med minestation«. Forslaget gik ud på at løse hovedstadens befæstningsproblem til søsiden ved minefelter, der skulle bevogtes af armerede minestationer (flydende forter). 4 flydende forter skulle dække de nordlige indløb, 1 det sydlige. Efter at forslaget – med visse ændringer – var blevet behandlet i søminekommissionen samt tillige i en særlig kommission, der afgav betænkning i 1874, udtalte såvel marineministeriet som krigsministeriet rosende og anerkendende ord om projektet. Jøhnke modtog fra begge ministerier et pengebeløb som en anerkendelse. I 1876 udsendte Jøhnke en lille pjece om »Flydende Forter«.

Da Jøhnkes idé blev en af grundpillerne i Venstres strategiopfattelse, er det af interesse at komme til klarhed over, hvilken forbindelse, der var mellem Venstre og Jøhnke. Det er ovenfor blevet refereret, hvorledes Jøhnke var kommet i modsætningsforhold til Carstensen og den offensive sømilitære skole. Hvor meget har Jøhnke imidlertid selv bidraget til, at Venstre optog hans idé? I en redegørelse, som Jøhnke har efterladt sig, nedskrevet 1898, hedder det:

I 1875 forberedtes den første anskaffelse af whiteheadske torpedoer. Det skyldtes vistnok i nogen grad mig, at der hurtigt af rigsdagen gaves en stor bevilling i dette øjemed, idet jeg i et foredrag om torpedoer, som jeg holdt for rigsdagens Venstre efter daværende direktør Ravns anmodning, meget indtrængende anbefalede sagen. Det vil måske endnu være i erindring, hvor stærk en misfornøjelse, der fra flere sider kom til orde imod mig i anledning af dette foredrag og af min udgivelse af pjecen »Flydende Forter«, en misfornøjelse, der, som det sikkert nu vil indrømmes, savnede al grund. Man overså eller var ubekendt med, at mit foredrag havde til hensigt at støtte vedtagelsen af en stor og nødvendig bevilling, at foredraget blev holdt efter udtrykkelig tilladelse af marineminister Steinmann, og at ligeledes direktør Ravn – under 9. maj 1876 – skriftligt havde givet mig ministeriets sanktion til udgivelsen af den nævnte afhandling . . . da planen, der var fremsat i pjecen om de flydende forter, af Venstre blev benyttet som politisk program – en benyttelse, for hvilken jeg i hvert fald var uden ansvar (!), blev den i forvejen på visse hold fremtrædende misstemning imod mig ikke mildere . . . «²³

Rigsarkivet. Udkast til et flydende fort med minestation af premierløjtnant af flåden Jøhnke. Dateret 23. nov. 1872 – tillige med betænkning over bemeldte udkast afgiven af den for hæren og flåden fælles søminekommission 20. feb. 1873, samt et indlæg af Jøhnke 13. febr. 1873. Foruden denne trykte betænkning henvises til: F. H. Jøhnke: Flydende Forter, Kbh. 1876, F. H. Jøhnke: Min Virksomhed i Marinen fra 1870, i Rigsarkivet, samt lægget »Flydende Forter« i pk. nr. 54 i Marineministeriets Afl. 1914, Rigsarkivet.

23. Jøhnkes redegørelse i Rigsarkivet, jfr. note 22.

Man kunne af denne redegørelse, der har været forseglet indtil 1965, være tilbøjelig til at tro, at kontakten til Venstre var sket ved det omtalte foredrag. Dette kan imidlertid ikke være tilfældet; kontakten må være sket før. Redegørelsen indeholder i øvrigt adskillige unøjagtigheder og giver i det hele taget et uvederhæftigt indtryk! Venstre og Jøhnke må have haft kontakt med hinanden på et tidligere tidspunkt. I Bojsens erindringer finder man følgende passus: »i denne vinter (1874-75), da jeg boede i Amaliegade 6 . . . var jeg mest beskæftiget med forsvarssagen, såvel hærloven som fæstningsloven . . . Når jeg om morgenen kom hjem fra ridning, sad kaptajn Jøhnke ofte og ventede på mig – han gik der forbi daglig på vejen fra Nørrebro til Værftet. Den lille tjener lukkede ham ind, og så drøftede vi forsvarssagen og særlig planen med de flydende forter« (sic!). Her i Amaliegade kom Berg og de øvrige venstremedlemmer af hærlovsudvalget, og her blev Venstres forsvars- og strategioptættelse til. At venstremændene har plejet omgang med Jøhnke såvel før som efter 1875, turde være hævet over enhver tvivl²⁴. Jøhnke blev da også marineminister i det første venstreministerium.

At Venstre med sit forsvarstilbud har villet bore en kile ind mellem hæren og flåden for at udnytte uenigheden, er nærmest utænkeligt. Kilen blev, hvis dette skulle være tilfældet, plantet det mest uheldige sted, der tænkes kan! Venstre kom nemlig ikke til at blande sig i striden mellem hæren og flåden, men i den interne strid inden for de sømilitære kredse, mellem den defensive og offensive skole. Hvor farligt dette var, hvis det var uenigheden mellem hæren og flåden, Venstre ville udnytte, må Jøhnke have foreholdt »strategismedene« i Amaliegade! På lang sigt fik dette, at det fremsatte »forsvarstilbud« havde været et indlæg i den interne strid i søværnet, til følge, da strategidebatten politiseredes, at hele den offensive skole af søofficerer med Carstensen i spidsen blev kastet i armene på »fæstningsvennerne«, som de af et inderligt hjerte hadede. Over for den aktivitet, »fæstningsvennerne« udøvede, var disse søofficerer magtesløse, og den endelige udgang af alt dette blev, at flåden blev stedbarn igennem alle provisorieårene og nærmest indtog en passiv stilling i striden om forsvaret i slutningen af forrige århundrede.

24. Muligvis er Bojsen og dermed Venstre kommet i forbindelse med Jøhnke gennem grev Holstein-Ledreborg. Se således Bojsens aldrig offentliggjorte nekrolog over grev Holstein i *Hist. Tids.* 10. Rk. 4. bd. p. 348.

I *Dansk Biogr. Leksikon* skriver Niels Neergaard, der jo kendte Bojsen særdeles godt, at »i marinespørgsmål plejede (Bojsen) et nært samarbejde med daværende kaptajn, senere marineminister Jøhnke«.

Jøhnke ses også på et fotografi sammen med venstrefolk til middag hos Bojsen 1899, se Bojsen p. 496 – om middagen se *Høgsbro II* p. 280.

De turde ikke gøre for kraftig modstand mod befæstningen af København, som de fandt tåbelig, af frygt for at blive udskreget som venstremænd alle til hobe ²⁵! Ville Venstre have haft de dominerende og ledende i flåden i tale, skulle det have gået ind for store panserskibe! Derfor var et frieri uden disse skibe på forhånd sikker på at få en kurv som resultat.

I maj 1876 kom Jøhnkes pjece om de flydende forter. Emnet var nu blevet dagligt samtaleemne, og kulminationen nåedes, da de flydende forter blev angivet som den ene grund til opløsningen af folketinget. Valgkampen dette år drejede sig i høj grad om disse »forter«, og Venstre beklagede stærkt, at pjecen ikke var kommet inden valgkampen, idet man mente, at den ville have givet et par mandater ekstra. Så vidt det kan ses, er Jøhnke den eneste »sagkyndige«, Venstre i 1874–75 har plejet omgang med; der er i hvert fald intet belæg for, at general Stiernholm skulle have været Venstres rådgiver til befæstningsforslaget, således som Hvidt skriver ²⁶.

c. Frede Bojsen, »Venstres forsvarsminister«

Den, der formede og samlede Venstres strategi- og forsvarsopfattelse i årene 1873–76, var par excellence politikeren Frede Bojsen. »For så vidt har ordet om sablen og den bløde hat taget rigtigt mål af Bojsen. For ham var virkelig hæren og højskolen i forbund med hinanden. Begge var de folkeopdragelse, begge rummede de samme lighedsfordring, og begge skulle de løfte bonden over almuens horisont,« som E. Henrichsen rammende skriver ²⁷. Såvel den teologiske som den militære uddannelse, Bojsen havde gennemgået, gjorde ham vel skikket til at forme og bære Venstres strategiske opfattelse.

Bojsen selv betonede flere gange nødvendigheden af et forsvar og eksistensen af et »forsvarsinstinkt«, der var *conditio sine qua non* for det nationale liv. Dette var ikke kun »et middel«, men intet mindre end realisationen af nationalfølelsen. Bojsen var som grundtvigianer imod en stående hær, befæstninger og alt, hvad der smagte af »en unaturlig krigsstand i fredstid«. I Venstre var der jo tradition for sparsommelighed

25. Se f. eks. bemærkningerne hos Ingvar Kieler: *Førende Konservative og Nationale Skikkelser 1864–94*. Bd. I. Tønder 1924 p. 170 f.

26. Hvidt p. 54. I en fodnote henvises der til en side i Bojsens erindringer (afskriften). Det har imidlertid ikke været muligt i de udgivne erindringer at finde oplysninger om Stiernholm i denne forbindelse.

27. Henrichsen: *Mændene fra Forfatningskampen I*, p. 189.

i statens tjeneste, men det var ikke af den grund, at Bojsen ingen befæstninger ville have. Forsvaret som »institution« stred simpelthen imod hans livsanskuelse. Om hvorvidt man kan påstå, at Bojsen ikke kunne se nytten af forsvaret, afhænger i høj grad, om man opfatter »forsvaret« som »begreb« eller som »institution«²⁸. Det første kunne Bojsen utvivlsomt se nytten af, men ikke af det andet.

Et hoveddokument til Bojsens strategiopfattelse og dermed til Venstres i denne periode er en artikel, som han skrev i »Dansk Folketidende« i 1879²⁹.

Artiklen er fremragende og meget klar i sine strategiske ræsonnementer. Bojsen gør meget nøje rede for, hvorfor forsvaret af strategiske grunde ikke skal placeres i København, og hvorfor 1866-strategien er den eneste rigtige, og hvad han lægger i sætningen »Sjælland er Danmarks naturlige fæstning.« Denne sætning opfatter Bojsen ikke som værende ensbetydende med, at Sjælland er lig med Danmark, »fordi en enkelt landsdel særlig egner sig til forsvar, behøver det øvrige land, hverken direkte eller indirekte at lades forsvarsløst.«

Bojsen gør rede for, hvorfor hovedvægten skal lægges på flåden. Vores indre farvande er som skabt til »guerillakrigen til søs«, og rent opdragelsesmæssigt, så får ungdommen mere ud af sølivet end det lumre kaserne- og garnisonsliv – altså synspunkter helt i grundtvigiansk ånd! »Under alle de hensyn, som jeg her kun løselig har antydnet, forekommer det mig vel begrundet, at Venstres tidligere forsvarsplan var støttet til flåden« . . . »Lægges hovedvægten på landforsvaret, så er alle enige om, at kampen i Sjælland kun vil være et kort forberedende moment for angrebet på København, og rigsdagen vil da næppe kunne vægre sig ved at give hæren det støttepunkt, som alene kan muliggøre nogen modstand. At man samtidig dermed ikke alene opgiver ethvert direkte forsvar for de øvrige landsdele, men navnlig også forbindelsen mellem disse, er en selvfølge« . . . »Jeg har i disse linier skarpere end tidligere betonet flådens betydning for forsvaret. Det er ganske vist, at Venstres forsvarsplan hidtil har bygget på samme forudsætning, men jeg skal også indrømme, at udtalelserne herom i de tidligere betænkninger har været noget mere afdæmpede, en naturlig følge af, at de skulle være fællesudtryk for flere afskygninger af samme grundtanke.«

Forsvarstilbuddet i 1875 var således udtryk for en strategiopfattelse, som langsomt havde udviklet sig hos Venstre. Der går en lige linie og klar forbindelse fra Grundtvig og Tscherning over 1866-strategien og Raasløff til Jøhnkes projekt! Venstres forsvarstilbud var ikke en taktisk bestemt tilfældighed, som det er blevet hævdet. Der er ingen spring i Venstres forsvars- og strategiopfattelse fra 1866 til 1876. Efter 1872 stod man et øjeblik vaklende over for strategiske spørgsmål, men man dannede

28. Hvidt p. 49.

29. »Dansk Folketidende« 21. nov. 1879.

sig en mening, helt på egne forudsætninger. Ud fra strategiske overvejelser sluttede man sig faktisk til den sømilitære strategiopfattelse.

Selv en mand som Bahnson anerkendte den dygtighed og saglighed, hvormed Venstre 1873–76 behandlede de strategiske spørgsmål. Han skriver, at i modsætning til perioden 1881–84 (hvor strategidebatten var blevet politiseret) havde behandlingen fra Venstres side af forsvarslovene i 1873–76 en ganske anden karakter. »Dengang stillede man (Venstre) sig afvisende til spørgsmålet om hovedstadens befæstning, man bestred dens militære betydning og betragtede dens gennemførelse som uoverkommelig i finansiel henseende; man opstillede selv en art forsvarsplan og fremsatte forslag til forsvarets udvikling i overensstemmelse med denne. Det var i det hele en ret rationel fremgangsmåde for et politisk parti« (!) ³⁰.

Berg var utvivlsomt den, der fra Venstres side var med til at skabe de situationer, der til sidst medførte en politisering af strategidebatten. Såvel hans provokerende udtalelser, som hans usikkerhed med hensyn til strategiske spørgsmål var medvirkende årsager. Selv om Berg tordnede mod København og københavneriet, møder man hos denne ledende skikkelse en ejendommelig »hang til København og befæstningen«. »Sjælland som Danmarks naturlige fæstning« havde været en eftergiven fra Bojsens side til Bergs »københavner-tendens« ³¹. Det var denne »ånden fra 1658«, der sammen med de antimilitaristiske tendenser og strategidebattens politisering var årsagerne til, at Venstres strategiske synspunkter ikke kom til at gøre sig gældende i sidste halvdel af forrige århundrede!

IV. Sammenfatning

Efter freden i Wien 1864 og etableringen af Det nordtyske Forbund i 1866 opstod der et strategiproblem for Danmark. I danske officerskredse begyndte man ret hurtigt efter krigen at diskutere, hvilke følger denne havde for strategien og forsvarets opbygning og sammensætning. I almindelighed gjorde man sig dog ikke den ændrede strategiske situation klar, revanchetanken florerede overalt, og man satte sit håb til, gennem en franskvenlig politik, at vinde Sønderjylland tilbage. Erkendelsen af de ændrede strategiske forhold og betydningen af disse forhold for landets sikkerhedspolitiske stilling må først siges at have fundet sted omkring 1871–72, efter Frankrigs nederlag.

30. Bahnson p. 42.

31. Se f. eks. Klein p. 128.

Fra 1872 blussede debatten om disse spørgsmål for alvor op i militære og politiske kredse. Årsagerne til dette – ud over Frankrigs nederlag – må søges i den i 1872–73 lovbestemte revision af de militære organisationslove fra 1867–68, samt i Det forenede Venstres erobring af flertallet i folketinget med det deraf hævdede krav fra dette parti om dette tings fortrinsstilling i Rigsdagen.

Forudsætningerne for *forsvarssagen* – således som problematikken kendes fra 1880'erne – var *politiseringen* af den strategidebat, der var foregået i årene 1872–76. I denne periode foregik debatten ud fra saglige kriterier, men da debatten atter dukkede op i 1880'erne, udnyttedes dens forskellige forslag og synspunkter som kastebolde i det politiske spil uden megen hensyntagen til de saglige forudsætninger for debatten. *Parlamentarismens indførelse* og *forsvarsspørgsmålet* blev gjort til to sider af den samme sag. Befæstningen af København blev gjort til stridens genstand, og denne blev gennemført af den siddende højre-regering på trods af venstregruppernes hårdnakkede modstand og disses forgæves henvisninger til, at højre-regeringerne og disses militære rådgivere i årene 1872–76 havde forkastet det grundlag, som befæstningen af København og den deraf følgende nedprioritering af flåden og infanteriet blev gennemført på.

De fremsatte forslag og indlæg fra civile forfattere, folketingspartier og regeringerne til løsning af Danmarks strategiproblem kan for den omhandlede periodes vedkommende opdeles – reelt og analytisk – i to hovedopfattelser: *den sømilitære* og *den landmilitære strategiopfattelse*. I nærværende afhandling er disse opfattelser søgt beskrevet og analyseret.

Strategidebatten og revisionen af de militære organisationslove tvang de politiske partier til at beskæftige sig med strategiproblematikken. Venstre-partierne, der ikke talte mange officerer mellem sine politikere, var dårligst forberedt. Imidlertid gik man i Venstre efter 1873, væsentligt på politikeren Frede Bojsens initiativ, i gang med udformningen af et »strategisyn«. I 1874–75 var den endelige udformning tilendebragt hos Det forenede Venstre. I nærværende afhandling hævdes det – i modsætning til tidligere hævdede opfattelser – at denne udformning helt skete på Venstres egne forudsætninger og i harmoni med dets politiske grundindstilling. Det såkaldte »30 mill. forsvarstilbud«, som partiet fremsatte, var kun meget lidt begrundet i politisk-taktiske hensyn. Midlerne til dette forslag, der var lidt af en overraskelse for samtiden, skulle skaffes gennem en indtægts- og formueskat. Dette var uakseptabelt for Højre og regeringen, der repræsenterede de økonomisk bedst stillede i samfundet. Selv om der i 1875–76 ikke var meget, der skilte Venstres forslag fra regeringens, hindrede dette punkt, at enighed blev opnået.

Ud fra kildemateriale, der ikke hidtil har været tilgængeligt, redegøres der i afhandlingen for den opsplnitning, der skete af den sømilitære strategiopfattelse i en *defensiv* og en *offensiv* skole; et forhold, der i høj grad svækkede positionen over for tilhængerne af den landmilitære strategi. Søofficererne W. Carstensen og F. H. Jøhnke var eksponenter for de to skoler, og gennem Venstres forbindelse med Jøhnke må denne uenighed siges at have fået en vis politisk betydning.

1872–76 er den sømilitære strategiopfattelses glansperiode i sidste halvdel af forrige århundrede. Såvel Venstres »forsvarstilbud« som samtlige forslag, der kom fra regeringerne, var i denne periode udtryk for denne strategiopfattelse. Alligevel – i 1880'erne og 1890'erne blev den fuldstændige befæstning af København gennemført. Højres og regeringens syn på strategien var altså skiftet på dette tidspunkt. En analyse af debatten i 1872–76 er nødvendig for at forstå denne ændring, lige som den giver et fingerpeg om, hvem og hvad der stod bag disse forhold.

En gruppe af lærere på Hærens Officersskole, med J. J. Bahnson i spidsen, var de egentlige fanebærere for den landmilitære strategi. Utrætteligt hævdede denne gruppe i artikler og småskrifter betydningen af Københavns fuldstændige befæstning, men i den omhandlede periode måtte den gang på gang se sig trængt tilbage af den dominerende sømilitære strategiopfattelse. Først i 1880'erne trængte gruppen igennem med sine synspunkter inden for Højre, uden tvivl som en følge af strategi-debattens politisering.

Kilder og litteratur

(i parentes er angivet forkortelsen)

I. Utrykte kilder

a. Rigsarkivet

F. H. Jøhnkes arkiv. F. H. Jøhnke: Min virksomhed i Marinen fra 1870 (maskskrevne redegørelse fra 1890'erne).

C. Bergs arkiv (indeholder dog ikke noget originalt stof, hvad forsvarssagen angår).

L. Dinesens arkiv.

Krigsministeriet, arkivalier 1869–99, 4. kontor, 4–(208–10).

Marineministeriets aflevering 1914, pk. 54.

Marinens Kortsamling, Reg. 154 a, XXXVI, 81 (projekter).

Det Søe-Militaire Kaart-Archiv og Bibliotheks-Selskabs arkiv.

b. Marinens Bibliotek.

Søe-lieutenant-Selskabets arkiv. Prisaftandlinger og forhandlingsprotokoller 1872–76.

En samling af love om Søværnets Ordning, udkast og forslag til samme 1868–1937. Pakke under Forsvarsproblemer D.

»Forskellige forslag og betænkninger fra forsvarskommissionen 1872«. Pakke under Forsvarsproblemer D.

F. H. Jøhnke: Bemærkninger ved »Forslag til Lov om Søværnets Ordning« (manuskript til 2 foredrag holdt i 1873).

P. C. Weilbach: Danmarks Marinepolitik fra 1864 og indtil nu. (Elevforedrag holdt på Søværnets Officersskole 17. dec. 1927).

c. Folketingets Arkiv og Bibliotek.

Forsvarsvæsen, B. nr. 1. bilag 1, 1. bd. 1866-96; A. nr. 16. bilag 1. 1. bd. 1872-83; A. nr. 1. bilag 2, 2. bd. 1873-80.

II. Trykte kilder

a. Kildesamlinger (alfabetisk ordnede).

Betænkning afgiven af den til Overveielse af Landets Forsvarsvæsen ved Allerhøieste Resolution af 2den Februar 1866 nedsatte Commission 1866.

Frede Bojsens Politiske Erindringer, udg. ved Kristian Hvidt 1963, (Bojsen).

Sophus Høgsbros Brevveksling og Dagbøger, udg. v. Hans Lund, I-II. 1924-25. (Høgsbro).

A. F. Kriegers Dagbøger 1848-1880. Udg. af Elise Koppel, Aage Friis og P. Munch. bd. I-VIII. 1920-43. (Krieger).

Aksel Nellesmann: Kilder til dansk Udenrigs- og Forsvarspolitik 1870-1914. Historiske læsehefter for gymnasiet 1961.

Rigsdagstidende (R. F. = for Folketinget, R. L. = for Landstinget).

Statsraadets Forhandlinger om Danmarks Udenrigspolitik 1863-1879. Uddrag af Statsraadsprotokollerne. Udg. af Aage Friis 1936, (statsrådsforhandlingerne).

Th. Thaulow: Konseilspræsident J. B. S. Estrup og Forhandlingerne om nordisk Neutralitet i 1878. Danske Mag. 7. Rk. II p. 257-65.

Tre Venstremænd. En brevveksling mellem Frede Bojsen, Klaus Berntsen og Niels Neergaard, udg. ved Harald Jørgensen 1962.

b. Pjecer og skrifter fra samtiden (kronologisk ordnede).

(M. Rovsing:) Danmark som Krigsmagt. Til Overveielse for Militaire, Politikere og Statsborgere. Af en gammel Militair 1867.

D. G. Monrad: Om Politiske Drømmerier 1870.

A. F. Tscherning: Om Danmarks Forsvar. Udtalelser fra Aarene 1872-73 1875.

(E. A. Lundbye:) Bemærkninger i Anledning af Hærlovens Revision 1872.

j. (S. Bojesen:) Flaade og Hær og ikke: Hær og Flaade 1872.

(J. J. Bahnsen:) Ogsaa et Par Bemærkninger i Anledning af Hærlovens Revision. Af en ældre Militær 1872.

Birkedal: Norden, Tydskland og Bjørnstjerne Bjørnson 1872.

I. V.: Kan Danmark bestaae som selvstændig Stat? 1872.

C. Beck: Det alvorfulde Øieblik. En Tidsbetragtning 1873.

(M. Rovsing:) Forslagene om Forsvarsvæsenets Ordning, kritisk belyste af en gammel Militair 1873 (Rovsing 1873).

Steen Bille: Nogle Bemærkninger til Forslag til Lov om Søværnets Ordning 1873.

D. G. Monrad: Politiske Breve Br. 1-4 1874 (Politisk Brev).

(Nieuwenhuis, Bahnsen m. fl.): Kan Danmark med nogen Udsigt til et gunstigt Resultat forsvare sin selvstændighed, og hvis saa er, hvorledes bør Forsvaret da indrettes? Et Ord til Overveielse for alle Fredsvenner af Miles 1874.

-e- (C. G. Middelboe): Et Par Ord om Flaadens Betydning for vort Forsvar til Overveielse og Veiledning for Ikke-Sagkyndige 1874.

- Vilh. Birkedal: En Enkeltmands Adresse til Rigsdagen og Regjering 1875.
 C. A. F. Thomsen: Et Par Ord til Overveielse vedr. Spørgsmaalene angaaende Landets Forsvarsvæsen 1875 (Thomsen 1875).
 C. A. F. Thomsen: En militær-finansiel Indsigelse 1875.
 P. N. Nieuwenhuis: Om Muligheden og Nødvendigheden af Københavns Forsvar (Fra Videnskabens Verden Nr. 16) 1876.
 N. Lindberg: Grundtvigs Politiske Stade 1876.
 D. G. Monrad: Politiske Breve Br. 5-7. 1876.
 F. H. Jöhnke: Flydende Forter. 1876.
 Fr. Bajer: Befæstningsfrågan, Parlamentarismen och Den förenade Venstren i Danmark, Politiskå Bref. Helsingborg, 1876.

c. Aviser og tidsskrifter.

- Berlingske Tidende, Dagbladet, Dansk Folketidende, Fædrelandet, Morgenbladet, Nørrejydske Tidende.
 Militært Tidsskrift, Tidsskrift for Krigsvæsen, Tidsskrift for Søværnen (T. f. S.), Vort Forsvar.

III. Litteratur

(Oversigtsværker og håndbøger er ikke medtaget)

- Frøde Aagaard: Venstres Historie. 1949.
 B. C. M. Aarøe: Et Indlæg i Forsvarssagen. 1881.
 Arendrup: Om Danmarks Forsvar og om Forsvarets Støtte ved Befæstningsværker. 1880.
 Povl Bagge: Nationalisme, Antinationalisme og Nationalfølelse i Danmark omkring 1900 (i Festskrift til Astrid Friis pp. 1-28). 1963.
 J. J. Bahnson: Forsvarsvæsenets Udvikling i den sidste Menneskealder. 1896 (Bahnson).
 C. Berg: Fra Rigsdagen. 1879.
 Frede Bojsen: Til Oplysning om Hærlovsforhandlingerne. 1881.
 K. G. Brøndsted: J. B. S. Estrup. 1925.
 Bør vort Søforsvar opgives? En Overveielse af flere Søofficerer. 1880.
 Johs. Clausen: Om vort Fædrelands Forsvar. 1879.
 W. Dinesen: Danmarks Forsvar. Hæren - Flaaden - Kjøbenhavns Befæstning, I. Kbh. 1879, II. 1881.
 ->: Et Par Ord om »de militære Sagkyndige«s Foredrag, 1882.
 V. Edsberg: De Sagkyndiges Opræden i Forsvarssagen. 1882.
 En Søofficer: Aggersø Sund (udg. af »Fædrelandets Forsvar«), 1890.
 P. Engelstoft: Skellet i dansk historie efter 1864 (i Festskrift til Kristian Erslev den 28. dec. 1927 pp. 558-68). 1927.
 Et Par Ord om Oppositionens militære Program. Til Belysning af Forsvarssagens nuværende Standpunkt. Af en Forsvarsven. 1887.
 Troels Fink: Admiralstatsplanerne i 1840'erne (i Festskrift til Erik Arup, pp. 287-303). 1946. (Admiralstatsplanerne).
 ->: Fem Foredrag om Danmarks Udenrigspolitik efter 1864. 1948. (Fink: Fem Foredrag).
 ->: Ustabil Balance. Dansk udenrigspolitik og forsvarspolitik 1894-1905. 1961.
 Fritz E. Giese: Kleine Geschichte der deutschen Flotte. Berlin 1966.
 C. C. Haugner: Forsvarssagens Kærne. En historisk-politisk Fremstilling af Fæstningssagens Udvikling gennem hundrede Aar. 1907 (Haugner).
 (E. Haugsted:) Forsvarssagen, Fyrretyve Aars Kamp for og imod. 1908. (Forsvarssagen, 1908).

- E. Henriksen: Mændene fra Forfatningskampen I-II, 1913-14.
- L. Holstein-Ledreborg: Det forenede Venstre i Rigsdagssamlingen 1877-78. 1878.
- A. N. Hvidt: Københavns Befæstning 1886-1962 (i Hist. Medd. om Kbh. Årbog 1964 pp. 90-35). 1964.
- Kristian Hvidt: Venstre og forsvarssagen 1870-1901. 1960. (Hvidt).
- >: Den unge Bjørnson og dansk politik. Studier i Signalfejdens forudsætninger og eftervirkninger 1870-79. Jyske Saml. Ny Rk. VI. Bind. pp. 333-78. 1962-65.
- Sophus Høgsbro: Mit Forhold til Grundtvig, Tscherning og Monrad. 1902.
- (N. P. Jensen:) Ministeriet og Forsvarssagen belyst af Kjendsgjernerne. 1883.
- N. P. Jensen: Erindringer bd. II. 1916 (N. P. Jensen).
- Jens Johansen: De militære, strategiske Overvejelser angaaende Danmarks Forsvar i Tiden 1864-1922 (i Det krigsvidenskabelige Selskab 1871 - 31. oktober - 1946, pp. 13-60). 1946 (Johansen).
- T. Jørgensen: A. F. Tscherning. 1938.
- V. A. C. Klein: Forsvarssagen efter Krigen 1864. 1915 (Klein).
- Helge Klint: Dansk Militærpolitisk Udvikling 1864-1901 (dupl. kompendium udg. af Hærestabens krigshistoriske Sektion), marts 1966.
- H. Konow: Nogle Synspunkter for det maritime Forsvar. 1898.
- K. Kvam: Sjøkrigsmateriellets udvikling etter Krimkrigen. 1963.
- N. J. Larsen: Erindringer fra Kampolitikens Dage, udg. af Svend Martin. 1923.
- Troels Lund: Om Danmarks Forsvar. 1880.
- m (J. Nyholm): En Flaadestation ved Aggersø Sund. 1893.
- N. Neergaard: Erindringer 1854-1894. 1935.
- (Jan Neiiendam, meddelt ved:) Frede Bojsen og Grev J. L. Holstein-Ledreborg (i Hist. Tids. 10. Rk. 4. bd. pp. 346-55).
- F. Oldenburg: Aanden i Folket. Et Indlæg i Forsvarssagen. 1881.
- G. Philipsen: Estrups første Tiaar 1875-1885. Oversigt og Betragtninger (i Det ny Aarhundrede IV, 2. 1907 pp. 143-59).
- Eggert Petersen: Det tilbagetrukne periferiforsvar. En diskussion af dansk forsvars politisk-strategiske grundlag samt et forslag i store træk til en ny forsvarsordning (i Tidsskrift for Søværnen, 1959, pp. 313-415).
- Edvard J. C. Rambusch: Vort Værn. En Fremstilling af Forsvarssagens Udviklingshistorie fra 1850-1884. 1885. (Rambusch).
- (M. Roving:) Artillerikrigen og Landets Velfærd. Af en gammel Militær. 1880.
- P. Salomonsson m. fl.: Den politiske Magtkamp 1866-1901. 1968.
- S. B. (S. Bojesen): Danmarks Neutralitet og Marinens Betydning med Hensyn til denne. 1897.
- J. F. Scavenius: Danmark og det danske Folks Fremtid. 1894.
- Th. Schou: Om Forsvarssagen. 1880.
- Viggo Sjøqvist: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør, II 1865-1911. 1962 (findes også i »uglebog«, 1965).
- R. Steen Steensen: Vore Panserskibe 1863-1943. 1968.
- E. Suenson: Hær, Flaade og Befæstning. Et Indlæg i Forsvarssagen. 1889.
- Søe-lieutenant-Selskabet 1784-1934 (red. af E. M. Dahl). 1934.
- Alex. Thorsø: Den danske Rigsdag og Udenrigspolitikken fra 1866 til 1908. Et Bidrag til Danmarks nyeste Historie. 1913.
- >: Grundrids af den danske Rigsdags Historie fra 1866 til 1915. 1919.
- V. C. S. Topsøe: Politiske Portrætsudier. 1878.
- C. L. With: Danmarks Søværn. Hvor skal det bruges og hvad det behøver. 1897.
- H. Wulff: Danmarks Værn. 1881.
- Zodiacus (P. Hansen): Parlamentariske Stjernebilleder. 1875.

Rentemesterregnskaber og overslag: Problemer inden for dansk finanshistorie omkring 1600

Af Kersten Krüger

I Historie IX, s. 619f. anmeldte lektor, dr. phil. Jens Engberg Kersten Krüger: Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588–1628. Ein Beitrag zur frühneuzeitlichen Finanzgeschichte. Marburg (Elwert) 1970. Dr. Kersten Krüger har med henvisning til anmeldelsen ønsket at fremsætte nedenstående bemærkninger, da »denne anmeldelse kan føre til misforståelser, som bør ryddes af vejen i den fortsatte forsknings interesse; se også Jens Engberg: Dansk Finanshistorie i 1640'erne, 1972, s. 20f.« Indlægget har været forelagt dr. Jens Engberg, der ikke har ønsket at kommentere dette.

Begyndelsen af nyere tid er karakteriseret ved udformningen af den moderne stat¹. Idet den middelalderlige praksis overvindes, løses statslige funktioner fra personer og overføres til institutioner, det nye suverænitetsprincip gennemføres. Suveræniteten betød på det udenrigspolitiske område, at enhver afhængighed af andre magter fjernes, også med krigerske midler, på det indenrigspolitiske område på den ene side en centralisering af alle afgørelser hos den herskende myndighed – hvad enten denne var monarkisk eller aristokratisk – og på den anden side en gennemførelse af disse afgørelser på lokalt plan. Disse mål krævede en rationel forvaltningsorganisation med fagligt uddannede embedsmænd og som militært magtmiddel en stående hær eller en krigsflåde.

At denne forandring medførte ganske betydelige ændringer i de enkelte landes sociale og økonomiske struktur, er indlysende, men spørgsmålet er indtil nu ikke udforsket i enkeltheder. Det turde være lige så klart, at disse forandringer delvis blev fremkaldt af behovet for at kunne finansiere bureaukratiet og militæret. Derfor må man tilskrive finanshistoriske undersøgelser stor betydning, netop de giver indblik i finansieringen af den moderne statsdannelse og åbner mulighed for også at vurdere dens økonomiske og sociale følger.

1. Se herom Otto Hintze: Wesen und Wandlung des modernen Staates, i Gesammelte Abhandlungen Band 1, 3. Auflage, Göttingen, 1970, s. 470–496.

Begrebet finanser forbindes i almindelighed med penge; men det er ikke dækkende for begyndelsen af nyere tid. Finanser må derfor omdefineres som statens samlede betalings- og underholdsmidler. Disse bestod i ældre tid af 1. penge, 2. naturalier og 3. arbejdsydelser. Den til rationel forvaltning passende finansieringsform er penge; men de fleste europæiske lande nåede først dertil i det 19. årh. Det ville imidlertid være en fejlslutning at betragte den før den tid vidt udbredte blandingsform af finanserne som tilbagestående eller ineffektiv. F. eks. kunne Sverige udvikle sig til en europæisk stormagt, selv om naturaløkonomi var fremherskende i dette land, men her blev den siden slutningen af det 16. årh. udnyttet fiskalt på yderst effektiv vis². I Frankrig derimod havde den i det 16. årh. afsluttede omstilling af statsfinanserne til pengeøkonomi alvorlige følger. Embedsmandsstillingerne i den statslige forvaltning blev solgt og blev derved gjort arvelige; i pengeknappe tider oprettede man simpelt hen nye og helt overflødige stillinger. Indtægter på lokalt plan blev principielt bortforpagtet. Låntagning med store rentebyrder var regelen. Derved indskød der sig en gruppe af bankierer mellem central- og lokalforvaltningen – heller ikke intendanterne ændrede meget ved dette; en virkelig sanering af statsfinanserne var umulig – forhold, der var væsentlige forudsætninger for revolutionen 1789.

De nævnte former for underholds- og betalingsmidler var af forskellig kvalitet. Problemløse med hensyn til transport og anvendelse var penge, hvis mængde dog var begrænset af de i landet forhåndenværende ædelmetaller; fratog man en region eller en by for mange penge, betød det der en øjeblikkelig økonomisk krise. Anvendelsen af naturalier (agrar- og fiskeriprodukter, råstoffer, halv- og helfabrikata, arbejdspræstationer) som betalingsmidler medførte en række vanskeligheder. De var underkastet produktions- og prissvingninger og nødvendiggjorde særlige arrangementer og organisationsformer til oplagring, transport og anvendelse; men de dannede i tilfælde af god administration et solidt grundlag for statsfinanserne, idet hoffets, forvaltningens og militærets elementære behov (føde, klæder, bolig) for største delen kunne dækkes dermed. Desuden kunne overskud i tider med stigende priser blive fiskalt særdeles værdifulde, hvis man solgte dem godt, således som eksemplet med agrarprodukter i det 16. og 18. årh. viser³. Arbejdsydelser bidrog i form af regelmæssig hoveri og ægt til domænernes agrarproduktion, til vedlige-

2. Se herom følgende arbejder af Birgitte Odén: *Rikets uppbörd och utgift, 1955; Kronohandel och finanspolitik, 1966, Kopparhandel och statsmonopol, 1966.*

3. Se herom Wilhelm Abel: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. 2. Auflage, Hamburg, 1966.*

holdelse af veje og til transport af naturalier; som uregelmæssige krav brugtes de hovedsagelig ved storbyggeri som fæstninger og slotte.

Administrationen af finansmidlerne var kompliceret. De blev for størstedelen opkrævet på lokalt plan, en del brugtes direkte til aflønninger af lokale embedsmænd og betaling af lokale fornødenheder (byggeri og reparationer). Overskuddene modtog centralforvaltningen til dækning af sine behov. Ofte, især i en vanskelig økonomisk situation, blev centralforvaltningens udgifter betalt ved anvisninger fra lokale finansembedsmænd, som så indsendte mindre overskud. Desuden kunne den finansielle rådighedsret være delt: dualismen monark-rige gjorde sig også gældende i finansforvaltningen i begyndelsen af nyere tid. Udbredt var også, som en tredje gren, stænderudpegede finansmyndigheder, der havde egne kasser, og som skulle garantere overholdelsen af, at særskatterne blev anvendt til deres formål. Finanshistoriske undersøgelser beskæftiger sig med en rekonstruktion og kvantificering af disse forhold med det mål at undersøge dem til bunds, men deres overordentlige kompleksitet vil kræve endnu en række tidsmæssigt eller tematisk begrænsede enkeltbidrag, før der kan skrives en finanshistorie for begyndelsen af nyere tid.

I de første årtier af Chr. IV's regering var de vigtigste regelmæssige indtægter: 1. indtægter fra lenene (naturalier og penge), 2. told (penge) og 3. bøder (penge). De vigtigste uregelmæssige indtægter var: 4. særskatter (penge, sjældent naturalier eller arbejdsydelser) – bundet til stænderbevillinger gennem rigsrådet, 5. lån. På udgiftssiden stod som vigtigste regelmæssige poster: 1. lønninger (penge og naturalier) til hof, forvaltning, militær og flåde, 2. forsyning af hof, militær og flåde med naturalier, 3. indkøb af naturalier (penge). Og som de vigtigste uregelmæssige udgifter: 4. byggeri (penge og naturalier), 5. forrentning og afdrag på lån. Forvaltere af disse midler var på lokalt plan: 1. på landet lensmændene (lensindkomster, bøder, i sjældne tilfælde told) og 2. i byerne toldere, byfogeder og akcisemestre (told og bøder) – disse embeder var i øvrigt ofte forenede. På centralt plan var rådighedsretten over penge og naturalier delt. Pengene blev forvaltet af to kasser: rigets kasse af Rentekammeret, monarkens af Kongens eget Kammer; en særskilt stænderkasse fandtes ikke før Kejserkrigen⁴. Modtagelsen og anvendelsen af naturalier lå hos proviant- og materialeskrivere de steder, hvor de brugtes. Kontrollen over alle finansembedsmænds regnskabsførelse lå hos Rentekammeret.

4. Engberg: *Finanshistorie*, s. 200 ff.; Krüger: *Rentmeister*, s. 174 ff., som forløber for et stænderkassevæsen kan muligvis gælde de af krigskommissærerne forvaltede vagtpenge fra 1611 – Krüger: *Rentmeister*, s. 192, nr. 15.

Det turde ud fra dette være klargjort, at også udforskningen af den danske finanshistorie på denne tid må overvinde betydelige vanskeligheder, idet de skitserede komplicerede forhold må tages i betragtning. Endvidere må rekonstruktionen af disse forhold altid lade deres kompleksitet fremtræde klart, hvis der ikke skal opstå abstrakte talrækker med ret ringe udsagnsværdi. Det betyder helt konkret: det må opgøres i tal, hvilken del af finanserne der bestod af 1. penge, 2. naturalier, hvilken del der 3. anvendtes af lokalforvaltningen, 4. tilkom centralforvaltningen, 5. hvilke centrale instanser der rådede over overskuddene og hvorledes, nemlig om det skete gennem 6. anvisninger eller 7. ved koncentration i hovedstaden⁵. Først besvarelsen af disse spørgsmål vil tillade sikre konklusioner om organisationen af finansforvaltningen og om dens betydning for landets økonomiske og sociale struktur. Det er ikke umuligt. Engberg har leveret det metodiske instrumentarium for lensindkomsterne⁶ og giver effektfulde eksempler, f. eks. det overskud, der 1644–45 blev afleveret i København af fogeden på Island: 357 rd. i penge og naturalier til en værdi af 2679 rd.⁷ Astrid Friis' udsagn om umuligheden af at udforske omfanget af naturalieforbruget i statshusholdningen nøjagtigt⁸ – gældende for midten af det 16. årh. – kan kun passe på Christian IV's tid for så vidt som kildegrundlaget er det samme som under Christian III. Siden ca. 1600 er der imidlertid tilstrækkeligt med kilder til rådighed, således at man derefter meget vel kan nå frem til pålidelige tal.

Det ældre Rentekammers stilling inden for dansk finansforvaltning er i mellemtiden blevet klart erkendt, nemlig som rigets centrale pengekasse, ved siden af hvilken der fandtes kongens kasse. Rentekammeret modtog fra lokalforvaltningen overskuddene, som oven i købet kunne være formindsket gennem anvisninger. Tiden er inde til på ny at undersøge kildeværdien af dets regnskaber, for siden hin mindeværdige strid mellem Grundtvig og Lund har man anset rentemesterregnskaberne for at være et intetsigende og endog værdiløst materiale. Naturligvis giver de ikke oplysninger om de samlede statsfinanser, men kun om de pengemidler, der stod til rådighed for rigets centralforvaltning i København, men det var heller ingen *quantité négligeable!* Netop i en tid med

5. Hans H. Fussing: *Stiernholm Len 1603–1661*, 1951, en fortræffelig detailundersøgelse, giver ingen oplysninger om netop dette problem.

6. Engberg: *Finanshistorie*, s. 171–181.

7. Engberg: *Finanshistorie*, s. 178.

8. Astrid Friis: Rigsrådet og statsfinanserne i Christian 3.s regeringstid, i *Historisk Tidsskrift*, 10. r. 6. bd., 1942–44, citeret af Engberg i *Finanshistorie* s. 20 og i *Historie, Jyske Samlinger, Ny række IX*, 4, 1972, s. 620.

tiltagende centralisering af den statslige aktivitet, med udbygning af hovedstaden til en præsentabel rigsfæstning, med skabelsen af en moderne flåde og begyndende merkantilistisk fremme af økonomien havde regeringens hovedkasse en meget stor betydning. Således giver rentemesterregnskaberne pålidelige oplysninger om finansieringen (i penge) af disse forehavender og indeholder desuden en hidtil ikke udtømt mængde materiale om de dermed forbundne personkredse, samspillet mellem centralforvaltning og købmænd, bygherrer, håndværkere, projektskabere og andre. Alene af disse grunde forekommer en undersøgelse af rentemesterregnskaberne berettiget, og det samme gør en begrænsning til denne sluttede kildegruppe⁹ – i sidste instans er der for enhver enkeltforskning sat arbejdsøkonomiske grænser, som ganske vist kan udvides i et forskningsprojekt med flere medvirkende.

Fra 1588 til 1612 og delvis til 1617 afspejler rentemesterregnskaberne desuden Rentekammerets forfatningsretslige stilling som finansforvaltningens øverste kontrolmyndighed. Det vil sige, at rentemestrene i deres regnskaber opførte uddrag af de lokale regnskaber, som de netop havde revideret. Derved bliver det muligt at klarlægge de lokale pengekasers brutto- og nettoindkomster, og ligeså omfanget af anvisningerne¹⁰. Det gælder for told indtil 1612, og de fleste toldregnskaber kan sågar rekonstrueres på grundlag af rentemesterregnskaberne, således oksetolden – med tal over de fortoldede eksporterede okser og heste – før 1612 og fra 1617–1621¹¹. Også særskatterne (i penge) kan man få et nøjagtigt billede af, for de tilflød indtil 1628 Rentekammeret, og indtil da findes alle dertil nødvendige angivelser i rentemesterregnskaberne¹². Hvorvidt de giver oplysninger om lensindkomster, er endnu ikke undersøgt¹³; men man må formode, at de i det mindste gør det om lenenes pengeindkomster. Således kan f. eks. udbyttet og anvendelsen af de regionale særskatter for fæstningen Akershus 1599–1605 ses af afsnittene »Akershus len« i rentemesterregnskaberne 1603–1607¹⁴. Den af Engberg

9. Den deraf følgende begrænsning i udsagnskraft bliver flere gange betonet i Krüger: *Rentmeister*, tallene fra rentemesterregnskaberne angives intetsteds som tallene for de samlede rigsfinansier.

10. Dette må absolut fastholdes mod Engberg i *Historie* 1972, s. 620 og i *Finanshistorie*, s. 56.

11. Krüger: *Rentmeister*, s. 157–72.

12. Krüger: *Rentmeister*, s. 186–200.

13. I Krüger: *Rentmeister* måtte der gives afkald på det, fordi de af penge og naturalier sammensatte lensindkomster kræver et særskilt studium.

14. Krüger: *Rentmeister*, s. 183 f., 189 nr. 6. I øvrigt optræder de påviste anvisninger på told og særskatter ikke i de sammenfattende tabeller, thi der er kun opført rentemestrenes indkomster og udgifter.

beskrevne regnskabsførelse hos rentemestrene i 1640'erne viser tydeligt ændringerne i forhold til begyndelsen af århundredet¹⁵. Dermed ændredes også kildeværdien af rentemesterregnskaberne.

Viser rentemesterregnskaberne en begrænset, om end ikke uvigtig del af rigets finanser, så skulle de overslag, som Rentekammeret efter 1600 ofte udarbejdede, vise et samlet billede af dem. For begyndelsen af det 17. årh. foreligger der sådanne overslag fra årene 1600, 1602, og 1608¹⁶. De består af flere dele. Den mest omfattende er den, der indeholder lensindkomsterne. Der opregnes alle len, deres bruttoindkomster, udgifter til lokalforvaltningen og det overskud, der blev tilbage til centralforvaltningen, alt beregnet i penge. Sammenlignet med rentemesterregnskaberne tal viser der sig følgende billede: Norge indbragte den centrale pengekasse ca. 75 % af de i overslagene beregnede summer, Jylland, Skåne, Blekinge, Halland ca. 50 %, øerne ca. 15 %. Det ville være nærliggende at forklare disse forskelle med naturalieleverancer til centralforvaltningen, da transportforholdene medførte større overførsler af naturalier fra len, der var beliggende i nærheden af hovedstaden. Et stort antal krav om naturalier fra kancelliet er da også kendt¹⁷. Men denne konklusion er ikke mulig, så længe det ikke er kendt, hvorledes de beregnede summer er fremkommet, altså hvilken andel naturalier havde deraf, til hvilke priser de blev omregnet til penge, om der er taget hensyn til misvækst eller andre tab, om de beregnede udgifter var tilstrækkelige. Men en ting er sikker: det drejede sig ikke om virkelige pengeindkomster. De forskellige slutsummer for lensindkomsterne i de enkelte overslag tyder muligvis på en fortløbende korrektion og dermed på vis pålidelighed.

Anderledes forholder det sig med den anden del af indkomsterne: Øresundstold, toldindtægter, byskatter og uvisse indkomster. De er i alle fire overslag anført med samme beløb. Det er vel rigtigt m. h. t. de i øvrigt ret ubetydelige byskatter, for de havde ligget fast siden middelalderen. Også ved de uvisse indkomster, for største delen bøder, kan det passe, men ikke ved Øresundstold og toldindtægter. Ved Øresundstolden, og kun ved Øresundstolden¹⁸, findes i alle overslagene den anmærkning, at summen var beregnet som et gennemsnit af de tre forudgående år,

15. Engberg: *Finanshistorie*, s. 54–78.

16. Man kan ikke betegne de første tre som forskellige udgaver af samme overslag, blot med henvisning til usikker datering – således Engberg: *Finanshistorie*, s. 116.

17. Krüger: *Rentmeister*, s. 63–72 og 127–129, hvor også naturalierne rolle undersøges; der findes også belæg for naturaliekravene i Kancelliets brevbøger.

18. Mod Engberg: *Finanshistorie*, s. 116.

men kun for 1596–97–98 kan der påvises en nogenlunde overensstemmende gennemsnitssum¹⁹. Lige så lidt kan toldindkomsterne stå for en undersøgelse. En sådan er mulig, fordi bruttoindkomsterne lader sig rekonstruere på grundlag af rentemesterregnskaberne. Afvigelserne ligger mellem 4.000 og 40.000 rd. Deraf kan man slutte, at den anden del af indkomsterne – rene pengebeløb – er upålidelig i overslagene.

På udgiftssiden forholder det sig forskelligt. En række af de i overslagene anførte udgiftsgrupper kan – mere eller mindre – verificeres ved hjælp af rentemester- og Øresundstoldregnskaberne, andre derimod ikke, fordi de enten er skønsmæssigt ansatte summer eller naturalier, vurderet i penge. Vigtige udgifter mangler, som der i denne tid blev anvendt særlig store beløb til, således bl. a. de store byggearbejder, skibsnbygninger og anskaffelse af krigsmateriel. De mange spørgsmål, som overslagene 1600–1618 lader stå åbne, tillader kun den konklusion, at deres kildeværdi er højst tvivlsom²⁰. Først når der foreligger en kritisk undersøgelse af overslagene med udnyttelse af de forudgående beregninger og koncepter og de i tilstrækkeligt antal forhåndenværende lokale og centrale regnskaber, vil deres udsagnsværdi for oplysninger om rigsfinaanserne kunne bestemmes nøjagtigt. Indtil da har rentemesterregnskaberne en højere kildeværdi, thi deres udsagnsværdi er allerede undersøgt.

Sluttelig skal der drages nogle almene konklusioner. Finanshistorien for begyndelsen af nyere tid – ikke blot Danmarks – må tages op til en nødvendig bearbejdelse, for derved når man, som allerede dengang erkendt, til nervus rerum i staten ved overgangen til nyere tid. Kildemateriale til belysning af de danske forhold står til rådighed i tilstrækkelig mængde siden ca. 1600. Udnyttelsen af det byder på betydelige vanskeligheder, men er principiel mulig, fordi der allerede er udført metodiske forarbejder. Tilbage bliver da at håbe, at der i den nærmeste tid vil fremkomme en række detailstudier, der muliggør et helhedsbillede.

19. Indtægterne fra Øresundstolden 1588–1628 er meddelt i Krüger: Rentmeister, s. 320.

20. At overslagene indtil nu er blevet benyttet kritikløst som kilder, bliver blot konstateret i Krüger: Rentmeister, s. 63, bebrejdelser ytres derfor intetsteds.

Dommen over Guldberg

Af Jens Møller

Skønt det er 200 år siden, Guldberg begyndte sin statsmandsgerning, foreligger endnu ikke en stor Guldberg-monografi. Hensigten med den foreliggende afhandling har været at rydde vej for et sådant værk. Fhv. folketingssekretær, cand. polit. Jens Møller finder, at Guldberg ikke har fået det eftermæle i det danske folk, som han fortjener, og påpeger, at dommen over ham har fået en indgroet skævhed ved, at der er tillagt ham dels en magtfuldkommenhed, som han ikke besad, dels indgreb, som han ikke med rimelighed kan lastes for.

Guldberg døde på herregården Hald den 8. februar 1808 og blev begravet på Finderup kirkegård. Han havde tænkt sig begravelsen så enkel som muligt. I sine hænder ønskede han lagt et lille græsk Nytestamente¹, som han daglig havde læst i, hovedet skulle hvile på de kongelige breve. Jorden skulle jævnnes over graven, og der måtte ikke rejses noget monument². »Staten er det blivende; vi andre, hvem vi end er, er kun trækfugle«.

Guldbergs landsmænd respekterede fuldt ud hans ønske om at gå bort i stilhed. Det er dog overdrivelse, når rektor Oluf Worm skriver til litteraturhistorikeren Rasmus Nyerup (1811): »Ved hans dødsfald lod sig ikke et Quæk høre foruden mit³«. Jo, der var et par knastørre nekrologer i »Lærde Efterretninger« og »Theologisk Månedsskrift«. Worm priser i sin gravskrift Guldberg, som han holdt for et af de ædleste og bedste mennesker på jorden; han kalder ham »en herlig mand, blandt få fra enhver tidsalder, en mand, i hvem den kristelige visdom synes at have forsøgt, hvad den i eet menneske kunne udrette«⁴.

»Sært nok, at Nogen endnu mindes denne mand,« – skriver Worm i samme brev – »da det dog er så mange måneder siden han døde«! Men

1. Måske det, som Luxdorph havde givet ham den 14. juli 1771 med følgende tilegnelse: »Amico/Christiano et Civi/Ov. Guldberg/Hanc/Communis fidei et fidelitatis/Tesseract/Patriæ tempore iniquo/Tradit/ B. W. Luxdorph«. Luxdorphs Dagbøger I, 431.
2. Christian Høegh-Guldberg: Et par ord om Ove Høegh-Guldberg. Odense 1841, s. 26 og 8. Ifølge Brickas Biogr. Lex. blev der 1885 sat en granitsten og en marmortavle på Finderup kirkegård.
3. J. Møllers Nyt theol. Bibl., bd. 19, s. 213.
4. Christian Høegh-Guldberg 1. c. 32.

mindet har ingenlunde altid været til Guldbergs pris. Ellers ville den unge Grundtvig vel ikke i sin Verdenskrønike 1812 have advaret mod at fordunkle det ved »nidsk bagtale«. Eftertiden skal nævne ham med ærbødighed, skønt samtiden miskendte hans værd, siger Grundtvig. Han så nok, at Guldberg gang på gang for vild – både salmebogen og oversættelsen af Ny Testamente regner han til vildfarelserne – men »det var hans herlige øjemed at gøre Danmark kristelig og dansk og videnskabelig [o: oplyst]«, og selv om han »ikke så tidens hele brøst« og »lovede sig for meget af indretninger«, var det brist, han havde fælles med »de fleste hine dages herlige«.

Hvem eller hvad Grundtvig har sigtet til med udtrykket »nidsk bagtale«, skal jeg ikke kunne sige; han har måske tænkt på, hvad man i visse københavnske litterære (eller litterat-) kredse dømte om Guldbergs gerning. Men går vi en menneskealder frem i tiden, da vidnerne til Struenseetiden var borte, og erindringen om det danske sprogs fortrykte stilling vel allerede var ved at udviskes, behøver man ikke at lede længe efter dem, der »fordunklede« Guldbergs minde. Carl Ploug er ligefrem forhippet på at klandre hans politiske virksomhed⁵. Han finder den præget af »eensidige synsmåder« »blinde fordomme«, »egensindig fastholden ved det gamle« og af »smålig og blind stræben efter at udslette næsten ethvert spor af Struensees reformer«. Derfor må Guldbergtiden »betragtes af historikerne som en gold ørk, i hvilken kun en enkelt grøn plet vederkvæger det utålmodigt forskende øje«. Denne grønne plet er naturligvis indfødsretten, for hvis skyld det danske folk bør afskrive Guldberg »en rund summa af hans øvrige misgreb«, men loven må dog anses for »reaktionens umiddelbare følge«, omsider fremtvunget som modsætning til den tyskhed, der i så mange år havde domineret ved hoffet. Ikke engang Guldbergs menneskelige egenskaber finder nåde for Plougs øjne: han er herskesyg, smidig og småligt ængstelig – i modsætning til den ærlige, djærve og frisindede Bernstorff – han er tillige kold og beregnende, manden bag kulisserne. Dette er det nationalliberale syn på Guldberg. Den aldrende Orla Lehmann giver ikke den unge Ploug noget efter. At personer som enkedronning Juliane Marie, arveprins Frederik og »deres Guldberg« stod i spidsen for revolutionen 17. januar beviser i Lehmanns øjne kun, at når tidens fylde er kommet, er historien ikke kræsen i valget af sine redskaber⁶.

Det er ikke godt at vide, hvor megen ære der var blevet levnet Guld-

5. Dansk Folkekalender 1841. »Fædrelandet« 1841 nr. 642, 643, 647, 648 og 649.

6. Det gamle mellemværende mellem Dansk og Tysk, Foredrag holdt 6/2 1868.

berg, hvis de Nationalliberale havde fået lov til ugenert at skalte og valte med hans eftermæle. I tysk liberal-rationalistisk historieskrivning var han allerede reduceret til »bösaartiger Frömmel« og »schleichender Heuchler«⁷. Men lykkeligvis dukkede Caspar Paludan-Müller op på arenaen. Hans ypperlige »Bemærkninger i anl. af hr. C. Plougs artikel . . . om Ove Høegh Guldberg som statsmand« (1841) er ikke blot en påvisning af Plougs talrige fejl og hans kilders upålidelighed, men tillige hævde af arveprinsregeringens midlertidige karakter, en udredning af Guldbergs stilling både til landboreformerne og til trykkefriheden og en varm anerkendelse af Indfødsretten, hvis storhed Paludan-Müller netop finder i, at den kom i rette tid. Han vedstår, at Guldbergs navn er ham dyrebart. »Fra min barndom har jeg hørt ham prise som en af fædrelandet velfortjent mand og som den, dansk nationalitet især må takke for sit kraftige opsving; senere har jeg fundet denne fremstilling bekræftet i alt væsentligt, og det har altid glædet mig at kunne regne Guldbergs navn blandt de bedste«. (s. 3).

Hvilke er da Plougs kilder? Det er – med Jens Kragh Høsts bøger om Christian VII og Struensee som mellemed – særlig et par tyske skrifter fra ca. 1790, nemlig Marquis d'Yves' *Geheime Hof- und Staats-Geschichte des Königreichs Dänemark* og *Authentische und höchstmerkwürdige Aufklärungen über die Geschichte der Grafen Struensee und Brandt*. Forfatteren af den romanagtige *Authentische Aufklärungen*, muligvis Sturz, ofrer kun Guldberg et par ringeagtende bemærkninger. Marquis'en derimod, som var kejserlig tysk udsending i Danmark, og som efter et halvt års forløb – uden kendskab til sprog eller love, men med slægtsforbindelser i flere af de fornemste tyske familier – mente at kunne optræde som dansk historieskriver, skoser ham, hver gang lejlighed byder sig; både på grund af hans ringe herkomst, hans karakters brist (glat og listig, ængstelig og ubeslutsom), hans tarvelige kundskaber (»fremde Sprachen und schöne Wissenschaften sind für ihn ganz unbekannte Gegenstände«)⁸, den kulde, han møder fra Bernstorffs side, hans forkærlighed for alt Dansk og Indfødsretslovens skadelige virkninger. d'Yves' vurdering er dog for løst funderet til, at den i det lange løb kunne skade Guldbergs navn. Men Paludan-Müller nævner endnu en kilde, og det en

7. Se dr. I. L. A. Kolderup-Rosenvinges Sendschreiben an den Herrn F. C. Schlosser, Geheimenrat und Professor der Geschichte in Heidelberg, Kbh. 1843, s. 23 og 29. Schlosser har bygget på J. K. Høsts værk om Struensee og på Falkenskiolds memoier.
8. Christian Høegh-Guldberg oplyser anf. skrift s. 18, at faderen med lethed besvarede tyske, franske, latinske, ja græske breve i samme sprog som det, hvori de var skrevet.

der i almindelighed har ord for at være pålidelig, nemlig Rasmus Nyerup. Han advarer dog mod at fæste ubetinget lid til Nyerup, når talen er om trykkefriheden, og særlig når det gælder Guldberg⁹. I det følgende har jeg søgt at gå nogle Nyerupske vidnesbyrd, som har haft stor og varig betydning for dommen over Guldberg, efter i sømmene.

Det skyldtes Guldbergs initiativ, at Suhm skrev sin fædrelandshistorie til skolebrug, ligesom Guldberg var ophavsmand til Mallings »Store og gode handlinger«, der skulle bruges ved undervisningen i modersmålet¹⁰ – man havde hidtil i de lærde skoler kun lært dansk ved oversættelse af klassikerne¹¹. Begge bøger var de første i sin slags, og da Guldberg var den ledende i hele skolereformen af 1775, var det ret selvfølgelig, at de to forfattere, som oven i købet stod ham personligt nær, lod ham følge arbejdets gang. Suhm sendte således korrekturarkene af fædrelandshistorien til Guldberg, som sendte dem tilbage med sine bemærkninger og ændringsforslag. Guldbergs indvendinger retter sig dels mod enkeltheder, dels mod værkets anlæg, idet han finder, at Suhm »har dreven en vis upartiskhed for vidt, og så vidt, at ungdommen . . . ikke får den patriotisme antændt, ikke den hengivenhed til kongehuset opvakt, ikke den lyst indskærpet at agte og følge gode forfædre, som dog bliver historiens eneste nytte«. Og skønt »al statens velfærd består i samdrægtighed og borgernes indbyrdes fortrolighed«, har Suhm ikke vogtet sig for at så en sæd, hvoraf kunne spire nag mellem norske og danske og mellem de enkelte stænder. Det er i denne forbindelse, Guldberg indfletter de kendte sætninger: »Ingen Nordmand er til. Alle er vi borgere af den danske stat. Skriv ikke for de foragtelige Christianiæ Raisonneurs« og det til trivialitet gentagne ord om, at bøndernes åg »ikke kan afkastes, uden at staten i alle sine grundvolde skal bæve«. Slutningsformaningen »For alting tal om vore Konger med hede og ømhed« er jo heller ikke ukendt¹².

Disse Guldbergske noter »kom siden Nyerup over«, for at bruge Paludan-Müllers udtryk¹³, og han optrykte en del af dem i Suhmiana (1799). Selve publikationen skal ikke bebrejdes Nyerup, for noterne er

9. Se nærmere ndfr. note 39.

10. Chr. Bruun: P. F. Suhm s. 180. Edv. Holm: Danmark-Norges Historie V. s. 668 med note 8.

11. N. M. Petersen: Litteraturhistorie 2. udg. 5 b s. 102 anm. 1.

12. Citaterne er fra Suhmiana s. 351–53.

13. P.–M. anså det for tvivlsomt, om det var retmæssigt at publicere noterne, især uden den da endnu levende Guldbergs samtykke (anf. V. s. 20); Suhm var død året før.

såre interessante og karakteristiske for Guldbergs grundsyn, tilmed ganske usminkede. Hvad Paludan-Müller og Chr. Bruun derimod med rette har bebrejdet ham, er, at han ikke aftrykte *alle* Guldbergs ændringsforslag, men kun »de vigtigste«, og navnlig at han sendte disse ud under et falsk flag, nemlig »Bidrag til censurens historie under det Guldbergske ministerium«. Ved at lade de Guldbergske henstillinger fremtræde som *censur* stillede Nyerup dem i odioøst lys og uddybede derved skellet mellem sin helt, den frisindede, landboreformvenlige, for de norske krav lydthøre Suhm, og den »reaktionære« Guldberg, som her lagde sin manglende sans både for bondens og for Norges sag for dagen. Nyerups lille afhandling blev da også senere et arsenal for liberale skribenters angreb på Guldberg.

Guldberg »castrerer det suhmske udtog« af Danmarkshistorien er Nyerups ord i *registeret* til levnedstegningen af Suhm¹⁴. Man aner dybe indgreb, vel også overgreb, men overraskes ved i *teksten* kun at finde den ret uangribelige oplysning, at bogen udkom 1776, »men ikke uden at være forud nøje gennemset, og hist og her forandret af statssecretairen«. Skulle forklaringen på dette misforhold mon være den, at *teksten* i levnedstegningen er skrevet »så at sige under Suhms øjne«¹⁵ og på grundlag af hans beretning, så at Nyerup, som formodentlig allerede på det tidspunkt havde kendskab til de Guldbergske noter, kun i *registeret* har kunnet slå sig lidt løs? Sammenholder man noterne med Danmarkshistorien, viser det sig, at Suhm ganske vist har fulgt de fleste af Guldbergs henstillinger enten helt eller delvis, men dog ikke har akcepteret dem alle eller taget dem kritikløst. Har Suhm således ikke altid fået sagt sin hjertens mening, har Guldberg på sin side utvivlsomt fundet adskillige af hans domme blottede for »hede og ømhed«. Kompromiset er ofte samarbejdets vilkår, og for så vidt var Guldbergs kritik, som Holm siger¹⁶, »næppe helt efter Suhms ønske«. Man kan også gerne sige, at det »på en måde var en censur, Guldberg her foretog«, hvis man blot er på det rene med, at censur netop *ikke* skal tages i den af Nyerup brugte betydning. Men når Holm slutter sin udvikling med at hævde, at Guldbergs bemærkninger, selv om de blev fremsat i en meget venskabelig form, dog derfor »var lige tvingende«, antydes derved netop anvendelsen af magt eller myndighed, så meget tydeligere som der i en tilknyttet note henvises til den skæbne, der ramte Martfeldts kornhandelsplan, som et vidnesbyrd om »den Guldbergske rigorisme«. Det var dog virkelig

14. Kbh. 1798. Saml. skr. bd. XV.

15. Chr. Bruun: Anf. v., Fortalen.

16. Anf. v. s. 164.

ikke Suhm, der stod i den svageste stilling; det var Guldberg, som skulle bruge en fædrelandshistorie til sin undervisningsreform, og som havde bedt sin ven om at skrive den. Suhm var i økonomisk henseende fuldstændig uafhængig – »Forsynet og min kone takker jeg for, at de har sat mig i stand ej at bede om noget« – og ganske vist var han som forfatter interesseret i, at hans arbejde så dagens lys, men dog ikke i en skikkelse, som han ikke personlig kunne vedkende sig. Suhm var heller ikke den mand, der forsagt stak sin mening under stolen. Han havde talt til selve den enevældige konge med uhørt dristighed og åbenhed, og så skulle han få år senere krybe i et musehul for hans kabinetssekretær! De »hjemmelige efterretninger« tyder ikke på, at Suhm havde mistet mælet, medens Guldberg steg til vejrs¹⁷, og »Euphron« siger efter min opfattelse rent ud, at »Adskilligheden« af deres meninger tværtimod »undertiden er blevet udtrykt noget hæftigt«¹⁸. Nej, Suhm har for samarbejdets skyld akcepteret Guldbergs rettelser, hvor han mente at kunne gå med dertil eller anså dem for uvæsentlige. Det er jo da endelig også en mulighed, at han ligefrem har fundet en rettelse rimelig eller opportun. Suhm ringeagtede nemlig ikke Guldberg, men højagtede ham for hans »indsigter«. Derfor nævner han også Guldberg blandt dem, hvis bedømmelse af hans økonomiske betragtninger han »gerne« (ɔ: jævnligt) underkaster sig¹⁹. Nyerup spotter en indtrængende henstilling af Guldberg om »for alting og for at undgå fortræd« at ændre følgende Suhmske refleksion over forfatningen: man kan i en vis mening sige, at her er egentlig ingen regeringsform – »det fandt naturligvis statssecretairen alt for formasteligt«²⁰. Men hvorfor er denne henstilling af Guldberg odiøs, når dog ingen ville finde på at kalde Luxdorps råd til Suhm om at undlade at trykke »Saga om Liren«²¹ for andet end venskabeligt. Guldberg havde bitre minder om det indtryk, som »Euphron« nys havde gjort ved hoffet. Holm sporer »censur« bag en henstilling om

17. Se f. eks. dagbogen for februar-marts 1773.

18. »Euphron« er optaget i bd. III af Suhms samlede skrifter.

19. I sin afhandling fra sommeren 1772: Om Danmarks og Norges tilstand i henseende til handelen (saml. skr. VI s. 449) skriver Suhm: »Det, som synes gavnligt, er ofte ikke gavnligt, og hvad som er let i tanken og på papiret, bliver ofte vanskeligt i udførelsen. Mine tanker underkaster jeg derfor gerne sådanne mænd som en Oeder, en Martfelt, en capitain Lütken, en Philodanus (ɔ: Guldberg), en Philocosmus (= Martfelt), forfatteren af Azan (atter Guldberg) deres omdømme«.

20. Suhmiana s. 356.

21. Dette digt, der blev skrevet samme år som fædrelandshistorien, og som til dels er en satire over de oldenborgske konger, mente Luxdorff det ikke rådeligt at trykke. (Levnedstegningen 82–83).

at omforme afsnittet om enevældens indførelse – ellers forudser Guldberg vanskeligheder for bogen, når den kommer ud²². Guldbergs bekymring er måske her noget overdreven og næret af hans personlige ønske om enighed og fasthed som grundlag for enevælden i stedet for den af Suhm skildrede mangfoldighed af opfattelser og meningsbrydning på stændermødet; men han har efter mit skøn ret i sin hovedbetragtning: at sådan udpensling af enkeltheder – ligesom i øvrigt den ovennævnte refleksion – ikke hørte hjemme i et kompendium for ungdommen. Dette hensyn til, at bogen skulle være til skolebrug, berettiger også efter Paludan-Müllers mening på flere steder Guldbergs udsættelser²³. Ingen lærer vil vel laste ham, fordi han fik slettet denne karakteristisk af Frederik IV: »Hans moralske karakter var god, og er deri intet at forekaste ham undtagen visse fornøjelser, som han havde tilfælles med sine forfædre«²⁴. På den anden side skal jeg ingenlunde søge at forsvare Guldbergs anmodning til Suhm om »endelig« at lade den linie gå ud, hvor Frederik III nævntes som »den sidste af vore Konger, som kan kaldes lærer«²⁵. Fjernelsen af den slags små skønhedspletter har dog kun i så ringe grad kunnet påtrykke bogen Guldbergs stempel, at Tyge Rothe i sit takkebreve til Suhm af 4. august 1776²⁶ kan love sig bl. a. det gode af bogen, at »mangen en vil blive læget for nationalstoltheden. . .« Og der er ingen grund til at sørge over dens »Castrering« – hvad enten dette ord skal forstås i mere eller mindre nedsættende betydning – da den fik en lignende succes som Store og gode handlinger, kom i det ene oplag efter det andet og i nye udgaver af Kierulf og Werlauff holdt sig som skolebog og ved universitetsundervisningen i langt over et halvt århundrede. Intet af Suhms værker har efter Chr. Bruuns vidnesbyrd²⁷ gjort hans navn kendt for så mange mennesker gennem flere generationer eller har kunnet virke så gavnligt og belærende som udtoget af Danmarkshistorien.

En anden af Nyerups fyndige register-henvisninger til levnedstegningen af Suhm lyder således: Guldberg »ophæver skrivefriheden«. Hermed sigtes til den malende lille skildring (s. 73), hvormed Nyerup indleder om-talen af Suhms »Euphron«:

22. Suhmiana s. 350.

23. Anf. v. s. 20.

24. Suhmiana s. 354.

25. Ny kgl. saml. 2125 b 4 nr. 1–20, ad pag. 148.

26. Delvis trykt i Chr. Bruuns anf. v. s. 184–85.

27. Anf. v. s. 198.

»Politimester Fædder var censor og statssecretairen obercensor; og nu blev tænke – tale – og samvittighedsfrihed lænkebundne. Gammeltorv, hvor Fædder i højsædet med et nik kunne ryste det danske Parnas, fortjente med rette sit navn af Geniets Gehenna. Det var ringe, at Thiele for at have trykt Morpionaden måtte bøde 50 rdlr., at Thura blev hensat på Munkholm, at Prahl og Schmettow kom i fortræd for deres skrivrier; men at bøger som Martfelts så vigtige og ypperlige Kornhandelsplan, som han lod trykke 1774, blev supprimerede, det geråder hine tider til skam og skændsel«.

Det er såmænd sandt, at det var en ringe ting, at bogtrykker Thiele i november 1774 fik en bøde for at have trykt »Heltedigtet« Morpionaden. Digtet var, ifølge Holm²⁸, både slet og letfærdigt, det indeholdt »en gemen, ærekrænkende fornærmelse« mod skuespillerinden Karoline Walter, og straffen »var vel fortjent«. Sagen mod general Schmettaus »Blätter aus Liebe zur Wahrheit« er det heller ikke værd at tage for tungt på. Dette skrift var rettet mod »die Schliche, Kniffe und Gauckeley der Theologie«²⁹, generalen anså både det gamle og det nye Testaments bøger for romaner og legender og erklærede de bibelske skribenter for bedragerer, fantaster og sværmere³⁰. Skriftet blev angivet af generalsuperintendent Adam Struensee, som fandt det egnet til at »forvirre de vankundige og uerfarne og give de ugudelige anledning til at bespotte religionens sandheder«. Sagen viste sig dog såre difficil at forfølge, både fordi skriftet var trykt før trykkefrihedens begrænsning eller, om man vil, rette forklaring ved oktober-reskriptet 1771, fordi det ikke havde været falbudt, og fordi Schmettau hånligt afviste Ober-Consistorium i Glückstadt som kompetent myndighed. Skønt der i statsrådet »spyedes ild og flammer imod ham«³¹ – Bernstorff f. eks. hadede ham³² – endte det da også med, at skriftet vel blev konfiskeret, men at regeringen i øvrigt måtte standse sagen³³, sandsynligvis påvirket af Schmettaus gode ven Køller-Banner, så at generalen slap med en næse for sin uanstændige skrivemåde. Regeringens tilbageslag blev ynkeligt dækket, men selv om det skulle være muligt at bebrejde Guldberg noget i så henseende, kan en pressesags *opgivelse* dog ikke lægges ham til last som et *indgreb* i trykkefriheden.

28. Anf. v. s. 161.

29. N. M. Petersen: Anf. v. 5 a s. 40.

30. Luxdorphiana, hvor sagens gang er indgående skildret, s. 54–55.

31. Suhms Hemmelige Efterretninger s. 81.

32. Aage Friis: A. P. Bernstorff og Ove Høegh Guldberg s. 96.

33. Kongelig befaling af 19. marts 1773, Luxdorphiana s. 77.

Stakkels Christian Thura slap derimod ikke så billigt fra »Den patriotiske Sandsiger«, skønt også den var trykt – i alt fald for en stor del – inden oktoberreskriptet om trykkefrihedens rette grænser udkom. I stik modsætning til Schmettau mener Thura, at hele rigets ruin stammer fra »religionens forfald og foragt«, thi »religionen, fornemmelig den kristelige, er just de bånd og seler, ved hvilke Gud holder både regenter og undersåtter i tømme«³⁴. Han betragter »denne antikristiske ånds regerings-tid i Danmark« som en virkelig prøvetid og revser gejstligheden, fordi den ikke har holdt ryggen rank nok overfor »den store forargelse, hvorved Guds allerhelligste navn bliver agtet ringere end Kongens, som dog er ikke uden et syndigt, usselt menneske«³⁵! Her rører Thura imidlertid ved et farligt emne: han sigter utvivlsomt på Struensee, men han kommer til at ramme kongen og kongemagten. Det skulle ikke gøre hans sag bedre, at han kaldte en forordning fra Christian VI's tid om forbud mod at give almisse ugudelig og foreslog Kongelovens art. 8 forandret ved at udsætte kongens myndighedsalder fra det 14. til det 24. eller 25. år³⁶. Da Sandsigeren først fremkom efter revolutionen 17. januar 72, frygtede regeringen, at dens kritik var møntet også på de nu ændrede forhold, og ved kgl. befaling af 15. oktober 1772 blev der nedsat en kommissionsdomstol, bestående af to højesteretsdommere. Den dømte 1. marts 73 Thura til at have forbrudt ære og gods og hans skrifter til at brændes. Dommerne havde langt fra fulgt generalfiskalens glubske påstand, men man kunne ikke komme uden om, at der var brugt formastelige udtryk mod kongen, kgl. anordninger og Kongeloven, og dette forhold henførtes under D. L. 6–4–9 (»Taler nogen ilde om Kongens regering . . .«). Dommen blev dog ved kgl. resolution af 1. april 73 formildet således, at Thura skulle hensættes på Munkholm på kongens nåde og hans skrifter konfiskeres. Der sad han som statsfange, indtil han 1779 fik tilladelse til at flytte til Bornholm. – Skønt Thuras fængsel ikke var strengt, og skønt han ved overflytningen til Bornholm ikke var mere forknyt, end at han straks søgte om at blive sognepræst i Pedersker eller rektor i Rønne, må man dog vist give ham ret i, at det langvarige fængselsophold hverken havde været kongen til ære eller ham til nytte. I betragtning af alt, hvad der var gået upåtalet hen under trykkefrihedsrusen og revolutionsfeberen, var det urimeligt pludseligt at statuere et eksempel her, hvor endda meget talte for at fare med lempe. Og der var brod i studiosus Niels Prahls ironiske forsvar for den højst ulige skæbne, der

34. Sandsigeren s. 40.

35. Sandsigeren s. 63 og 61.

36. Sandsigeren s. 229 og 258.

havde ramt Thuras »dumdristige næsvished« og Suhms dristige Brev til Kongen, som blev hævet til skyerne, gik af som varme fastelavnsboller og blev anset med nåde af en stor dronning³⁷. Prahls frimodighed lønnes imidlertid med konfiskation og en alvorlig irettesættelse af Konsistorium for hans utilbørlige og ubetænksomme forhold. Men hvor kan man påvise Guldbergs hånd i den Thuraske sag? At den skulle være rejst på hans tilskyndelse, er, så vidt mig bekendt, intetsteds dokumenteret, og hvis Nyerups insinuation blot hviler på formodningen om Guldbergs almagt, kan det være på sin plads at minde om, at Guldberg i 1772 kun stod ved magtens tærskel.

Men skampletten og skændselsgerningen er altså efter Nyerups åbenbart mere bibliofilt end filantropisk prægede synsmåde undertrykkelsen af Martfeldts kornhandelsplan; lykkeligvis dog kun for en årrække – bogen udkom 1785 – hvad der er så meget mere beroligende, som det spørgsmål, den tog sigte på at løse, lige var blevet afgjort ved en forordning af 14. marts 1774, og forfatterens håb derfor kun var at kunne »tjene en tilkommende alder«³⁸. Hvad grunden har været til, at bogen først udkom en halv snes år efter trykningen, vides ikke. Paludan-Müller lægger ikke skjul på, at han ikke stoler på Nyerups udsagn³⁹, men savner i øvrigt materiale til at udtale sig om sagen. Holm nævner den mulighed, at Martfelt selv er blevet betænkelig ved at offentliggøre kornhandelsplanen, men han finder det dog ikke usandsynligt, at det er blevet betydet ham, at man på højeste steder ikke ønskede udgivelsen, både fordi det kunne være regeringen ubehageligt at se sin nye forordning ledsaget af et skrift, der, selv om det omtalte den med al mulig ærbødighed, dog i virkeligheden var en kritik af den, og især fordi Martfelt havde stemplet regeringens økonomiske politik siden 1735 som ødelæggende for landet – det var ikke den tone, Guldberg ønskede brugt om Enevoldskongernes regimente⁴⁰. Over for denne lidt spinkelt underbyggede formodning om »suppression« må det være rimeligt at fremhæve den kendsgerning, at Guldberg som statsøkonom stod Martfelt

37. Den patriotiske Sandsigers bedrifter, bedømmelse og dom s. 6–7.

38. Holm: anf. v. s. 494.

39. Anf. V. s. 37 »På Nyerups dom tør man ikke ubetinget forlade sig, når talen er om trykkefriheden, især når det gælder Guldberg, imod hvem han så ofte lægger et ubilligt nag for dagen, at det end ikke har undgået hans venners påtale«. P. M. sigter formodentlig til et brev fra Oluf Worm til Nyerup af 14. oktober 1804 (Nyt theol. Bibl. bd. 19, s. 203–04), hvor det hedder: »Det kommer mig for, som du havde et hemmeligt nag til Guldberg, hvilket du ytrer ved adskillige lejligheder i dine bøger. Hvad kan dertil være årsag? Er det fordi han er orthodox? Er det, fordi han ikke er en ven af uindskrænket skrivefrækhed? ...«

40. Anf. v. s. 494 og 496.

nær⁴¹ og ikke blot nærede den allerstørste respekt for hans økonomiske indsigt, men også i alvorlige situationer tyede til hans råd. Man skal lede længe i litteraturens historie, før man finder magen til den virak, som forfatteren Philodanus (☉: Guldberg) ofrer på sin overlegne kritiker Philocosmus (☉: Martfelt)⁴². Guldberg kan ikke blive træt af at prise Martfelts kundskaber, grundighed og omhu (se crescendoet over siderne 4, 5, 6, 7 og 8) og synes, at det først er *hans* indgående, frugtbare kritik, som har givet hans eget lille værk (Undersøgelsen af Philopatris' anmærkninger) nogen værdi (s. 16). En viis regering vilde da også nok vide at drage nytte på rette post af denne mands store politiske indsigt (s. 9). Skulle Guldberg virkelig i 1774 have realiseret dette ønske fra 1771 ved at give Martfelt mundkurv på? Det ville stemme dårligt med den friere stilling, Martfelt lige havde fået ved beskikkelsen til kommercekonsulent⁴³, og med den store tillid, Guldberg viste ham ved at påkalde hans råd, da den ugunstige vekselkurs og det store seddelomløb i 1779 vakte regeringens ængstelse, og »intet syntes at være dyrere end gode råd.«⁴⁴ Samarbejdet om luksusforordningen af 20. jan. 1783⁴⁵ vidner også om, at de to mænd gik godt i spænd sammen. Endnu fra sin retrætestilling i Aarhus ser vi Guldberg følge Martfelts forfatterskab med sympati og interesse⁴⁶.

Rasmus Nyerups overordentlige indflydelse på den almindelige bedømmelse af Guldberg belyses karakteristisk ved J. K. Høsts kommentar til et brev, som Guldberg d. 17. maj 1775 skrev til Suhm⁴⁷, og hvori han besværges ham om »ikke mere at røre ved de sager«, det vil formentlig sige de emner, der havde sat et dramatisk og for Guldberg pinligt opgør om »Euphron« i gang. Skønt dette brev ellers i form og indhold er kammeratlig-venskabeligt, har Høst deri alene kunnet finde udtryk for »hvilken ånd Guldberg var besjælet af i henseende til ytringsfrihed«, og »derfor havdes allerede afgørende bevis« i hans bemærkninger til Suhms Danmarkshistorie – altså undersøgelsens ånd. Høst ænses lige så lidt, som Nyerup har gjort det, at Suhm med »Euphron« havde bragt

41. H. L. Bisgaard: Den danske nationaløkonomi i det 18. århundrede, s. 86–93.

42. Philodani tanker over Philocosmi betænknings Kbh. 1771.

43. Kabo. 10. juni 1774. Se Holm: Anf. v., note 48 til 2. bogs kap. 5.

44. Holm: Anf. v. s. 611.

45. Holm: Anf. v. s. 468–73.

46. I et brev af 20. decbr. 1785 skriver han til Thorkelin: »Martfelts smukke memorial [☉: genpart af en allerunderdanigst promemoria til H. K. H. Kronprinsen den danske kornhandel angående, Kbh. 1785] har jeg læst og det med forbavelse«. Personalhist. tidsskr. 9. r. VI, 1934.

47. »Af Politik og Historie« 1820, bd. 2; aftrykt i Chr. Bruuns anf. v. 144–45.

Guldberg »i forlegenhed«, d. v. s. i en yderst prekær situation ved hoffet, og at Guldbergs ovenciterede reaktion derfor naturligt forklares som det, den giver sig ud for, »oprigtige erindringer« i anledning af ubesindig handlemåde fra Suhms side ⁴⁸.

Nyerups opregning af Guldbergs krænkelser af trykkefriheden må efter sammenhængen standse 1774. Men derved er et par af de indgreb, som især har sat klik på Guldbergs rygte, ikke kommet med. For fuldstændigheds skyld tilføjes derfor her nogle ord om forbudet mod oversættelsen af Werthers Leiden og konfiskationen af Thomas Bruuns »Mine Fritimer«.

Ved kabinetsordre af 9. septbr. 1776 befalede arveprinsen det teologiske fakultet at udtale sig om en af Proft anmeldt oversættelse af Werthers Leiden. Fakultetets erklæring, der er trykt i Kirkehistoriske Samlinger bd. 2 (1853–56), blev afgivet »i mueligste Iil« 16. septbr. Den var underskrevet af P. Holm, Balle og Janson, men A. S. Ørsted oplyser ⁴⁹, at den »var skrevet med den som meget frisindet teolog bekendte C. F. Hornemanns hånd«. Erklæringen munder ud i, at »denne roman må holdes for et skrift, som bespotter religionen, besmykker lasterne, kan fordærve hjertet og gode sæder; des mere farligt for uskyldige og ej vel grundede mennesker, da forfatteren har givet sig umage nok at fremsætte alt i en smuk stil og et blomstrende foredrag«. I henhold til erklæringen blev oversættelsen forbudt. – Georg Brandes kalder forbudet »naragtigt« ⁵⁰, men tilføjer dog, at »man vilde gøre Danmark uret, hvis man vilde søge et bevis for ualmindelig national indskrænkethed i et aktstykke, i hvilket kun datidens så hyppige teologiske trangsyn røber sig«; i Milano lod biskoppen oplaget af Wertheroversættelsen opkøbe af gejstligheden for i al stilhed at bringe bogen ud af verden, i Leipzig blev Werther under bødestraf forbudt »af stadens vise fædre«, og i Hamburg udsendte overpastor I. M. Goetze et advarende skrift mod den hele »Charteque«, hvis eneste formål syntes ham at være »at vaske en ung friskfyr selvmod rent for den skændsel, der klæber derved«. Dette skrift udkom 1775 og kan muligvis have givet den danske regering impulsen til at skride ind. – Ludvig Helveg har i nogle kommentarer til fakultetserklæringen peget på, at de teologiske professorer ved denne lejlighed havde fulgt ganske samme fremgangsmåde, som ofte før var blevet anvendt, og at de var i deres gode ret, når de ikke kunde finde den kristelige livsanskuelse

48. En udførlig redegørelse for den ret komplicerede sag vil senere fremkomme.

49. Af mit livs og min tids historie s. 70, noten.

50. Samlede skrifter I, s. 368.

udtalt i Werthers Leiden, men – som Helveg siger – fandt »en sådan følelsens og lidenskabens egenrådighed« stridende mod den borgerlige og sædelige orden. Men sagen var, at man her ikke havde at gøre med et sædvanligt ukristeligt og utugtigt smøreri, men med et genialt værk, »hvorfor de beskikkede censorers bemærkninger kommer til at tage sig så fattige og spidsborgelige ud ved siden af bogens glimrende fremstilling . . . Werthers Leiden udtalte sig så paradox skarpt som muligt imod den hele tilvante kirkelige og borgelige betragtning« – Es sind lauter Brandraketen, siger den aldrende Goethe selv i en samtale med Eckermann 2. januar 1824 – »og dog gjorde den det på en sådan måde, at den henrev alle, især ungdommen; og når desuagtet den gamle betragtning mente at kunne værgе sig imod den ved de sædvanlige midler, så måtte det snart vise sig, at den havde forløftet sig . . .« Det er netop sagen. Hvor mat den gamle tids indsigelse falder til jorden, kan et enkelt citat af erklæringen være tilstrækkeligt til at vise: »Til at gøre nyttige mennesker i staterne er det så langt fra dette skrift tjener, at det tværtimod afskrækker derfra: Da højere motiver til at gøre sig duelig og fremme det almindelige bedste ej hos ham må søges, så finder man derimod pag. 69 »Ich liebe die Subordination nicht sehr«, og straks pag. 70: »Alles in der Welt läuft doch auf eine Lumperey hinaus, und ein Kerl, der um anderer Willen, ohne dass es seine eigene Leidenschaft ist, sich um Geld, oder Ehre oder sonst was abarbeitet, ist immer ein Thor«. Man kan knap nok tale om et sammenstød mellem to epoker; der er slet ikke kontakt.

T. C. Bruuns »Mine Fritimer« blev konfiskeret ved kabinetsordre af 16. december 1783, forfatteren fik en bøde på 100 rdlr. og måtte lade sig overhøre og eventuelt undervise i den sande kristendom og dydslære. Medens samtiden anså Bruun for »et geni af stor rang« (Pram), har i eftertiden N. M. Petersen, Allen og P. Hansen – for ikke at tale om Grundtvig – rent ud henført »Mine Fritimer« til smudslitteraturen, og Vilhelm Andersen finder ⁵¹, at Bruuns »kvikke ansigt ikke er rent som Wessels, men skæmmet af arrene efter pubertetsalderens udslæt«. Men det vilkårlige og monstrøse i kabinettets indgreb gjorde Bruun til martyr, og forargelse over indgrebets art har kastet lange skygger over Guldbergs minde.

Offentliggørelsen af A. P. Bernstorffs breve fik afgørende betydning for Guldbergs personlige rehabilitering. Det er klart, at når denne hans politiske modstander gang på gang vidnede om hans bravhed og retskaf-

51. Den danske litteratur i det 18. årh. s. 542.

fenhed, måtte »al tale om unoble sider hos ham forstumme«⁵². Billedet af Guldberg som statsmand og som offentlig personlighed i det hele har derimod fra første færd fået en skævhed, som det vil holde hårdt at få fjernet. Denne skævhed stammer fra overdrivelsen af den reaktion, der fandt sted i den såkaldte Guldbergske periode, og fra brugen af selve dette navn eller en lignende benævnelse (Det Guldbergske ministerium o. dsl.), hvorved alt ansvar for handlinger og forsømmelser i tidsrummet 1772–84 lægges over på Guldbergs skuldre. Som eksempel på, hvad man har påduttet »reaktionen« på presselovgivningens område, kan nævnes, at det i ældre tid var en ret almindelig opfattelse, at der ved reskriptet af 20. oktober 1773 (med tillægsbestemmelser) indførtes vilkårligt politimestertilsyn med *hele litteraturen*; ja, denne opfattelse var så udbredt og nåede så højt, at den endnu i begyndelsen af 1890'erne – et halvt århundrede efter Paludan-Müllers redegørelse for reskriptets virkelige indhold – deltes af professor Holm⁵³. Faktisk blev reskriptet i tiden indtil Guldbergs fald anvendt af politimestrene i alt – 3 gange, nemlig 1774 mod »Morpionaden« (se foran) og 1773 for et urigtigt rygte og et polemisk indlæg i Adresseavisen. Men i tilslutning til reskriptet greb en række kabinetsordrer umiddelbart ind over for pressen med advarsler, konfiskation eller bøder, særlig på grund af kritik af regeringens anordninger. Holm anfører fra årene 1774–80 en halv snes indgreb⁵⁴, der rækker lige fra formaninger for mikroskopiske forseelser til bøde på 1000 rdlr. for Lüttichaus angreb på forordningen om brændevinsbrænding. Det er denne regeringens vilkårlige indskriden, der i langt højere grad end politimesterens optræden fængsler opmærksomheden, siger Holm. Paludan-Müller erkender, at de umiddelbare indgreb, i forbindelse med reskriptets henvisning af pressesager til politimesteren i stedet for til domstolene, var det betænkelige for den tids presse, men han hævder dog, at de pressesager, der forefaldt i arveprinsregeringens 12-årige periode, både hvad hyppighed og straffene angår var »for intet at regne imod dem, vor tid har været vidne til.«⁵⁵ Både de foranførte små tal på pressesager og Paludan-Müllers sammenligning med forholdene et par menneskealdre senere synes mig værd at nævne som et lille korrektiv til den gængse opfattelse, der vel tør siges at være udkrystallise-

52. Aage Friis: Anf. v. s. 64. En smuk skildring af Guldberg og et kønt vidnesbyrd om den venlighed og hjælpsomhed, han viste, da han var stiftamtmand i Aarhus, findes for øvrigt i amtsprovst J. P. Købkes selvbiografi (Personalhist. Tidsskr. 7 r. II bd. 1917).

53. Anf. v. s. 160 med note 33.

54. Anf. v. s. 161–62 samt note 46 a.

55. Anf. v. s. 34.

ret i følgende passus fra Johan Ottosens lærebog i Nordens Historie (10. udgave 1931): »Trykkefriheden krænkedes ved, at regeringen eller politimestrene hvert øjeblik vilkårlig straffede ubehagelige udtalelser med bøder.« For øvrigt er en sammenligning mellem antallet af straffede forseelser naturligvis en meget ufuldkommen målestok ved vurderingen af to presseloves tryk på befolkningen; små tal kan skyldes ikke blot, at befolkningen finder en ordning tålelig, men også, at den ikke vover at løfte hovedet. Holm træffer nok det rette, når han sammenfatter sin opfattelse i den dom, at reskriptet af 20. oktober 1773 m. m. sammen med regeringens holdning indeholdt en trussel – for mig gerne en alvorlig trussel – mod dagspressen og den før og under Struenseetiden så udbredte flyveskriftlitteratur, medens der kun et par enkelte gange, og da på moralens vegne, blev skredet ind mod boglitteraturen; på visse områder tillodes endogså en fri drøftelse af vigtige samfundsspørgsmål (navnlig landbospørgsmålet), »selv om den fremkaldte udtalelser, der måtte forekomme Guldberg og andre af de højst stående personligheder aldeles forkastelige«. ⁵⁶ Guldberg forstod meget vel betydningen af en saglig diskussion og har i sin undersøgelse af Philopatreas Anmærkninger ⁵⁷ givet sine tanker herom følgende uforbeholdne udtryk: »Det er et gammelt ord, at når to trættes, får man sandheden at vide, og det er vist, at når man vil have en sag vel oplyst, så jo flere vittige folk der taler og er uenige, jo klarere bliver alt for den, som skal dømme . . . Endog den kloge, kyndige og vittige mand får på den måde mangan en tanke og oplysning, han aldrig selv havde skullet falde på, og som dog er så vigtig, at den bestemmer udslaget. Vor vise Monark har jo selv behaget Allernådigst at erklære, at Han og derfor har tilstødet presse-frihed«. Pressefriheden var altså fremkaldt af ønsket om at lade en oplysende tankeudveksling mellem »vittige folk« få frit løb, men tilsigtede naturligvis ikke at give ignoranter eller ildesindede personer frit slag. Lige så ivrigt Guldberg støttede, hvad han anså for sand og nyttig oplysning, lige så nidkært søgte han at vogte sine landsmænd for smitte fra »Kjøbenhavns Sludder« og »foragtelige Christianiæ Raisonneurs«, fra moralsk anløbenhed og kristelig vranglære – selv Miltons frie poetiske omgang med de bibelske sandheder voldte ham jo bekymring. Det er karakteristisk, at han – navt – hævdede sin stemme mod en stymper som Philopatreas »for de enfoldiges skyld, at de ikke skulle misledes« ⁵⁸. Guldberg

56. Anf. v. s. 164–65.

57. 2. hefte s. 15.

58. N. M. Petersen: Anf. v. 5 a, s. 232. Citatets ordlyd har jeg ikke kunnet stedfæste, men ganske tilsvarende udtryk bruges i Philodani Tanker om Philocosmi

var ængstelig for – og trykkefriheds-flyveskrifternes usselhed og gemenhed har vel næret denne frygt – at det, Oluf Worm kalder »uindskrænket skrivefrækhed« skulde undergrave *ånden* i staten, den fædrelandskærlighed og pligtfølelse, som han i overensstemmelse med Sneedorff og Schytte betragtede som det bærende grundlag i samfunds- og statslivet. Han frygtede for, at løssluppen kritik vilde få »båndet« fra himmel til jord til at smuldre og rokke ved tillidsforholdet mellem konge og folk, og at uhæmmet afløb for nationale stemninger og sociale ideer vilde avle nag og splittelse i stedet for den uomgængelig fornødne tillid og samdrægtighed. Tankegangen er let forståelig, og Guldbergs hensigt var den allerbedste; men fejlen var, som Grundtvig siger, at han »lovede sig for meget af indretninger« og indgreb og mente at kunne holde tendenser i tømme, som i længden ikke lod sig tvinge ved ydre midler.

Den anden grund til, at Guldbergs fysiognomi nu står fortegnet for os, er som sagt den, at man tidligere har været tilbøjelig til at lade hans navn dække udviklingen fra 1772 til 84 i hele dens bredde, skønt hans stilling var beskednere og hans indflydelse ringere i periodens første år, da Schack-Rathlous stjerne stod højt ved hoffet, Bernstorff ledede udenrigspolitikken og Schimmelmänn finansvæsenet, end i dens sidste. Ligesom Guldberg har måttet lægge ryg til trykkefrihedens indskrænkning, har han på den måde fået skyld for hoveriforordningen af 12. august 1773 med princippet: hoveri efter hovedgårdens fornødenhed og har måttet tage ansvaret for, at arbejdet med landboreformerne gik i stå; vi har jo hans egne klare ord for, at bøndernes åg ikke kunne afkastes. Ja, denne sentens savner ikke fynd, og den fæstner sig i erindringen, men den er – som allerede Paludan-Müller har gjort opmærksom på – i sin unuancerede skikkelse ikke noget adækvat udtryk for Guldbergs anskuelse. Han var klar over, at landbruget – »Din Bygnings Grundvold« – fortjente regeringens »første og ømmeste omhu«, og både i Azan (s. 88) og i skriftet mod Philopatris (s. 36–37) opfordrer han indtrængende til at opmuntre og undervise bonden, til at tage udyrket jord under plov og fremme frugtavl – dispositioner som veterinærskolens oprettelse (1773, statsovertagelse 1776) og indretningen af »Træskoler« (1776 og

Betænkning, s. 9: »Han [o: Martfelt] kunne have forestillet sig . . . hvor meget det da var nødvendigt for den store og vankundige mængdes skyld, snart ja snart at berøve Philopatris det ynkkelige bifald, han havde fået«. Og i fortællingen til *Undersøgelsen af Philopatris' Anmærkninger* motiverer Guldberg sit skrift med, at han har anset det for sin borgerpligt at tage til orde, fordi Philopatris synes at have manglet tilstrækkelig »Indsigt og Sindighed og Upartiskhed til grundigen at undersøge og retskaffen at bedømme« de foreliggende vigtige emner.

senere), der bl. a. uddelte frugttræer til bønderne, er helt efter hans hjerte. I det sidstnævnte skrift går han endda langt videre ved at pege på betydningen af, at bønderne havde mindre jord »og efterhånden fik hver sin del for sig«, at de »ikke belæsses med afgifter«, og at der ved lovene tilsikres dem »først en hastig, vis og mægtig skyts under lovene, og med visse vilkår en uryggelig arveret; indtil man efter den nøjeste undersøgelse kunde først fastsætte hoveri, og siden efterhånden med en uafsladelig opmærksomhed arbejde sig frem til de langt større og herligere øjemeder«⁵⁹. Det er snart sagt hele reformprogrammet: udskiftning, fæsteforholdets ordning og hoveriets fastsættelse – stavnsbåndets løsning skimtes i det fjerne.

Hvorfor blev det trods denne levende interesse ikke til mere i »Guldbergtiden« end den, ganske vist epokegørende, indledning, som jordfællesskabets ophævelse (1781) betegner? Paludan-Müller tror ikke, at man kan bebrejde Guldberg nogen indgriben eller forsømmelse i landbosagen: »Jeg ved intet bevis på, at han har grebet ind i denne sag; snarere synes det, at Rentekammeret har været den ledende magt; thi regeringens adfærd er kendelig forskellig i Juels og i Moltkes tid. Man vil måske indvende, at Guldberg dog burde have ført regeringen ind på reformbanen; men kunde han det? Er det afgjort, at hans indflydelse var stor nok dertil? Kunde han det imod Juels, Schack-Rathlous og overhovedet et stort parti af den højere embedsstands ønske, imod herremændenes modstand?«⁶⁰ Holm kalder det en stor overdrivelse, at man ganske overvejende har ladet Guldberg have ansvaret for den landbrugspolitik, der fulgtes. »Kabinettsordrerne spiller en meget underordnet rolle på de punkter, hvor der kan kritiseres stærkest, og skønt det er rimeligt nok, at Guldberg kan have gjort sine meninger gældende under samtaler med arveprinsen eller andre, kan man dristigt sige, at selv om han slet ikke havde været til, vilde statsmagtens holdning i denne tid have været den samme med hensyn til landboforholdene«⁶¹. Men hvad enten man med Paludan-Müller antager, at Guldberg har savnet magt og indflydelse til at føre regeringen ind på reformbanen, eller man med Holm mener, at han faktisk hverken har gjort fra eller til i landbosa-

59. En lidt udførligere gengivelse findes i Bisgaards anf. v. (s. 89–90), hvor denne udtalelse også fremdrages som modstykke til den sædvanlige ytring om bondens uafrystelige åg.

60. Anf. v. s. 28.

61. Anf. v. s. 405. Citeret i »Dansk jordpolitik 1757–1919« I, s. 106, hvor dr. Hans Jensen selv bruger det mere dæmpede udtryk: »I øvrigt foreligger der ikke vidnesbyrd om, at Guldberg på nogen fremtrædende måde har søgt at gøre sin mening og vilje gældende i landbosagerne«.

gen, så bliver det vildledende, når Guldbergs slagord om bondens uafrystelige åg ikke blot nævnes som typisk for tankegangen hos stavnsbåndsløsningens modstandere, men sættes som *hans stempel* på tiden. Hvorfor idelig fremdrage en ytring af ham fra et område, hvor han kun har haft ringe betydning? Ingen vilde dog finde på stadig at lade skygge falde på Bernstorff, fordi hans krav om adelens ledende stilling i staten nu forekommer os bornert, eller fordi han var blottet for forståelse af Indfødsretten. Det var ikke der, han kom til at gøre sin indsats. Men for Guldbergs vedkommende er det af Ploug indførte afskrivningssystem stadig i kurs: Man opretter en konto, hvor debetsiden fyldes med virkelige og formentlige Guldbergske synder mod trykkefrihed og landboreformer, og så »afskrives en rund summa« på grund af hans nationale fortjener.

Hvor tegner Grundtvig dog Guldbergs portræt anderledes klart og levende blot med de tre streger: han vilde gøre Danmark kristeligt, dansk og oplyst, og lægger alligevel slet ikke skjul på hans »vildfarelser«! Hvor levende og sande er ikke også de små Suhmske portrætskitser fra revolutionstiden: ærlig og modig, lærd og eftertænsom, men uvant med »affærer«, en mand, som elsker sit fædreland, men gør for meget af enevælden. Tænk, om man hædrede mindet om den mand, som har indført fædrelandshistorien i vore skoler, ved i skolebøgerne at optage blot et lille uddrag af fortalen til Guldbergs oversættelse af Lovtalen til Trajan (1763): »Den medfødte nidkærhed for vort kære fædreland udbreder sig til alt, hvad landets er, og hvad sker lettere, end at man for meget kan elske det, man bør elske mest? Dog vort sprog bør være kært og dets ære hellig. Men selv foragter vi det og overlader det næsten til almuen. Vore fleste fornemme fornædret sig, når de taler det. . . Adskillige af vore lærde bruger det arme sprogs styrke for at beklage dets mangler . . . Ingen under, at et sprog har tabt sin ære, som kernen af folket ikke bruger . . . Men det fortjener vor forundring, at et sprog, der således er i lang tid beegnet, har endnu så megen rigdom, smukhed, højhed.« I kærlighed til og omsorg for det danske sprog har Guldbergs gerning en af sine dybeste kilder, og ingen har vel som han bidraget til at genrejse dets »ære« og anseelse. Man skal ganske vist også på dette område vogte sig for overdrivelse; tilbøjeligheden til at betragte Guldberg som enerådende for regn og solskin har nemlig affødt overdrevne forestillinger også om hans nationale indsats. Men selv om Thott har ført den danske klausul⁶² i statsråds-forordningen af 13. februar

62. »Derhos Vi og Allernådigst ville, at alting herefter (det alene undtagen, som

1772 i pennen ⁶³, Eickstedt har taget initiativet til indførelsen af dansk kommandosprog ⁶⁴ og Schack-Rathlou har optrukket grundlinierne i Indfødsretten, så tør det dog nok siges, at Guldberg som arveprinsens mentor og Indfødsretslovens forfatter har ydet kraftig støtte til, at Dansk blev det officielle sprog i landet og kommandosproget i hæren, og at embedsstanden blev Dansk også i toppen. Han satte Dansk på en hædersplads i de lærde skoler, og »det er ham, der har gjort vor Kongefamilie dansk«. ⁶⁵.

angår Vores Tyske provinser) skal søges, behandles, foredrages og udfærdiges i det danske sprog«.

63. Holm: Anf. v. s. 15.

64. Holm: Anf. v. s. 38.

65. Holm i Brickas Biogr. Lex.

Højskolen og den tidligste danske georgeisme

Af Erling Høiberg

Den tidlige georgeisme i Danmark er hidtil kun behandlet i to afhandlinger. Den ene skyldes rådstuearkivar, dr. phil. Villads Christensen, der selv hørte til den georgeistiske bevægelse, og i 1906 skrev »Den første Henry George bevægelse i Danmark«, den anden er professor, dr. phil. Erik Rasmussens »Georgeismen som element i det socialradikale idékompleks indtil o. 1922« (I Historie, Ny række, 4. bd., 1957–58).

Cand. mag. Erling Høiberg påviser her, at en forklaring på georgeismens indflydelse i dansk politik og navnlig inden for husmandsbevægelsen må søges i den udbredelse, den havde på højskolerne og da navnlig på de skoler, der især søgtes af elever fra husmandshjem.

Indledning

Ved georgeisme forstod man oprindeligt den teori om et politisk og socialt system, der byggede på den amerikanske økonomiske tænker Henry Georges idé om jordrenten som eneste statsindtægt. I Danmark er der opstået nogen begrebsforvirring, idet der i 1919 dannedes et politisk parti, Retsforbundet, der dels byggede på Henry Georges jordrentelære og dels på den danske læge Severin Christensens ideer om retsmoralen, udtrykt i bøgerne »Naturlig Ret« (1907) og »Retsstaten« (1911). Dette har medført, at georgeismen ofte er blevet identificeret med Retsforbundets politik, men i denne afhandling skal imidlertid ved georgeisme forstås den »rene georgeisme«, som den blev udtrykt af Henry George i dennes hovedværk »Progress and Poverty« fra 1879. Denne bog oversattes til norsk allerede i 1886 af den norske højskoleforstander Viggo Ullmann, en oversættelse der også kom til at danne grundlaget for de første danske georgeisters arbejde, idet den næste oversættelse først kom med Jakob E. Langes fra 1905. På grund af dette pionerarbejde er der derfor al mulig grund til at karakterisere Ullmann som den danske georgeismes egentlige banebryder, en karakteristik der kun yderligere understreges af hans senere indsats for sagen.

Georgeismens første år

Det blev også Viggo Ullmann, der første gang fremsatte Georges syns-

punkter mundtligt i Danmark; det skete i september 1887 på en længere foredragsturné i landet. Netop på denne tid var »det sociale spørgsmål« blevet et almindeligt forhandlingsemne især ved højskolernes efterårsmøder, og dette emne var en god anledning til at behandle Henry Georges program.

Det vides med sikkerhed, at Ullmann i hvert fald fire steder holdt foredrag om George, nemlig i København, hvor han i dagene 16., 17. og 19. september holdt tre møder om »det sociale spørgsmål«, ved Møllerup Højskoles efterårsmøde (ved Randers) fra den 21. – 23. september, ved efterårsmødet på Vestbirk Højskole ved Horsens fra 23. – 25. september og endelig ved efterårsmødet på Stenum Højskole fra 29. september til 1. oktober.

Især det store tredagesforedrag i København vakte opsigt. Mødet var arrangeret af »Kvindelig Fremskridtsforening«, der var stiftet året før af en gruppe misfornøjede medlemmer af den upolitiske forening Danmarks Kvindesamfund. Den nye forening mente, at den politiske situation nødvendiggjorde en partipolitisk stillingtagen, og dens arrangementer blev mødt med stor opmærksomhed i pressen. Dette var også tilfældet med Ullmanns foredrag, idet det foruden at blive refereret af de store københavnske morgenaviser Politiken, Morgenbladet og Socialdemokraten også refereredes i de fleste venstreblade landet over.

Det er et gennemgående træk, at Ullmanns møder var meget velbesøgte. I København hørtes han den første aften af ca. 400 tilhørere, hvilket vil sige fuldt hus, og det samme gælder ved møderne på de forskellige højskoler; i Stenum hørtes han af ca. 700 mennesker, det samme antal kom i Møllerup, hvor en mængde måtte stå uden for de åbne vinduer for at komme til at høre¹. Alle disse mennesker var dog ikke kommet af brændende interesse for de sociale spørgsmål, eller fordi de var specielt interesserede i georgeismen. Det har nok i første række været personen Ullmann, der trak; men det er ikke utænkeligt, at Ullmann har øvet stor indflydelse på forsamlingen ved sine fremragende talegaver. I hvert fald så samtidens konservative blade med adskillig betænkelighed på Ullmanns foredragsrejse. Det vakte således almindelig munterhed i venstrepressen, at redaktør Grove ved Dagbladet den 18. september forlangte Ullmann udvist af landet for landsskadelig virksomhed. »Hr. Ullmann står næppe til at redde«, skrev Politiken² ironisk et par dage efter; men det kom dog ikke til at gå så galt, Ullmann gennemførte,

1. Horsens Folkeblad 1887, 19. sept., Vendsyssel Tid. 1887, 3. okt. og Randers Dagblad 1887, 23. sept.

2. Politiken 1887, 19. sept.

som det er fremgået, sin turné og forlod ganske frivilligt landet den 2. oktober. »Derved væltedes en tung byrde af Gamlegroves ængstede sind«³.

Det blev altså på tre danske højskoler, at Henry Georges tanker første gang fremdroges i Danmark. Det var for så vidt ganske naturligt, da det var Ullmann, der var budbringeren, for han var allerede i 1887 en kendt taler i danske højskolekredse, men selv bortset fra dette, er det sandsynligt, at miljøet på en højskole var gunstigt for fremsættelsen af Georges tanker som af andre nye tanker. A. Pontoppidan Thyssen taler således om højskolen »hvis energiske ungdom var interesseret i alt nyt, og hvis lærere derfor havde særlig grund til at følge med tiden«⁴. Denne udtalelse er dog nok et vidnesbyrd om et for idealistisk billede af datidens højskoleungdom. Der var også dengang mange, der kom på højskole uden særlig åndelig drift; således kunne forstander Ludvig Schrøder, Askov, tale om, at de største vanskeligheder i elevflokkens var råheden og sløvheden, og også drikkeri mødte man; et par karle fra Askov blev således bortvist, da de drak sig fulde en dag, de var sendt ud for at hente posten og i fuldskeben smed brevene bort⁵.

Datidens højskoler havde altså også sine vanskelige elever; men selv om det må erkendes, at det nok kun var et fåtal, der havde forhåndskendskab til tidens nye tendenser, må højskolen alligevel have været et gunstigt miljø for nye tanker i kraft af sin undervisningsform, der hovedsagelig bestod af samtale og foredrag. Læreren måtte altså regne med muligheden for, at han kunne blive stillet over for tidens nye tanker, som vel til enhver tid især griber fat i ungdommen.

En pioner i arbejdet for at bringe de sociale problemer ind i højskolens faste timeplan var Jakob E. Lange, der allerede i 1888 optog faget socialøkonomi på timeplanen på Dalum Landbrugsskole⁶. Det er ikke sandsynligt, at andre højskoler fulgte eksemplet så tidligt; men da Lange i 1890 udgav sin lærebog i socialøkonomi specielt beregnet til undervisningen på højskolerne, blev den hurtigt udsolgt og udkom i nyt oplag i 1894.

Ellers må man regne med, at de sociale problemer især behandlede på højskolernes efterårsmøder, der, efter at de var startet af Ludvig Schrøder på Askov i 1874, efterhånden var blevet en fast tradition også på landets øvrige højskoler. Her mødtes højskolens nuværende og gamle

3. Aarhus Folkeblad 1887, 3. okt.

4. Thyssen, s. 470.

5. Lund, s. 112.

6. Lange, s. 73.

elever med egnens befolkning for som regel i tre dage i september eller oktober at høre de indbudte foredragsholdere. I Højskolebladet sendte georgeisten Fernando Linderberg i 1888 en opfordring til højskoleforstanderne om at behandle de sociale spørgsmål specielt georgeismen på efterårs møderne, og den senere socialdemokratiske redaktør P. Sundbo belærte samme år højskoleforstanderne om endelig ikke at holde sig til georgeismen, men også at tage socialismen op⁷. Opfordringen blev mange steder fulgt; emnet »det sociale spørgsmål« ses ofte som forhandlings emne ved efterårs møderne de kommende år.

Højskolerne i Stenum, Mellerup og Vestbirk var, da Ullmann besøgte dem, blandt de mest ansete og mest besøgte i landet næst efter Askov. I Mellerup var det ikke usædvanligt i den dygtige forstander Jens Beks tid, at skolen havde op imod 200 elever om året, medens tallene for Stenum lå noget lavere. Vestbirk Højskole var først blevet grundlagt i 1884, men opnåede stærk fremgang, efter at Grønvald Nielsen i 1886 havde overtaget skolens ledelse, og efter århundredskiftet var den mellem de tre største i landet. For georgeismen fik Vestbirk Højskole særlig betydning, idet Grønvald Nielsen selv sluttede sig til Georges ideer, og da tillige lederen af skolens håndværkerafdeling, arkitekt Anton Hansen, var georgeist, er det klart, at tankerne havde gode muligheder for at blive fremført på denne skole. Det er muligt, at Grønvald Nielsen er blandt dem, der blev påvirket af Ullmann i 1887; i hvert fald skrev han i december samme år en artikel i Horsens Folkeblad om fattigdom, hvor han sluttede med varmt at anbefale Henry Georges bog »Fremskridt og Fattigdom«.

At Georges tanker var genstand for diskussion blandt højskoleelever også uden Ullmanns mundtlige impuls, viser efterårs mødet i Odder den 27. og 28. september 1887. Her talte Ullmann ganske vist om eftermiddagen den 28. september, dog ikke om Henry George, men om aftenen, da Ullmann var rejst igen, havde forsamlingen en diskussion om Georges samfundsopfattelse, ledet af redaktør N. Joh. Laursen, Århus Folkeblad⁸.

Det var ingenlunde alle højskoler, der var Georges tanker venligt stemte. Vigtigst er det her, at den største af dem alle, Askov Højskole, stillede sig fjendtligt. Jeppe Aakjær, der var på højskolen som elev i 1887–1888, tog således initiativ til at stifte en diskussionsforening, hvor man drøftede »alle de spørgsmål, der i tavshed blev forbigået i timerne,

7. Højskolebladet 1888, sp. 1196 og sp. 1275 f.

8. Aarhus Folkeblad 1887, 29. sept.

såsom darwinisme, georgeisme . . .«. Dette ville skolens ledelse ikke tolerere, og Aakjær blev kaldt ind til den midlertidige forstander, Poul la Cour, da Ludvig Schrøder var i Landstinget. Denne advarede ham kraftigt mod »tidens nedbrydende tendenser«. Om denne episode skriver Aakjær:» . . . Da det i samtalens løb kom for lyset, at videnskabsmanden la Cour ikke havde læst en stavelse af Ch. Darwin, ligesålidt som han kendte det ringeste til Henry George, hvilke to forfattere jeg dengang kunne på mine fingre, tabte jeg den sidste gran af respekt for den rigoristiske pædagog, der stod med den løftede pegefinger over mit ungdommeligt krusede hovede«⁹. Det er nok muligt, at Aakjærs tydelige anti-pati mod Askov Højskole har givet skildringen en ekstra drejning; men episoden med diskussionsforeningen støttes tillige af udtalelser fra en af de yngre lærere på skolen, den senere forstander for Frederiksborg Højskole, Holger Begtrup¹⁰.

Poul la Cour opretholdt gennem hele sit liv modstanden mod Henry George, hvilket fremgår af en avispolemik i Morgenbladet i 1890 og en diskussion i Højskolebladet i 1908. Ludvig Schrøder har så vidt vides ikke udtalt sig offentligt om georgeismen; men han interesserede sig dog for sociale problemer og holdt allerede i 1886 foredrag om »sociale spørgsmål« på skolen. Det ser ikke ud til, at han har talt om Henry George; men foredragsrækken er dog kun omtalt med en enkelt linie i årsskriftet¹¹. Der berettes ikke i det følgende år om foredrag af social karakter på skolen, heller ikke ved efterårsmøderne.

Grunden til den forskel, der er at finde i de forskellige højskolestiling til de problemer, der er fremme i tiden, kan måske ligge i den strid, der var i midten af 1880'erne mellem især Ludvig Schrøder og højskoleforstander Morten Pontoppidan, Frerslev Højskole i Nordsjælland. Det var Morten Pontoppidans hensigt at få højskolen til at gå nærmere ind på samtidens problemer. Han mente, at mange højskolefolk var for tilbøjelige til at hygge sig i fortiden, uden at deres tale fik perspektiv i samtidens liv. I denne strid havde Ullmann taget ivrigt del på Pontoppidans side, f. eks. havde han i 1883 spurgt, hvorfor man skulle dvæle udførligt ved Themistokles' og Perikles' politik, men tie med Johan Sverdrups, der dog lå lærlingene langt nærmere. I Danmark førte denne strid til, at højskolerne så at sige blev delt i to lejre, den ene ville føre Askov-linien videre, medens den anden ville indføre Pontoppidans linie. Med provisoriet i 1885 kom striden op på det større politiske plan, idet en

9. Aakjær: D. og k., s. 194.

10. Holger Begtrup: Levned, bd. 2, s. 72.

11. Askov Højskoles årsskrift 1886, s. 14.

del højskoleforstandere havde sluttet sig til riffelbevægelsen. Kultusministeren truede nu med at fratage højskolerne statsunderstøttelse, hvis de pågældende højskoleforstandere ikke meldte sig ud af riffelforeningerne. Da dette ikke skete, blev i 1885 otte højskoler slettet af ministeriets liste over anerkendte højskoler, heriblandt Vestbirk. De mistede altså deres statsunderstøttelse, og de fleste lokale myndigheder fulgte statens eksempel og afslog at yde tilskud. I 1886 blev også Mellerup og Stenum slettet af fortegnelsen¹².

Det vil altså sige, at netop de tre højskoler, på hvilke Ullmann første gang fremdrog Henry Georges lære, alle havde mistet deres statsanerkendelse og tilsluttet sig den »politiske linie«, som Ullmann også tilhørte. Ved en sammenligning af 12 »højreskoler«s elevtal med 10 udelukkede, viser det sig dog, at det var de udelukkede, der klarede sig bedst, idet de undgik de store svingninger i elevtallet, som »højreskolerne« mærkede. Over for Henry Georges lære må det formodes, at det mest modtagelige elevklientel fandtes på de udelukkede skoler, hvis elever kom fra de mest politisk og socialt bevidste hjem. I årene 1888–90 ebbede striden langsomt ud, idet mange af de udelukkede højskoler blev optaget på listen igen. Blandt de sidste var Stenum og Mellerup, der først optoges i 1890.

Georgeismen var noget, man diskuterede overordentlig livligt i de første år, efter at tankerne var blevet introduceret. Den offentlige debat i aviser og tidsskrifter ebbede imidlertid hurtigt ud, og en undersøgelse af Højskolebladets annoncer og avisernes referater fra efterårsmøderne viser, at georgeismen faktisk ikke mere behandlede selvstændigt på disse møder i 1890'erne. Dog vedligeholdtes der en vis aktivitet i enkelte egne af landet hele tiden gennem 1890'erne, indtil bevægelsen fik en ny renaissance efter århundredskiftet med stiftelsen af Henry George Foreningen i 1902. Men hvad kan man nu slutte ud fra den manglende offentlige interesse for sagen og den manglende behandling på højskolernes offentlige møder? Betyder det, at georgeismen herefter var afdebatteret på højskolen, eller betyder det tværtimod, at den var optaget som et led i den daglige undervisning? Det er kildemæssigt et vanskeligt problem! men en klarlægning er vigtig, fordi højskolens påvirkning måske kan være forklaringen på de dygtige ledere, bevægelsen fik efter århundredskiftet.

Man må først gøre sig klart, hvordan undervisningen foregik på en

12. Roar Skovmand, s. 331, 356 f, 371 f og 387. Desuden Ricard Andersen: Højskolens klassiske kritikere i »Højskolen til debat«, red. af Joh. Rosendahl. Kbh. 1961.

højskole. Karakteristisk var foredragets centrale placering; men undervisningsformen var dog ingenlunde en ensidig påvirkning fra lærer til elev. Højskoleforstander Grønvald Nielsen, Vestbirk, siger således, at »det hører nemlig med til højskolens åndsfrihed, at man spørger sig frem, når der er noget, man ikke forstår; en stor del af vor undervisning er samtale mellem lærere og lærlinge, og det er læreren en glæde, når hans lærlinge begynder at kunne spørge eller sige imod«¹³. Samtalens, diskussionens, led i undervisningen er vigtig, når man vil klargøre, om tidens problemer behandles, for denne form bevirkede, at eleverne automatisk fik en større indflydelse på undervisningens indhold, idet de kunne dreje samtalen i en bestemt retning.

Endvidere må man være opmærksom på højskolelærernes frie stilling og ofte stærkt engagerede undervisning. Elevernes alder og dette, at de var kommet til skolen af egen fri vilje, bevirkede, at der ikke blev stillet de samme krav om en orientering i et fast defineret stofområde som i underskolen. Valdemar Bennike, lærer ved Vallekilde Højskole, udtrykker det således, at »det, der er styrken i højskolens undervisning, er, at lærerne giver sig selv, meddeler det åndelige liv de lever, så helt og fuldt og fortroligt som muligt til de unge. Og er læreren da selv så optaget af Karl Marx', Henry Georges, Tolstoys eller Krapotkins tankegang, at de . . . har uddannet og uddybet hans anskuelse af det høje og dybe i menneskelivet, da kan han selvfølgelig ikke lade være med at tale til de unge om dem«¹⁴.

Det er åbenlyst, at eventuelle georgeistiske lærere havde rige muligheder for at bringe deres hjertesag på bane under en sådan skoleform, og den følgende rundtur til en række kendte højskoler vil vise, at der faktisk sad en del georgeister som lærere rundt omkring i landet, og det endog på nogle af de største og mest betydningsfulde højskoler. Sandsynligvis var der mange flere, end det er muligt at se nu, for efterhånden som man kom frem i 1890'erne, var der en vis fare for nedgang i elevbesøget, hvis lærerne agiterede alt for ivrigt for georgismen. »Det kan ikke nægtes, at der har vist sig en vis ømtålelighed blandt besidderne eller brugerne af jorden over for fremhævelsen af samfundets part i jordretten. Og det har ført til, at højskolemænd, der uden at gøre nogen røverkule af deres hjerte, offentligt slog til lyd for denne jordrets praktiske indførelse efter Henry Georges tanker, kom til at mærke følgerne deraf i en begrænsning af elevflokkens, der ikke stod i forhold til, hvad de i øv-

13. Aarhus Folkeblad 1890, 19. juni.

14. Højskolebladet 1902, sp. 14.

rigt sad inde med«¹⁵. Disse udtalelser af forstander Anders Vedel, Krabesholm, er sandsynligvis korrekte. Ganske vist er der ikke sporet eksempler på nedgang i elevbesøget på grund af en georgeistisk lærer, men Kristen A. Lange gør i sin bog om Grønvald Nielsen opmærksom på, at skønt denne vedblev at være sin ungdoms ideal, Henry George, tro, mente han for sin skoles skyld at måtte holde sig i baggrunden, når det gjaldt at agitere derfor, og i sine senere år talte han mindre og mindre derom¹⁶. Ganske den samme indstilling havde forstander Axel Axelsen, Salling Højskole, der havde været ordstyrer ved det første George-stævne i Danmark i 1889. Han gjorde straks indsigelse, da han, som ordstyrer i en politisk diskussion i Jebjerg, blev betegnet som det radikale partis fører. »Det kan jeg nemlig umulig være, thi aldrig har nogen hørt mig holde et politisk foredrag, og aldrig er jeg optrådt i nogen politisk stilling. Jeg er i det hele taget ikke politiker — — jeg er udelukkende skolemand«¹⁷.

Selv om højskolelærerne altså måtte udvise en vis forsigtighed *udadtil*, var der frit spillerum på selve skolen, hvis eleverne opfordrede til diskussion om sager som f. eks. georgeismen, og det skal nu vises, på hvor mange højskoler en georgeist underviste i disse år, hvor georgeismen ikke *udadtil* spillede nogen rolle.

Størst betydning for georgeismen fik Valdemar Bennikes virksomhed i Vallekilde, fordi denne højskole i 1890'erne var en af de mest besøgte i Danmark med undertiden over 300 elever i et enkelt skoleår (somer- og vinteskole)¹⁸. Valdemar Bennike var blevet ansat på skolen i 1878. I begyndelsen var hans fag jordbeskrivelse og retsskrivning; men efter få års forløb overtog han regneundervisningen og overgav retsskrivningen til en anden. Han var blevet bekendt med Henry Georges tanker ved at overvære Ullmanns foredrag på efterårsmødet i Mellerup i 1887, og tankerne greb ham straks stærkt og bevarede sin tiltrækningskraft på ham resten af livet. Bennike erklærer selv, at Henry Georges grundtanke »er blevet den røde tråd, der holder mit undervisningsfag sammen og giver nøglen til forståelsen af så uhyre meget i folkelivet trindt om i alle jordens lande«¹⁹. Og skolens forstander, Povl Hansen, fortæller om Bennike, at når han i jordbeskrivelsen nåede til Amerika, søgte han

15. Grundskyld 1934, s. 68.

16. Kr. A. Lange, s. 137 ff.

17. Skive Folkeblad 1891, 25. sept.

18. Årsskriftet »Fra Vallekilde Folkehøjskole« 1894–1905.

19. Valdemar Bennikes barndoms minder i »Fra Vallekilde Folkehøjskole« 1905, s. 56 ff.

meget snart Henry George op, »og det kunne da vare en god stund, inden han derfra gik til det næste punkt på dagsordenen«. I elevflokket gik det ofte således, at tilhørerne deltes i to stærkt modsatte, stridende lejre, og modsætningen kunne undertiden blive så skarp, at forstanderen på et tidspunkt frygtede for, om kammeratskabet kunne tåle det, og han drøftede det med Bennike. Denne nærede ikke en sådan frygt, idet han påstod, at det han talte om ikke var politik, men en påvisning af »de livets store grundlove, som Gud havde givet os«, ja, han satte endog sin stilling ved skolen ind for denne sag: »Den sag må jeg i skolen have lov til at tale om og arbejde for; thi den er for mig blevet et kabinets-spørgsmål; med denne frihed i min virksomhed står og falder jeg som lærer ved Vallekilde folkehøjskole,« skal han have sagt ifølge Povl Hansen, der tilføjer, at »selvfølgelig« fik Bennike lov til at fortsætte arbejdet for den sag, han tillagde så stor værdi²⁰. Valdemar Bennikes indsats for georgeismen i disse år, hvor der ellers foregik så lidt, må derfor ikke undervurderes, især må man i denne forbindelse lægge mærke til, at Vallekilde Højskole er en af de danske skoler, hvor fremmødeprocenten af husmandsbørn var høj. Beregnet for samtlige højskoler i landet udgjorde husmandsbørnene i 1890–91 og i 1900–01 henholdsvis 21 % og 24 % af det samlede elevtal, medens husmandsbørnene på Vallekilde i gennemsnit i perioden 1894–1900 udgjorde 35 % af det samlede elevtal²¹. I det hele taget må man, når man skal forklare, at husmandsbøvelsen senere tager georgeismen på sit program, være opmærksom på husmændenes forholdsvis stærke tilknytning til bestemte danske højskoler, hvor der i reglen kan påvises tilstedeværelsen af en georgeistisk lærer.

Et arbejde af tilsvarende omfang blev udøvet af Jakob E. Lange på Dalum Landbrugsskole. Hans arbejdsbetingelser var dog, set fra et georgeistisk synspunkt, ringere end Bennikes, fordi de fleste elever kom fra de store gårde. Alligevel fik hans undervisning stor betydning for den del af elevskaren, der var lydhøre for hans synspunkter, bl. a. nævner Bertel Dahlgård, den senere radikale minister, at »han var den første ungdomslærer, der ved sin personlighed fik blivende betydning for mig«²². Han hørte ikke til den slags lærere, der en hel vinter var midtpunktet for elevernes kritikløse forgudelse, snarere forargede han ved at

20. Povl Hansen: Valdemar Bennike i »Fra Vallekilde Folkehøjskole« 1924, s. 62 f. 56 ff.

21. Stat. Med. 4. R. 23, 1907.

22. Grundskyld 1942, s. 9 f.

sige sin mening usminket, og den bevægelse, han skabte på skolen, gik lige så hyppigt imod hans egne anskuelser som med dem. Grundlaget for Langes undervisning i socialøkonomi var nok Henry Georges grundsyn; men efterhånden som han fik tilrettelagt undervisningen nøjere, trådte de historiske perspektiver mere og mere i forgrunden, hvilket også kan ses i de senere udgaver af socialøkonomilærebogen; dette bevirkede sikkert, at hans undervisning fik noget lettere ved at blive akcepteret.

På Vestbirk Højskole var der gode muligheder for georgeismen, idet skolens forstander fra 1886–1920, Grønvald Nielsen, som nævnt blev grebet af georgeismen, allerede da Ullmann besøgte skolen i 1887, og lederen af håndværkerafdelingen fra 1886, arkitekt Anton Hansen, også var georgeist. I hvert fald var han i 1906 formand for den lokale Henry George Forening. Det er tidligere nævnt, at Grønvald Nielsen, skønt han var en af landets flittigste foredragsholdere, for sin skoles skyld ikke holdt offentlige georgeistiske foredrag. At han gerne så georgeismen behandlet på skolen, fremgår imidlertid af en mindeartikel om Grønvald Nielsen af den senere meget ivrige georgeist Kr. Kolding. Da denne skulle være lærer i samfundskundskab på skolen, udtrykte han sin angst derfor over for Grønvald Nielsen, da han aldrig havde læst dette fag; men Grønvald Nielsen trøstede ham med, at det gik nok, og opfordrede ham til at tage fat på Henry George. Kr. Kolding læste derefter for første gang Henry George, og dennes grundsyn kom for fremtiden til at præge hans højskolegerning ²³.

Også Dalbyneder Højskole havde en georgeistisk indstillet forstander, idet en af de georgeistiske pionerer, C. C. Egens, ledede skolen indtil 1898, da han solgte den til forfatteren og højskolemanden Marius Møller. De to ledede derefter skolen i fællesskab, idet Egens fortsatte som medforstander indtil 1918. Dalbyneder Højskole var en af tidens mange små højskoler, hvor det årlige elevbesøg lå omkring 50, og som hovedsagelig dækkede den lokale egn. Det må formodes, at skolen hele tiden har været åben for en georgeistisk diskussion, idet C. C. Egens var med både i den tidligere og den senere George-bevægelse.

På Salling Højskole var Axel Axelsen forstander fra 1884–1906. Det vides ikke, om Axelsen ønskede, at georgeismen vandt indpas på skolen; men han var i hvert fald selv en ivrig georgeist, der havde stået som medindbyder ved de første stævner i 1889 og 1890, og det er sandsynligt, at han også stillede sig positivt til, at eleverne blev orienterede herom,

23. Avisudklip fra Grønvald Nielsens arkiv (RA), A8 udateret.

idet Fernando Linderberg allerede i 1889 holdt to foredrag på skolen om Henry George. Endvidere var den socialt interesserede grundtvigske præst Kr. Glud i Jebjerg tilknyttet skolen ²⁴.

I 1893 blev N. Nielsen forstander for Jandrup Højskole ved Varde. Forstander Nielsen var til stede ved et George-stævne i Århus i 1894 og forsvarede under diskussionen kraftigt georgeismen over for Fernando Linderbergs indlæg for socialismen. Det var samme N. Nielsen, der i 1890 udgav den georgeistisk prægede bog »Sociale strømninger i nutiden«. Da N. Nielsen overtog skolen i 1893, var den inde i en krise, hvad elevtilgangen angår; men i 1890'erne blev skolen dog stabiliseret, selv om den stadig hørte til de mindste i landet.

I året 1900 blev Harald Balslev medbestyrer for Uubberup Højskole, der altså dermed blev en af højskolerne med en georgeistisk forstander. Harald Balslev karakteriseres af Lange, som »den af mine jævnaldrende venner, der bedst forstod og delte mit af Henry George prægede samfundssyn« ²⁵.

Med Balslev har der altså i denne periode siddet fem georgeister som forstandere for danske højskoler foruden de to georgeistiske lærere, Valdemar Bennike i Vallekilde og Jakob E. Lange i Dalum. Desuden kan nævnes en række andre skoler, hvor der var muligheder for tankernes indtrængen. Vigtigst er det her, at forstander Holger Begtrup, Frederiksborg, »var sympatisk stemt« over for Henry George, selv om han aldrig egentlig tilsluttede sig hans tanker, men efterhånden blev Lange fast gæst som foredragsholder på hans vinterskole, og dette er vigtigt, fordi Frederiksborg Højskole fra 1905, hvor der haves tal for elevbesøget, til 1910 rangerer sammen med Vestbirk og Vallekilde og Askov som de eneste højskoler med et årligt elevbesøg på mellem 300 og 400 ²⁶.

Af andre højskoleforstandere kan nævnes Jens Nielsen, der var forstander for Klank Højskole i Århus amt, og som ifølge Kr. Kolding var georgeist ²⁷. Han har ikke deltaget i den offentlige debat om sagen, men var i 1906 formand for Klank-kredsen af Henry George Foreningen. Han blev i 1910 forstander for Borris Landbrugsskole.

Højskoleforstander Kristensen-Randers i Ollerup ved Svendborg stillede sig også positivt. I 1890 udtalte han ganske vist, at han ikke var George-tilhænger i den forstand, at han turde påtage sig at forsvare hans sy-

24. Skive Folkeblad 1894, 13. okt.

25. Lange: Erindringer, s. 100.

26. Stat. Med. 4. R. 23 og 4. R. 39.

27. Kr. Kolding, s. 52.

stem, »men jeg kan tilføje, at hans tanker mere og mere giver mig den anelse: her er stedet, her skal der springes«²⁸.

Når man tillige betænker, at valgmenighedspræst Vilh. Malling, Odder, der var blandt indbyderne til George-stævnet i 1894, var lærer ved Odder Højskole, og at Ullmann i realiteten kom og holdt foredrag på Vrå Højskole mindst én gang om året, må man regne med, at der var rige muligheder for unge mennesker, der var optaget af georgeismen, til at komme på en højskole, hvor disse tanker kunne uddybes. Det forekommer utænkeligt, at en George-venlig lærer ikke greb chancen til at få en diskussion i gang, hvis der blot var en enkelt elev, der bragte tanker på bane.

Til slut skal det undersøges, om den førende højskole, Askov, havde ændret sin stilling. En undersøgelse af årsskrifterne for disse år viser, at man ikke på efterårsmøder eller lignende behandler de sociale problemer. Det er tidligere nævnt, at forstander Ludvig Schrøder havde vist en vis interesse for samfundsproblemerne; men man må give Askov Højskoles historiker, Hans Lund, ret, når han siger, at denne interesse væsentlig var af filantropisk art; og det samme gjaldt de øvrige lærere; der var ingen af dem, der gik ind for en bestemt løsning af disse problemer, og de tog dem ikke gerne op i det daglige arbejde²⁹.

Dette, at man ikke tog samfundsproblemerne op i undervisningen, bevirkede, at de private diskussionsklubber florerede som under Aakjærs besøg. Martin Andersen Nexø, der var på skolen fra november 1891 til april 1893, nævner en sådan kreds på en halv snes stykker, der samlede til debatter hos hinanden. Skolen var ikke glad for dette, specielt var man bange for, at de skulle tage kristendommen op til drøftelse; men det, de drøftede mest ivrigt, var ifølge Andersen Nexø socialismen, selv om den var lagt grundigt for had på landet, åbenbart alligevel har pirret ved bondesønnernes videbegærlighed. Nexø nævner ikke, om man har diskuteret georgeisme på disse diskussionsaftener, men skridtet dertil var nærliggende³⁰.

Derimod ved vi, at man i en tilsvarende diskussionsklub i 1895–96 diskuterede Henry George. I klubben var nemlig den senere formand for Henry George Foreningen, senere grosserer J. L. Bjørner. Den bestod mest af byfolk og blev ledet af den senere handelsminister og redaktør ved den socialdemokratiske presse C. N. Hauge. Klubben, der kaldtes »Jakobiner-klubben«, var kommet i stand, fordi »politik, for ikke at

28. »Programmet« 1890, 25. nov.

29. Lund, s. 284.

30. Andersen Nexø, s. 27 ff.

tale om socialøkonomi, (var) en lukket bog på højskolen«. På disse private møder diskuterede man bl. a. Henry George, som J. L. Bjørner ikke havde hørt om før³¹. Således blev det paradoksalt nok på Askov Højskole, at en af det 20. århundredes mest fremtrædende georgeister stiftede bekendtskab med tankerne.

Meget tyder altså på, at Jakob E. Lange har ret, når han om Ludvig Schrøder siger, at »den luft, hvormed han omgav Askov, var noget indestængt. Hvad der ikke bar Askovstempel var uden interesse, og alle stærke strømninger udefra ledtes omhyggeligt udenom«. Navnlig er han utilfreds med, at Henry Georges tanker afvistes og erstattedes af »social oplysning« om Danmarks næringsveje, levnedsskildringer af storkøbmand o. l. »Hvad en mere vovemodig ungdom måtte betragte som hø for græs, om ikke som stene for brød«³².

Alt i alt må man, når bortses fra Askov, tale om en stærk georgeistisk tilknytning til højskolen også i 1890'erne, specielt set i forhold til den indflydelse andre af tidens sociale bevægelser opnåede her, f. eks. socialismen. I det følgende skal der forsøges en vurdering af de forklaringer, der i tidens løb er givet på dette fænomen.

Fra georgeistisk side er der én forklaring, der næsten er blevet en standardforklaring, nemlig det åndelige slægtskab mellem Grundtvig og Henry George. Ullmanns foredrag måtte »næsten naturnødvendigt vække genklang i højskolekredse . . . Det var jo faktisk lærefaderen Grundtvigs egne tanker, uddybet og ført ud i nutidslivet,« påstod således Jakob E. Lange³³.

På det mere generelle plan er der det lighedspunkt, at de begge forkyndte frihedens betydning; men georgeisterne peger også på udtalelser, Grundtvig har fremsat ved flere lejligheder om sit syn på ejendomsretten. Det citat, der oftest bruges af georgeisterne, stammer fra en artikel »Herremænd og bønder i Danmark«, som kom i tidsskriftet *Danskeren* den 1. september 1849. Baggrunden var forhandlingerne om fæstes overgang til selveje, og Grundtvigs indlæg drejede sig bl. a. om, hvem der havde ejendomsret til fæstejorden, godsejeren eller fæstebonden. I denne forbindelse hedder det bl. a.: »Det er nemlig ikke blot altid ubilligt, altså i grunden uretfærdigt, at jorden, som vi alle skal leve af, falder i nogle få rigmænds eller herremænds hænder, så hele det øvrige folk må leve af hånden i munden; men det er tillige nuomstunder, som man ser i andre lande rent ødelæggende . . .« og senere hedder det: »Man går

31. Bjørner, s. 25 f.

32. Lange: *Erindringer*, s. 99 f.

33. Lange: *Erindringer*, s. 204.

nemlig ud fra to forudsætninger, som er lige falske og lige fordærvelige, det ene, at det kan være det samme, hvem der ejer jorden, når den blot er fri ejendom og skal ikke bortfæstes, og den anden, at hvem der har lovlige tinglæst skøde på et jordbrug, har også fuld ejendomsret derover, om så end hele folket, på nogle få herremænd nær, derved berøvedes deres fædreland.

Begge dele er grundfalske og fordærvelige, thi ethvert folk er sit fædrelands grundejer . . . og kan aldrig retsmæssig ved nogen lov tabe sin ejendomsret, så det er kun nytten og brugen af jorden, der retsmæssig kan fordeles ved landsloven og blive genstand for køb og salg.« Til sidst det ofte citerede: »Hvad juristerne kalder fuld ejendomsret, som man kan have over sine penge, sine klæder og sit boskab, det har ingen selv over sit hus og ingen uden hele folket over jorden.« Citaterne er her bragt mere udførligt end normalt, for at de skal kunne ses i deres sammenhæng, som de så ofte er blevet løsrevet fra.

Spørger man nu, om Grundtvig var georgeist, må svaret selvfølgelig blive et nej, hvad georgeisten Kr. Kolding også må mene, når han siger, at Grundtvig ikke tog skridtet fuldt ud og gjorde opmærksom på, hvorledes folkets ejendomsret til jorden kunne forenes med den besiddelsesform, der var i den vestlige verden, et problem, som han mener blev løst af George³⁴. At der imidlertid er et vist slægtskab med den tankegang, der ligger til grund for georgeismen, f. eks. i synet på ejendomsretten, kan ikke nægtes; men derfra og til at have påvist, at Grundtvigs udtalelser var baggrunden for georgeismens tilknytning til højskolen er et langt stykke, for der er ikke fundet vidnesbyrd om, at man overhovedet har været opmærksom på denne lighed i 1890'erne. Citatet bliver først almindeligt benyttet, efter at det har været bragt i en pjece, udgivet af Henry George Foreningen efter århundredskiftet.

Det er derfor ikke særlig sandsynligt, at Grundtvigs syn på ejendomsretten, selv om det stemmer overens med Georges, har været en særlig vigtig baggrund for den tidlige georgeismes forbindelse med højskolen, større betydning har det nok haft, at Grundtvigs syn på friheden deltes af George. Han stod derfor hele ånden i højskolen nærmere end f. eks. Karl Marx.

Også folk fra højskolens egen kreds har udtalt sig om dette problem. Højskoleforstander Anders Vedel, Krabbesholm, mener ikke, at dette tilhørsforhold er så underligt, »thi Henry Georges samfundssyn indeholder den forening af personlig frihed og social forpligtelse, som enhver, der

34. Kolding, s. 39.

vil tale til ungdom i Norden om folkeligt liv, uundgåeligt må stile efter«. Og højskoleforstander Uffe Grosen, Vallekilde, mener, at det, der greb mange, var, at »Henry Georges hele kamp var båret af et stærkt etisk syn«³⁵. Man kan måske nok ikke betragte hverken Anders Vedel eller Uffe Grosen som helt neutrale iagttagere, idet Vedel var nært knyttet til George-bevægelsen, og Uffe Grosen så at sige var vokset op med georgeismen, idet hans fader, husmand Jens Grosen, Egå, var med blandt de første pionerer for sagen. Der er dog grund til at tro, at deres forklaringer dækker en del af sandheden på grund af deres store kendskab til både højskolemiljøet og til georgeismens livssyn. Samme forudsætninger havde sådan set Kr. Kolding, der også havde kontakt med begge lejre, og interessant er hans påstand om, at det især lå højskolens historikere nær at studere Henry George, både fordi han påviste fejlene i den Malthus-Darwinske lære, at kampen for tilværelsen er en livsnødvendighed for menneskene, og fordi han fastslog, at Marx havde uret i den påstand, at menneskenes ønsker om materielle goder bestemmer den historiske udvikling. Kolding har uden tvivl ret i, at enhver form for marxistisk historieskrivning lå datidens højskole uendeligt fjernt, og det kan ikke udelukkes, at bevæggrundene for nogle højskolefolks beskæftigelse med George var, at man her så et kærkomment alternativ til Marx, yderligere var det i denne forbindelse et plus ved George, set med en grundtvigiansk højskolemands øjne, at Georges bøger i modsætning til Marx' var skrevet ud fra en afgjort kristen grundindstilling, og at hans system kunne indpasses i datidens samfund uden nogen egentlig revolution.

At så mange valgte Georges løsning, hænger nok bl. a. sammen med de nævnte forhold, men sandsynligvis også med noget rent stilistisk og pædagogisk. Det er et gennemgående træk, at George selv af sine kritikere roses for sin klare fremstillingsmåde. Allerede Ernst Brandes fremhævede dette i sin anmeldelse fra 1886 ved at bruge det billede, at George skrev som en fransk forfatter, medens Marx skrev som en tysk professor, og J. L. Bjørner er af ganske samme opfattelse: »Denne enkelhed i fremstillingsmåden er det, man så dybt savner hos Marx«³⁶. Blandt anmelderne af Langes oversættelse i 1905 var den største autoritet nationaløkonomen L. V. Birck, der i en ellers kritisk artikel fremhævede Georges samfundskærlighed, hans evne til at holde en idé fast, hans kritiske og agitatoristiske evne, men også hans ensidighed og mangel på logisk skarphed; men »hvor bogen har sin værdi, er i dens dramatiske sprog,

35. Grundskyld 1934, s. 68 og Danmarks Folkehøjskoler 1944, s. 147 f.

36. Politiken 1886, 26. april, og Bjørner, s. 181.

den hjertevarme, der gennemstrømmer den.« Og Berlingske Tidende er næsten betænkelig ved Georges fremstillingsevne: »Værket fremtræder endog ligesom i flatteret form, hvilket næsten rummer en fare«³⁷.

På grund af det enkle sprog og de mange eksempler fra dagliglivet var »Fremskridt og Fattigdom« i modsætning til de fleste socialøkonomiske værker anvendelig i undervisningen på en højskole og var i hvert fald et godt udgangspunkt for en diskussion.

Endelig kan det tænkes, at Henry Georges mangel på faglig økonomisk uddannelse kan have tiltalt en og anden forfængelig højskolelærer, der måske selv var i samme situation. Manglen af en akademisk grad kan i hvert fald næppe betragtes som et handicap i forholdet til højskolen.

En faktor, som man hidtil ikke har været opmærksom på, er den tilsyneladende sammenhæng, der er mellem højskoler, hvor der underviste en georgeist, og en stor besøgsprocent af husmandsbørn. I 1890'erne kendes dog foruden Vallekilde kun tallene for Vrå Højskole, og begge steder er det en forholdsvis stor procentdel af eleverne, der kom fra husmandshjem (hhv. 36,8 % i Vrå og 35 % i Vallekilde, mod det normale landsgennemsnit 21 %).

Tager man imidlertid de højskoler, der tidligere er nævnt, fordi de havde en georgeistisk indstillet lærer, og undersøger husmandsbesøget i 1904 og 1905, da tallene første gang offentliggjordes, ses det af herunderstående tabel, at hvis man beregner tallet for alle 9 højskoler, bliver husmandsbørnenes fremmødeprocent 26,3, men hvis man kun medregner de mest »sikre« georgeistiske skoler (de 6 førstnævnte) 33 %.

	Elevantal		Husmandsbørn	
	1904-05 og 1905-06		1904-05 og 1905-06	
Vallekilde	391	392	108	118
Vestbirk	311	312	79	98
Vrå	124	106	31	45
Salling	112	109	24	19
Odder	81	70	20	19
Dalbyneder	35	40	4	15
Klank	26	40	6	3
Ubberup	82	92	10	16
Jandrup	31	29	6	6
I alt	1.193	1.190	288	339

husmandsbørn i % af det samlede elevantal: 26,3

37. Nationaltidende 1905, 16. nov., Berlingske Tidende 1905, 8. dec.

Sammenlignet med tallet beregnet for samtlige højskoler i disse år (24 %), er der altså større husmandsbesøg på de valgte højskoler³⁸. Tendensen er så tydelig, at man kan regne med nogenlunde det samme billede i 1890'erne, hvad i hvert fald de to stikprøver også viser. Det er da nærliggende at se en sammenhæng mellem disse mere socialt interesserede højskolars husmandsbesøg og husmandsbevægelsens senere tilslutning til georgeismen. Impulsen kan være kommet fra højskolen.

Status ved det nye århundredes første årti

Det første tiår af det nye århundrede kan næsten kaldes georgeismens blomstringstid i Danmark. Pludselig voksede bevægelsen frem igen med stiftelsen af egen forening i 1902 og en vis politisk indflydelse gennem husmandsbevægelsen og Det radikale Venstre. Dette kan ikke udelukkende forklares som en følge af gunstige politiske og sociale betingelser i samtidens Danmark, der må have været en bagved liggende kraft, og det er nærliggende at bringe højskolen ind i denne sammenhæng. Dette, at så forholdsvis mange højskolelærere sluttede sig til tankerne, bevirkede, at de i virkeligheden allerede var bekendte i vide kredse, da betingelserne pludselig, bl. a. som følge af skattelovsforslaget i 1901, blev så gunstige, og højskolerne bakkede sagen op; aldrig havde interessen for georgeismen været større, hvilket kan ses af de »folketingsvalg«, man omkring 1905 begyndte at afholde på højskolerne, ja, også Askov lukkede nu georgeismen ind. Det første »valg«, der holdtes der, var netop bemærkelsesværdigt, fordi georgeisterne opstillede deres egen liste med den senere minister Bertel Dahlgaard som spidskandidat; han opstillede også det næste år og fik begge gange en stor andel af stemmerne, hvad der fik mange til skammeligt at påstå, at han havde købt pigernes stemmer for napoleonskager! Tallene for året 1908, hvor man ikke kan give personen Bertel Dahlgaard skylden for georgeisternes andel i stemmerne, eftersom han var rejst fra skolen, er imidlertid lige så bemærkelsesværdige: Venstre 90, Georgeisterne 63, Socialdemokraterne 42, Radikale 31 og Højre 14³⁹.

Dog – georgeismen opnåede aldrig så stor tilslutning i Danmark, at man kan tale om en folkebevægelse, den nåede ikke i de første 30 år af dens historie op på mere end ca. 2.000 organiserede medlemmer.

38. Stat. Med. 4. R. 23, 1907.

39. Bertel Dahlgaard, s. 14 f. og Hans Lund, s. 313.

Men det gennemgående træk i hele perioden er tilslutningen fra en kreds af idealistisk sindede højskolefolk, som også holdt liv i tankerne i de år i 1890'erne, hvor der ellers var stille om bevægelsen.

For at blive i Ernst Brandes terminologi kan man altså sige, at første omgang af kampen mellem georgeismen og marxismen om højskolens gunst blev vundet stort af »den franske forfatter«, til gengæld tyder vore dages ungdomsoprør på, at anden omgang er vundet klart af »den tyske professor«.

Litteratur:

J. L. Bjørner: *Dagværk*, 1939.

Bertel Dahlgaard: *Kamp og samarbejde*. 1964.

Kr. Kolding: *Danmarks Retsforbund*. 1954.

Kristen A. Lange: *Grønvald Nielsen*. 1933.

Jakob E. Lange: *Erindringer fra halvfjerdsindstyve år*. 1938.

Hans Lund: *Askov Højskole 1865–1915*. 1965.

Martin Andersen Nexø: *Vejs ende*. 1969.

H. Rosendal: *Danmarks folkehøjskoler og landbrugsskoler*. 1894.

Roar Skovmand: *Folkehøjskolen i Danmark 1841–92*. 1944.

Statistiske Meddelelser 4. R, 23, 1907.

Anders Pontoppidan Thyssen: *Den nygrundtvigske bevægelse*. 1957.

Jeppe Aakjær: *Drengear og knøsekår*. 1929.

Jeppe Aakjær: *Før det dages*. 1929.

Desuden en række bøger, aviser og højskoleårsskrifter, hvor der må henvises til noterne.

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved museumsinspektør, mag. art. Tage E. Christiansen, *professor* H. P. Clausen, *overarkivar, dr. phil.* Vagn Dybdahl, *kandidatstipendiat, cand. mag.* Ole Degn, *arkivar, cand. mag.* Ib Gejl, *adjunkt, mag. art.* Sv. E. Green-Pedersen, *arkivar, mag. art.* Chr. R. Jansen, *arkivar, cand. mag.* Erik Korr Johansen, *arkivar, cand. mag.* Finn H. Lauridsen, *forfatteren, dr. phil.* Johannes Lehmann, *adjunkt, cand. mag.* Johan P. Noack, *afdelingsleder, cand. mag.* Helge Paludan, *lektor, dr. phil.* Henning Poulsen og *bibliotekar, dr. phil.* Helge Søggaard.

Niels Skyum-Nielsen: Kvinde og slave. Danmarks historie uden retouche 3. (Munksgaard, 1971). 373 s.

Den kendsgerning, at historien til staidighed skrives om, at generation efter generation af historikere præsterer sin egen syntese af bl. a. Danmarks historie har nok sin forklaring i frem for alt to forhold. Det ene er den omstændighed, at der til staidighed indvindes nye forskningsresultater, som kan give anledning til omvurdering af store som små sammenhænge. Den jævne strøm af forskningsresultater er dog næppe hele forklaringen. Historieskrivningen tager også farve af de vekslende tidsaldres åndelige klima, af de enkelte generationers sociale og politiske erfaringer, af deres ideologi, om man vil.

I Niels Skyum-Nielsens bog, der er udkommet som første bind i et planlagt storværk på fem bind om Danmarks historie til 1550, synes begge sæt af forudsætninger meget udpræget at gøre sig gældende. Dette bind omfatter perioden 1085–1250, en periode, hvis store syntetikere i dette århundrede har været Erik Arup og Hal Koch. Der er sket over-

ordentlig meget i dansk middelalderforskning, siden disse sammenfattede den hidtidige forskning, som den så ud for dem. I lyset af de seneste års resultater, (som bl. a. Skyum-Nielsen selv har bidraget flittigt til) finder mange veletablerede antagelser ikke plads i denne nyeste syntese. Eksempelvis indledes bogen med et frontalangreb på opfattelsen af Knud den Hellige som en folkefjendtlig konge. Det har ved benyttelsen af tidligere danmarkshistorier til tider kunnet volde vanskeligheder at afgøre, på hvilket grundlag forfatterne baserede sådanne afgørende konklusioner. Det gælder ikke Skyum-Nielsens Danmarkshistorie. Den er side for side udstyret med et omfattende noteapparat med detaljerede henvisninger dels til kilderne, dels til den udnyttede videnskabelige litteratur. Som en særlig kvalitet skal fremhæves, at den overordentlig omfattende litteraturliste er suppleret med registre over de sidetal i Skyum-Nielsens bog, hvor pågældende arbejde er benyttet; et eksempel til efterfølgelse, som i høj grad letter arbejdet med bogen i det daglige. Det er hævet over tvivl, at Skyum-Nielsens danmarkshistorie i kraft af det enorme arbejde, der er

nedlagt i noteapparatet, som oversigt over og tolkning af den hidtidige forskning vil blive et uundværligt hjælpemiddel ved alt arbejde med perioden.

Alligevel vil formentlig forfatter såvel som læsere se bogens egentligste betydning i forbindelse med den historiske synteses anden funktion, i forbindelse med tolkningen af et stykke danmarkshistorie i lyset af en ny ideologisk tilgang til stoffet. Allerede titlen »Kvinde og slave« rummer en kritik mod dansk middelalderhistorie-skrivnings tradition. »Det er ofte endt ved en håndfuld konger, bisper og stormænd. Det fortiede flertal – de utrolig mange fattige, syge, gamle og svage – er forbigået.« Skyum-Nielsens bog må opfattes som et omfattende opgør med den måde, hvorpå allerede Erik Arup skrev historie fra folkets synspunkt. Hvor Arup fandt, at middelalderens Danmark blev båret af de bønder, der ikke mindst præsterede de store nyopdyrkinger, har Skyum-Nielsen kun hån til overs for de mænd, hvis navne ligger gemt i torpstednavnene. Disse »menneskevenner« lod arbejdet udføre ved slaver, og Arups tro på bonden som grundpillen i datidens samfund affejes som »grundejerlyrik«. Skyum-Nielsen ønsker at skildre samfundet uden retouche, som et samfund »præget af de dårligt stillede mennesker, særligt af slaverne« – og som et mandssamfund, der dårligt nok levnede kvinden en plads i de kilder, der er overleveret os.

Der kan næppe herske tvivl om, at bogens grundsynspunkt ikke så meget har sin forklaring i nye forskningsresultaters fremkomst som i en inspiration fra de seneste års om-sving i åndslivet til en engageret interesse for samfundets dårligst stillede. At Skyum-Nielsen har villet de-

monstrere, at også historien har en indsats at gøre i denne sammenhæng, forekommer undertegnede prisværdigt, men også modigt. Mere forsigtige temperamenter havde næppe været en så pompøs lancering af de nye teser; thi deres achilleshæl er det sparsomt overleverede kildemateriale. Skyum-Nielsen karakteriserer i et centralt afsnit om tidens »samfundsmodel« konkluderende perioden som »et slavesamfund, omend under afvikling«. Karakteristisk for kildesituationen må der argumenteres for denne konklusion i bl. a. følgende vendinger: »Udbygningen og undertrykkelsen af mennesker i den allersværeste form bliver ikke konkret omtalt i kilderne så ofte som venteligt. Måske skyldes det at slaver – ligesom penge – var noget, man havde, ikke noget man talte om. At det drejer sig om et samfundshyckleri af videste format, afsløres af de utallige gange, slaveri melder sig som metafor for den tids mennesker.« Selv den, der er så belæst i kilderne som bogens forfatter, finder kun trældommen omtalt på spredte enkeltsteder og er henvist til at tolke kilderne som levninger i videste forstand, til at se deres hele forestillingsverden som spor af et slavesamfund. Gyldigheden af en sådan tolkning skal ingenlunde anfægtes. Og samtidig rummer vel det beskedne antal af kildesteder om slaveriet forklaringen på, at der ikke gives nogen skildring af faserne i afviklingen af slavesamfundet for slet ikke at tale om årsagssammenhængen bag denne afvikling.

Netop i betragtning af den vanskelige kildesituation må man dog spørge, om der ikke kunne lægges større vægt på rækkevidden af de agrarhistoriske forskningsresultater hos forskere som C. A. Christensen og Erik Ulsig. Sidstnævnte konkluderede i dis-

putatsen 1968, at landet endnu omkring 1300 havde et stordriftssystem, »som efter hele sin form må føre tilbage til et trællesamfund.« (s. 135). Såfremt samfundets hele produktionsform kan påvises at forudsætte slaveriet, turde det vel være det bedste bevis der kan føres for slave-samfundets eksistens?

Det forekommer sandsynligt, at det vil være undersøgelser af denne karakter, der vil kunne bringe forskningen videre. Set i historiografisk perspektiv havde det dog næppe været nogen fordel, om Skyum-Nielsens tese havde fået lov til at afvente yderligere undersøgelser. Hans bog bør kunne danne skole ved at have fokuseret på de nederste trin af samfundspyramiden. Netop derfor spørger man sig forøvrigt, om ikke mange navngivne magnater fra den anden ende af pyramiden med fordel kunne være bortretoucheret helt; der havde da tegnet sig en endnu skarpere profil af en af de store danmarkshistorier, en af dem, der trækker noget efter sig.

Helge Paludan

A. G. Drachmann: Lægæst og hans guldhorn. Betragtninger i anledning af Willy Hartners tolkningsforsøg. Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning nr. 279. (Gad, 1971). 98 s.

I 1969 udkom den tyske videnskabs-historiker Willy Hartners bog »Die Goldhörner von Gallehus«. Dens forfatter forsøgte på baggrund af sin indsigt i mange videnskaber bl. a. astronomi at nytolke det klassiske danske oldtidsfund.

Et hovedpunkt i hans argumentation er, at nogle af de figurer, der de-

korerede det lange guldhorn skal tolkes som et kryptogram, og han mener at kunne dechiffre denne indskrift som sætningen »Dette horns trylledrik skal hjælpe folket.« Et andet hovedpunkt er, at hornenes udsmykning i øvrigt indeholder billeder med motiv fra nordisk og senantik astrologi og astronomi. En ret detaljeret tolkning af disse billeders mytologiske betydning kombineret med Hartners astronomiske indsigt bringer ham til den konklusion, at guldhornene er blevet til som reaktion på en solformørkelse, der d. 16. april 413 var total just over Gallehus. D. 4. november 412 havde man sammesteds haft en total måneformørkelse. Da begge formørkelser kan antages at være faldet sammen med tidspunktet for en blotfest, (der fulgte månens faser), må deres psykologiske virkning have været overvældende.

Dr. A. G. Drachmann har med rette fundet, at det ville være usømmeligt, om Hartners bog i Danmark helt enkelt blev tiet ihjel. Det foreliggende hæfte bringer derfor, stort set med uforbeholden tilslutning, en redegørelse for den tyske forskers synspunkter, der for en metodisk betragtning forekommer at høre til den type teser, som det kan falde overordentlig vanskeligt at falsificere, fordi de ikke støder an mod etablerede empiriske data, men som dog samtidig udgør en vidtløftig tankebygning i forhold til de få iagttagelser, de tjener til at tolke.

Imidlertid får læseren uanset standpunkt til Hartners teser i A. G. Drachmanns lille bog en omhyggelig gennemgang af alle kilder til vor viden om guldhornene, således at den varmt kan anbefales enhver med interesse for dette tabte nationalklenodie.

Helge Paludan

H. Gösta Davidsen og Vilh. Møller-Christensen: Liden Kirsten og Buris. (Fremad, 1971). 111 s.

Den lille bog, som radiologen, overlæge Davidsen og – med en vist af ham selv opfundet betegnelse – osteoarkæologen og lepraforskeren, professor Møller-Christensen i fællesskab har skrevet om »Liden Kirsten og Buris«, falder groft taget i to afsnit. Et første hvori den nøgternt og objektivt gøres rede for den omfattende undersøgelse, som forfatterne med bistand af en række andre specialister i 1962 foretog af skeletterne fra den sagnomspundne dobbeltgrav i Vestervig. Et andet hvori der hverken nøgternt eller objektivt argumenteres for, at de gravlagte er folkevisens bedrøvelige elskerpar, der identificeres som den norske kong Sigurd Jorsalfarers datter Kristine og Henrik Skadelårs søn Buris. »Under den forudsætning« – lyder bogens konklusion – »at »Liden Kirstens grav« rummer de jordiske rester af fremtrædende, historisk kendte personer, og at disses navne – som hævdet af overleveringen – er Kristine (Kirsten) og Buris, taler den nu afsluttede undersøgelse for, at de begravede er Prinsesse Kristine Sigurdsdatter af Norge og Prins (Hertug) Buris Henriksøn af Danmark.«

Ingen af disse forudsætninger er imidlertid til stede. De to grave, hvoraf mandsgraven antagelig er den sidst tilkomne, er ganske jævnt byggede. Stenen, som dækker dem, er ikke fornemmere i udførelsen end seks andre i Vestervig kirke fra et lokalt værksted, deriblandt én over en kannik og én over en præst. Usædvanligt ved »Liden Kirstens grav« er blot, at gravene ligger i forlængelse – ikke ved siden – af hinanden. Arkitekt I. B. Løffler, som åbnede dem i 1875 og

fuldt og fast troede at have fundet Liden Kirsten og Buris, anså den gang forholdet for enestående, men kunne fjorten år efter i »Danske Gravstene fra Middelalderen« nævne flere lignende tilfælde. Når han – og med ham nu senest Davidsen og Møller-Christensen – mener, at man ved denne placering »med Bestemthed har villet udtale, at den her hvilende Mand og Kvinde ikke havde været forenede ved Ægteskabets Baand,« er dette måske rigtigt, men placeringen kan naturligvis ikke indicere en illegitim forbindelse. Overhovedet er der intet rimeligt grundlag for at omfortolke de få bevarede ord af den oprindelig to hexametre lange indskrift, som fortæller, at stenen er lagt over en søster og broder. Resten har det vestjyske vejr forlængst udslettet, og alle forsøg på at restituere teksten ud fra en afskrift fra slutningen af 1600-årene og på denne måde få indflettet, at de døde var af kongelig byrd, er på forhånd dømt til at mislykkes. Forskellen mellem J. Kinchs (1876), P. C. Kierkegaards (1878) og Sofus Larsens (1897) tydninger demonstrerer klart det håbløse i foretagendet.

Allerede i 1878 og 79 bragte Caspar Paludan-Müller i et par småafhandlinger tingene på deres rette plads. »Det er« – skrev han – »rent vilkårligt at sætte denne Grav i Forbindelse med en Vise, hvis Alder ikke kjendes, og hvis Indhold ikke kan godtgøres at have andensteds hjemme end i en Digers Fantasi.« Mere er der egentlig ikke at sige i denne sag, og når de to forfattere i forordet profeterer, at deres ideer givetvis ikke vil komme til at staa uimodsagt, vil de blive skuffet, hvis de forestiller sig, at faghistorikere skal tage deres argumentation alvorligt. En bog som deres kan simpelthen kun skrives ud fra ukendskab til selv de mest

elementære regler for historisk kildekritik. Men heller ikke indenfor klassisk filologi (tolkning af indskriften på en gravsten i Vestervig, der skal gøres til Liden Kirstens indtil Buris' død) og litteraturhistorie (tiden for folkevisernes tilblivelse) tynges Davidsen og Møller-Christensen af besværlig viden. Bringer »Liden Kirsten og Buris« nyt af værdi, må det være at finde i bogens første afsnit, som kun forfatterens egne fagfæller kan vurdere.

Tag E. Christiansen

E. Kroman: Saxo og overleveringen af hans værk. Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning nr. 278. (Gad, 1971). 78 s. 8 ill.

Dr. E. Kroman har i sit otium forelæst over Saxo på Københavns universitet, og det er disse forelæsninger fra efteråret 1969, der hermed foreligger i bogform. I 1962 udgav forfatteren Saxofragmenterne i facsimile i Corpus codicum Danicorum bd. 4. Nærværende bog skal opfattes som et supplement til denne udgivelse, idet forfatteren har haft det primære formål at redegøre for overleveringen af Saxos tekst på en mere udførlig måde end det var muligt som kommentar til selve kildeudgaven. Det foreliggende arbejde har derfor i første række værdi som katalog over de problemer, der rejser sig ved rekonstruktionen af Saxos oprindelige tekst på grundlag af sammenligning mellem Christiern Pedersen-udgaven af 1514 og de bevarede middelalderlige brudstykker.

Forfatteren benytter tillige lejligheden til at give en oversigt over og yde bidrag til debatten om Saxos person.

Kroman opponerer mod den gængse opfattelse, at historieskriveriet for Saxo har været en bibeskæftigelse til en eller anden omdiskuteret hovedbeskæftigelse. Med rette påpeger han, at når betegnelsen »clericus«, den eneste vi har bevaret om Saxo, har været udlagt som dækkende over snart sagt alle intellektuelle beskæftigelser i datidens samfund, kan det vel også betegne beskæftigelsen historieskriver.

Mere skitse-mæssigt refererer bogen tillige diskussionen omkring Saxos kildebennyttelse og hans holdninger til den skildrede virkelighed.

Helge Paludan

Helsingør stadsbog 1549–1556. Rådstueprotokol og bytingbog. Ældre danske rådstueprotokoller og bytingbøger. Udgivet ved Erik Kroman. (Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, København, 1971). XI + 347 s.

I 1955 besluttede Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie at udgive en række ældre retsprotokoller, dvs. rådstueprotokoller og tingbøger, fra de betydningsfulde gamle danske købstæder Malmø, Helsingør og Ribe. I 1965 udkom det første bind, *Malmø rådstueprotokol (stadsbog) 1503–1548*, i 1968 *Malmø tingbøger 1577–83 og 1588–90*, og nu foreligger *Helsingør stadsbog 1549–1556*, omfattende de to ældste bevarede retsprotokoller fra denne by, udgivet ved fhv. overarkivar, dr. phil. Erik Kroman.

Betegnelsen stadsbog, eller rettere: bysbog, bruger bogen selv, ligesom andre af de ældre retsbøger fra købstæderne, og den indeholder ligesom disse indførsler både fra rådstueretten, bestående af borgmestre og råd,

og bytinget, hvor byfogden udøvede domsmyndigheden.

Udgaven gengiver stadsbogens tekster bogstavret, og man får et godt indtryk af, hvordan især den ældste skriver har talt en udpræget nordøst-sjællandsk dialekt, sikkert Helsingør-dialekt. Udgaven er dog af interesse ikke blot sprogligt; den rummer et rigt lokalhistorisk, kulturhistorisk og personalhistorisk materiale. For personalhistorikeren og lokalhistorikeren er der en værdifuld nøgle i udgavens person- og stednavneregistre. Kulturhistorikere, retshistorikere, købstadhistorikere o. a. vil måske savne et sagregister. Hertil kan dog nok bemærkes, at tingbøgernes materiale ofte er så rigt og nuanceret, at brugeren selv må gennemgå materialet. Helsingør stadsbog danner her ingen undtagelse. De mange indførsler giver en rigdom af detaljer vedrørende økonomiske og sociale forhold, ejendomsforhold, erhvervsforhold og 1550'ernes dagligdag.

Ole Degn

Jørgen Steen Jensen: Hertug Hans den Yngre. En biografi. Katalog over mønter og fortegnelse over møntfund. (Fra Als og Sundeved, bd. 50. Historisk Samfund for Als og Sundeved. Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig, 1971). 199 s.

Hertug Hans den Yngre (1543–1620) findes ofte omtalt i Hertugdømmernes historie, selv om han på intet område spillede nogen betydelig rolle. Udgangspunktet for museumsinspektør, cand. art. Jørgen Steen Jensens bog om ham er en henvendelse fra Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig, og hovedafsnit i bogen er da også en katalog over mønter og

medaljer fra Hans den Yngre og hans sønner, en fundliste over Hans den Yngres mønter og en behandling af mønterne. Hertil slutter sig en biografi over hertugen, med gennemgang af forskellige forhold i hans hertugtid, hans administration, hans virksomhed som godsejer og bygherre, hans forhold til naboerne, byerne og handelen og det øvrige erhvervsliv.

Bogen bygger på et meget omfattende arkivmateriale fra danske og tyske arkiver og biblioteker og en stor, vidtspredt litteratur. Alligevel er det begrænset, hvor nær man kan komme personen hertug Hans. Måske har det sammenhæng med, at han var en så inderlig ubetydelig person. Kun få positive begivenheder i hans besiddelser kan sættes i direkte forbindelse med ham selv. En tidligere skildring af hertug Hans, prins Hans af Glücksborgs utrykte arbejde fra 1877, fandt da også, at hertugens liv havde lidet eller intet af almindelig historisk interesse. Hertil kommer, at hertug Hans på mange måder har været en utiltalende og hedsynsløs person. Dette er ofte fremhævet af tidligere forskere, og der er næppe grund til at forsvare hertugen over for det eftermæle, han har fået i folkesagnene, således som Jørgen Steen Jensen synes at ville gøre det (s. 82). Vel skal man vurdere en person på baggrund af den tid, han levede i. Men det var næppe datidens almindelige praksis at lade en person fængsle, holde kort proces og hugge hovedet af ham i en sag af den art, som Jørgen Steen Jensen selv anfører (s. 82). I virkeligheden kan bogen i den afsluttende vurdering da også bringe en lang række citater af forskere, der har blikket åbent for de negative sider ved hertug Hans' virke, og Jørgen Steen Jensens konklusion bliver, at Hans var en småfyrste, der red

på tidens strøm. Også kulturelt var hans virksomhed betydningsløs, ja, nærmest negativ.

Ole Degn

ven gør iøvrigt, at den også vil blive vejviser for dem, der må have fat i de originale dombøger.

H. P. Clausen

Viborg landstings dombøger. 1617

A. Ved Poul Rasmussen (*Landsarkivet for Nørrejylland, 1971*). 186 s.

I 1965 begyndte landsarkivet i Viborg at udsende en stencilret udgave af korte sagsreferater og ordrette gengivelser af domskonklusionerne i Viborg landstings dombøger fra 1616 og frem. Begrundelsen for at begynde med året 1616 er, at med det år indledes den periode, hvor man har den fyldigste, sammenhængende overlevering af dombøger før 1700.

Dombøgerne er i perioden 1600–1664 inddelt i tre rækker efter topografiske kriterier, og nu foreligger som en fortsættelse af 1616-bindet en udgave af række A fra 1617. Dette nye bind omfatter udtag af dommene i 1617 i sager fra Vendsyssel, Thy, Mors og Salling samt Fjends og Nørlyng herreder.

I forhold til udgaven af 1616-dommene er der sket en forenkling i gengivelsen af sagerne og dommene. Det gør referaterne mere overskuelige og lettere at benytte, bl. a. fordi der nu anvendes en sprogbrug, der er tillempet nutidens normer, og en del overflødig stof er udeladt. Referaterne kan, som udgiveren, arkivar Poul Rasmussen fremhæver, ikke erstatte selve dombøgerne. Men den omhu, hvormed Poul Rasmussen har foretaget uddragene, sikrer, at udgaven vil være et effektivt og pålideligt hjælpemiddel for den, der har brug for stof fra dombøgerne. Tidligere registrator Aase Rosenberg Rasmussens omfattende registre til udga-

Mogens Hindsberger: Hans Egede og Grønland. Forelæsningsrække i Danmarks Radios søndagsuniversitet. (Lohses Forlag, København, 1971). 82 s.

I 1971, 250-året for Hans Egedes ankomst til Grønland, holdt seminaradjunkt Mogens Hindsberger en række forelæsninger i radioens søndagsuniversitet. De foreligger nu i bogform, ledsaget af to bilag, en gengivelse af Hans Egedes åbne brev af 26. november 1718 med forslag til de hedenske grønlanderes omvendelse og en facsimilegengivelse af hans *Kort beretning om den grønlandske missions beskaffenhed*, den første trykte beretning om hans virke i årene 1721–36.

Med den velskrevne bog har Mogens Hindsberger sat sig som mål at give et mere troværdigt billede af Hans Egedes indsats end det, man ofte ser. Han inddrager hidtil ubenyttet kildemateriale og forsøger en nøgtern analyse af Hans Egedes motiver. Hans forudsætninger, hans udvikling og hans planer og motiver belyses, og derefter følger skildringen af missionsarbejdet i Grønland, arbejdsmåden, vanskelighederne, stridighederne med de herrnhutiske missionærer, resultaterne. I et afsluttende afsnit gives en samlet vurdering af Hans Egedes indsats. Det ikke ualmindelige, noget helgenagtige syn på Hans Egede forkastes, til fordel for et mere nøgternt, der fremhæver hans nysgerrighed og eventyrlyst som udgangspunkt for hans virke på Grøn-

land, ikke et indre kald el. lign.; det var Grønlandseventyret, der åbnede hans øjne for missionens muligheder. I sammenhæng hermed fremhæves Hans Egedes faste forankring i den ortodokse teologi; han havde vel læst en del pietistisk litteratur, men det var blot, når han skulle begrunde sin mission i Grønland, at han tyede til pietistiske elementer.

Ole Degn

Poul Thestrup: The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800. Some methods of measurement. (Gad, 1971). 302 s.

Afhandlingen om levestandarden i København 1730–1800 er en besvarelse af Københavns Universitets prisopgave for 1968, hvor der ønskedes en redegørelse for kilderne til bebyggelsen af befolkningens levestandard i Danmark i det 18. årh. Når Poul Thestrup har indskrænket sig til København i perioden 1730–1800, skyldes det både praktiske og metodiske overvejelser. Det prismateriale, der ligger til grund for undersøgelsen, og som er indsamlet af Institut for Økonomisk Historie ved Københavns Universitet, koncentrerer sig om tiden efter 1730 og er særlig righoldigt for Københavns vedkommende. Hertil kommer, at fødevarerproduktionen inden for Københavns volde ikke var stor, således at de oplysninger, konsumtionsregnskaberne giver om de til hovedstaden indførte varer, i høj grad kan tages som udtryk for den mængde fødevarer, der var til rådighed for befolkningen.

Og Thestrup er i høj grad interesseret i at kende fødevaremængden, som befolkningen forbrugte. Han måler nemlig levestandarden ved en undersøgelse af 3 forskellige faktorer: Er-

næringsforholdene, reallønnen samt sundhedstilstanden gennem anvendelsen af den såkaldte P-indikator.

Ernæringsforholdene søges klarlagt gennem fødevarerforbruget, der undersøges på to forskellige måder. Den ene viser forbruget i institutioner som flåden, et hospital og to plejehuse. Der lægges imidlertid ikke megen vægt på disse institutioners forbrug i behandlingen, bl. a. fordi man ikke kan betragte forbruget her som repræsentativt for hele befolkningen, men vel også fordi en undersøgelse af konsumtionsregnskaberne har givet Thestrup et bedre og mere detaljeret materiale. Den anden måde at analysere fødevarerforbruget består således i en opregning af den mængde fødevarer, der i konsumtionsregnskaberne ses indført til København år for år. Hertil må lægges den søvvarter import, der for perioden 1730–69 er veloplyst, mens den for årene 1770–1800 er beregnet af Thestrup på grundlag af et mere spredt materiale. Også københavnernes egen fødevarerproduktion tages der hensyn til. Her begår Thestrup i øvrigt et fejlskøn. På grundlag af oplysninger hos Begtrup om, at køer i København producerede 12–24 pottes mælk om dagen, beregner han (s. 46) den årlige mælkeproduktion pr. ko til 6570 pottes mælk ved at gange gennemsnittet, 18 pottes, med 365. Det er meget urealistisk at regne med, at en ko giver mælk hver dag året rundt, ligesom en daglig mælkeydelse på 18 pottes også er ganske usandsynlig som gennemsnit. At Thestrups tal er forkerte fremgår også af, at 6350 l mælk pr. ko om året, som de 6570 pottes svarer til, er dobbelt så meget, som en ko ydede i begyndelsen af dette århundrede, og det ligger ca. 50 pct. over, hvad køer gennemsnitlig yder i dag. Selv om de københavnske køer

har gået i en salig rus, fordi de levede af mask, har de umuligt kunnet give så meget mælk. 25 pct. af Thestrups tal er sikkert mere realistisk.

Den samlede fødevareremængde, der var til rådighed i København, omregnes herefter til kalorier, og dette tal divideres med et af Thestrup beregnet årligt indbyggertal. Herved når han frem til en talrække, der viser den mængde kalorier, der var til rådighed pr. person pr. dag. Beregningen tyder på, at kaloriemængden i tiden 1730–1800 var tilstrækkelig, måske bortset fra årene 1746–54, da kvægpesten hærgede. Samtidig peger tallene på, at den daglige kaloriemængde ikke steg væsentlig gennem de 70 år.

Reallønnen vurderer Thestrup ved at sammenligne et prisindeks for fødevarer og brændsel med en række lønoplysninger. Prisindekset opstilles på en måde svarende til vore dages pristal, idet Thestrup på grundlag af konsumtionsregnskaberne for årene 1731 og 1750 opstiller budgetter for det årlige forbrug pr. person og beregner udgifterne til dette forbrug årligt for perioden 1730–1800 ved anvendelse af de skiftende priser. En sammenstilling af prisindekset med lønoplysninger for arbejdsmænd og håndværkere giver ikke noget klart billede, men viser dog, at arbejdsmænd havde samme realløn i slutningen af perioden som i begyndelsen, men at der undervejs havde været betydelige svingninger. For bygningshåndværkerens vedkommende synes reallønnen at have været faldende.

Den tredje og sidste metode, Thestrup anvender til at måle levestandarden, er den såkaldte P-indikator-metode, der er blevet udviklet af forskere inden for Verdenssundhedsorganisationen som led i forsøg på at måle levestandarden i forskellige for-

mer for lande. Ved P-indikator forstås det procenttal, der fås når antallet af døde på 50 år og derover sættes i forhold til det samlede antal døde. Det har vist sig, at P-indikator-tallene er væsentlig højere for i-lande end for u-lande. Thestrup undersøger forholdene i Helligåndskirkens sogn, der kan anses som repræsentativ for hele København. Resultatet er, at P-indikator-tallene svinger betydeligt år for år, men den generelle udvikling er en uforandret trend fra 1730 frem til 1770'erne, en stigende trend fra midten af dette årti frem til begyndelsen af 1780'erne, hvorefter udviklingen stabiliserer sig århundredet ud.

En stigning i P-indikator-tallene kan skyldes flere forskellige forhold, der ikke alle er udtryk for en stigende levestandard, men Thestrup når frem til efter en meget grundig og kritisk undersøgelse af tallene, at stigningen i 1770'erne forårsages af en faldende børnedødelighed samt en højere gennemsnitsalder for de voksne døde, altså forhold der kan tages som udtryk for en stigning i levestandarden.

To hovedspørgsmål rejser sig i forbindelse med Thestrups bog. Det ene er, om det er forsvarligt at anvende en så avanceret statistisk metode, som Thestrup gør, på et materiale fra det 18. årh. Thestrup er selv udmærket klar over dette problem, og som den grundige og hæderlige forsker, han er, diskuterer han i en stor del af bogen, hvorvidt materialet og de heraf dragne tal er pålidelige. Han skønner talrige steder over, hvor store udsving mangler i materiale og metoder vil medføre. Det er ikke tilfældigt, at bogens undertitel er: *Some methods of measurement*. Alligevel er der en del vidnesbyrd i bogen om, at Thestrup tillægger sine beregninger større vægt end de kan tåle. Et fin-

gerpeg herom får man allerede i kapitel 2, hvor befolkningstallet for København beregnes år for år. De beregnede tal angives uafrundede, altså f. eks. et befolkningstal for 1780 på 85.367, et tal der med garanti ikke er korrekt. Det ville dog have været rimeligere at anføre 85.400 eller måske snarere 85.000. Et andet og væsentligere eksempel findes i beregningen af reallønnen, der først og fremmest er baseret på en sammenligning mellem det af Thestrup opstillede prisindeks og arbejdsmandslønnen pr. dag for kommunalt ansatte. Påfaldende i lønudviklingen for arbejdsmændene er en kraftig stigning i 1750'erne, hvilket giver sig udslag i en endnu stærkere reallønstigning, da priserne samtidig er faldende. Spørgsmålet er, om denne udvikling er tilstrækkelig bevist gennem Thestrups oplysninger. Undersøger man nemlig det samlede antal arbejdsdage (appendix 4.01), som de kommunale arbejdsmænd havde i 1753, det år hvor den kraftige lønstigning finder sted, finder man tallet 6187. Regner man med et årligt antal arbejdsdage på 300 pr. mand, hvilket Thestrup gør i anden forbindelse, vil det sige, at lønoplysningerne er baseret på ca. 20 mand. Selv om der regnes med et årligt antal arbejdsdage pr. mand på 150, hvad der sikkert er mere realistisk, kan man vel næppe anse lønoplysninger for ca. 40 mand som repræsentative for lønudviklingen i København. Og det slet ikke, når man i de øvrige lønoplysninger for håndværkere ikke finder en tilsvarende stigning på samme tid.

Det andet væsentlige punkt i en vurdering af Thestrups bog er – som allerede bedømmelsesudvalget for prisopgaven påpegede – hans fåtallige konklusioner. Hyppigt overlades det til læseren at vurdere rækkevidden

af de fremlagte vidnesbyrd, og her kunne man nok ved udgivelsen af bogen have forbedret prisopgaven med flere kommentarer og konklusioner. Dette forekommer så meget mere nødvendigt, som de tre faktorer, levestandarden måles med, ikke giver ensartede udsagn om udviklingen.

Når der er anvendt så megen plads på en omtale af Thestrups bog om levestandarder i København 1730–1800, skyldes det, at der her foreligger en bog, der ved sin anvendelse af avancerede statistiske metoder er nyskabende inden for dansk historieforskning. Det er et prisværdigt arbejde, der er lagt i bogen. Men det er tvivlsomt, om afhandlingen er det sidste ord i vurderingen af det 18. årh.'s levestandard. Man kan sige, at Thestrup har hævet vores uvidenhed herom op på et højere plan.

Christian R. Jansen

Palle Friis, Holger Rasmussen og Svend Thomsen: De næsten ukendte. Skildrier fra 1800-årene. (Nyt Nordisk, 1971). 96 s.

Det er en billedsamling, der rummer godt 900 eksempler på naive kunst fra det 19. århundredes Danmark. Udvalget omfatter både topografiske billeder og situationer fra købstadlivet. Teksterne siger kort, hvad billederne forestiller; derimod er der ikke, som man måske kunne have ventet, en større samlet tekst, der behandler emnet. Der kunne nok ellers være behov for en sådan fremstilling, der tilgodeså både billedernes kildeværdi (er måske ikke så stor, som det »tilforladelige« ydre lader tro) og deres funktion, samt gav dem en kunstnerisk placering.

Vagn Dybdahl

Troels-Lund: Bakkehus og Solbjerg. Træk af et nyt livssyns udvikling i Norden. I-II. (Gyldendal, 1971-72). 271, 360 s.

Troels-Lunds alderdomsværk er fortsat god læsning, alene af den grund er den nye udgave, der også vil medtage det 3. bind, velbegrundet. Den er moderniseret i retskrivningen og forsynet med et stort og velvalgt billedstof. Hans Hartvig Seedorf har skrevet et kort forord, men hvad man har forsømt er en fyldig introduktion. Det er næppe rimeligt at sende et sådant værk på markedet uden at ledsage det med et stykke, der sætter det i dets historiske sammenhæng. Da det udkom, var det hele alligevel ikke mere fjernt, end læserne mere eller mindre – det kom jo til en ret snæver kreds – havde en nærmere forbindelse til de digtere, der er bogens emne. De forstod, eller havde mulighed for det, at her møder man guldalderen, som Troels-Lund gerne ville erindre sig den. Meget i bogen er jo netop tilpasset og tilskåret efter Troels-Lunds eget livssyn.

Vagn Dybdahl

Niels Petersen (udg.): Betænkninger fra Christian VIII's tid om styrelsen af det danske monarki. (Selvskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, 1969). LX + 398 s.

De aktstykker, der er aftrykt i denne bog, har haft en ejendommelig historie. Allerede i 1840'erne var det kendt, at Christian VIII omgikkes med planer om administrative ændringer i monarkiets styre, herunder oprettelse af et såkaldt udvidet statsråd efter preussisk mønster. Men planernes indhold og omstændighederne

omkring overvejselen af dem nåede ikke ret langt uden for den snævre kreds, der af kongen involveredes i sagen.

Derfor fik det kun punktvis politisk betydning, at disse overvejelser foregik. F. eks. kan det konstateres, at kredsens omkring hertugen af Augustenborg opmærksomt fulgte planerne i begyndelsen af 1840'erne. Da prins Frederik af Nør i 1842 udnævntes til statholder, spillede udsigten til oprettelsen af det udvidede statsråd en rolle for ham i hans energiske forsøg på at få broderen, hertug Christian August til at tage til København og udsone sig med kongen. Prinsen af Nør regnede med, at hertugen så kunne optages i det nye statsråd og dér virke for den augustenburgske sag (se breve fra Nør til Chr. Aug. 22/3, 29/3 og 2/4 1842. Das herz. schl.-holst. Hausarchiv LA Gottorp).

Enkelte spor af drøftelserne har desuden givet historikere som A. D. Jørgensen, Kai Hammerich og Hans Jensen mulighed for at dokumentere, at disse drøftelser havde fundet sted. Men deres indhold kunne man ikke få meget at vide om, for dokumenterne var borte. Først i 1934 dukkede de ved et tilfælde op, da magister Vitus Gay arbejdede med arkivalier i statsministeriets kælder og dér fandt »en i Avispapir indpakket Pakke uden Skilt øverst på en Reol«.

Pakkens indhold viste sig bl. a. at være de betænkninger og indberetninger, en række fremtrædende embedsmænd på Christian VIII's foranledning udarbejdede med forslag om ændringer af styrelsen af det danske monarki. Papirerne har været fremme i forbindelse med gehejbestatsrådets forhandlinger 24.-28. januar 1848 om monarkiets forhold efter Christian VIII's død og Frederik VII's tronbestigelse. Formelt må de opfat-

tes som bilag til protokollen over gehejmestatsrådets forhandlinger 24.–28. januar 1848, og de er altså forakter til kundgørelsen af 28. januar 1848. Men derefter er de forsvundet og har antagelig lige til fundet i 1934 ligget i statsministeriets kælder. Nu er de så med yderligere 35 års forsinkelse offentliggjort, efter at de i 1948 er afleveret til rigsarkivet.

Overarkivar Niels Petersens udgave omfatter de betænkninger med bilag, som lå i avispapir-pakken, og han har suppleret dem med to betænkninger af Otto Moltke, henlagt i Christian VIII's arkiv. Derved er formentlig retableret hele materialsamlingen fra de overvejelser om reformer i monarkiets styre, som Christian VIII tog initiativet til to gange i sin regeringstid.

Niels Petersen siger med rette i sin indledning til udgaven, at med tanke på den mængde stof, der ligger i vore arkiver, kræver det altid en motivering, når man vælger at trykke enkelte dokumenter. Imidlertid er der ingen som helst tvivl om, at udgivelsen i dette tilfælde er særdeles vel motiveret. Aktsamlingen giver et samlet og vigtigt bidrag til belysning af de overvejelser om administrative ændringer, der foregik 1840'erne igennem, og som er forudsætningen for, at man kan forstå de forvaltningsmæssige forandringer i 1848. Ministerial-systemets indførelse havde således været drøftet ganske indgående, og det er i det hele taget vigtigt at få klargjort, at de administrative reformer efter systemskiftet i marts 1848 havde en forhistorie, og at de ikke blev hentet lige ud af den nye situation.

De her fremlagte aktstykker giver et væld af information til belysning af dette problem, og det er med fuld ret, det omhyggelige sagregister er

lagt an på at lette fremfindingen af oplysninger om institutioner og administrative begreber. Forvaltningshistorikerne vil gang på gang gribe denne bog.

Men også vor viden om 1840'ernes politiske udvikling beriges af denne aktsamling. Overvejelserne af de administrative problemer hang nøje sammen med monarkiets indre, politiske udvikling og med den risiko for statens integritet, man efterhånden måtte erkende som en realitet.

Det er rigtigt, at aktstykkerne er produceret i en sammenhæng og i et milieu, som mistede en del af sin politiske aktualitet i 1848. Det er også rigtigt, som det antydes i Niels Petersens indledning, at vi her ikke får noget at vide om mere liberale reformtanker. Betænkningerne er præget af det konservative embedsmandsmilieu, hvori de blev til. Men heri ligger netop deres værdi. Vi har ikke det fulde billede af den politiske situation i 1840'erne, før vi i højere grad, end det har været tilfældet hidtil, får beskrevet synspunkter og holdninger i regeringskredsen.

Og denne beskrivelse må ske på de styrendes egne præmisser. Hidtil er regeringens politik og dens vurderinger overvejende blevet fremstillet som den nødvendige baggrund til at udhæve den sejrende national-liberale bevægelse.

Den her foreliggende bog åbner en af de mange muligheder, vi har for at uddybe billedet af 1840'ernes danske politik. Niels Petersens fine indledning til teksterne, hvori han præcist resumerer og placerer hver enkelt af de aftrykte betænkninger, giver et første bidrag til udnyttelsen af de muligheder, udgaven tilbyder forskningen.

Niels Petersen påpeger med rette, at det ikke er tilfældigt, at kongen i

to omgange, dels 1840–41, dels i 1847 tager sagen op. Stænderforfatningen og den udvikling, der var sket i stænderforsamlingerne, både muliggjorde og nødvendiggjorde en mere handlekraftig organisation på det plan, hvor de centrale politiske og forvaltningsmæssige beslutninger skulle træffes. Derfor blev problemerne drøftet straks efter tronskiftet i 1839.

Spørgsmålet er så, hvorfor sagen gik i stå i denne første fase. Niels Petersen nævner, at det muligvis skyldes fremkomsten af tanken om fælles stænderkomiteer, som skulle løse nogle af de problemer, stænderforfatningen havde skabt. Det er sikkert rigtigt, men dybest set ligger nok forklaringen deri, at de administrative problemer for kongen altid var en del af den overordnede målsætning: Udligning af modsætningerne i monarkiet for at sikre dets sammenhæng.

Denne målsætning forfulgte han i flere planer samtidig. Bl. a. arbejdede han med den i en dynastisk, en udenrigspolitisk og en indenrigspolitisk sammenhæng. Først når man får en samlet beskrivelse heraf, vil man kunne se, hvordan sammenhængen eller mangelen på sammenhæng mellem de enkelte led i denne politik er.

Man kan således næppe – som Niels Petersen synes at gøre – gå ud fra, at det er ret tilfældigt, at forbundsdagsgesandten, v. Pechlin, i foråret 1846 fik til opgave at udtale sig om monarkiets styreform, samtidig med at han sad i arvefølgekommisionen. Arbejdet med at løse arvefølgespørgsmålet i snævrere forstand hang ganske nøje sammen med indgreb til sikring af monarkiets indre sammenhæng også på det administrative område.

I hvert fald er det tydeligt, at baggrunden for genoptagelsen af de administrative problemer i begyndelsen

af 1847 var den fiasko, kongen havde oplevet med det åbne brev. I løbet af efteråret 1846 blev det klart, at stormagterne ikke lod sig bevæge til at yde støtte til kongens plan om at sikre integriteten ad udenrigspolitisk vej. De europæiske magter henviste den danske regering til at løse de indre vanskeligheder som et isoleret dansk spørgsmål, og derfor måtte man i gang med de overvejelser, som affødte de sidste 23 af udgavens i alt 31 dokumenter.

I dem skjuler sig en mængde stof til belysning af situationen, som den opfattedes på centralt regeringshold. Niels Petersen har klogt kommenteret dette materiale og Christian VIII's vurdering af det i sin indledning, men udgaven rummer langt mere, end han har kunnet og villet tage op i den sammenhæng. Forhåbentlig udnytter han selv og andre dette rige kildestof i fremtiden.

H. P. Clausen

Jürgen Wetzel: Theodor Lehmann und die nationale Bewegung in Schleswig-Holstein 1859–1862. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins bd. 61, 1971). 256 s.

1859 var et år, hvor nationale og liberale kræfter i Europa fattede nyt mod efter henved ti års konservativ dominans. I liberale kredse i Tyskland blev begivenhederne i Norditalien, dannelsen af en ny, tilsyneladende mere fremskridtsvenlig regering i Prøjsen og oprettelsen af Den tyske Nationalforening udlagt som tegn på et gunstigt omsving i konjunkturen. Dette mærkedes også i det politiske klima i Holsten. Stænderforsamlingen i Itzehoe havde i de foregående år

været behersket af konservative adelige med baron Scheel-Plessen i spidsen. De ønskede principielt ikke et brud med helstaten, men ville bruge monarkiets forfatningsproblemer som middel til at trænge de demokratiske kræfters indflydelse tilbage. Netop i 1859 blev deres dominans brudt med valget af Theodor Lehmann (1824–1862) som stænderdeputeret. Han repræsenterede det national-liberale borgerskab i Kiel. Hans klare mål var at føre både Holsten og Slesvig ind i et af et liberalt Prøjsen samlet Tyskland. Derfor sigtede han i forfatningsspørgsmålet mod at fremkalde en situation, hvor den prøjsiske regering ville gribe ind, om nødvendigt med væbnet magt. Sammen med sine national-liberale modstandere i Danmark trak han problemet til i den gordiske knude, som først Bismarck huggede over i 1864. Det er hans virksomhed i stænderforsamlingen og Den tyske Nationalforening, der er bogens emne.

Undersøgelsen er antaget som dissertation ved Kiels universitet. Den bygger på et betydeligt utrykt materiale fra både offentlige og private arkiver. Blandt de sidste er der især grund til at hæfte sig ved Theodor Lehmanns eget arkiv. Det regnedes i lang tid for tabt, men det er lykkedes forfatteren at finde frem til det. Dermed er han blevet i stand til at fremlægge en række ikke tidligere kendte oplysninger. Men nye vurderinger af det i forvejen i hovedtrækene kendte begivenhedsforløb rummer bogen ikke.

Afhandlingens grundlæggende værdipræmis er den tysk-nationale sag, og Theodor Lehmanns indsats vurderes i forhold hertil. Der skal ikke i et dansk tidsskrift ankes over dette valg. Men når det er sagt, kommer man næppe uden om, at forfatterens stærkt

nationale engagement har været medvirkende til at hindre, at problemer, som under andre synsvinkler forekommer væsentlige, er analyseret med ringe konsekvens. Der kan her eksempelvis peges på Lehmanns modsætningsfyldte samarbejde med Scheel-Plessen, hans aksept af 1851/52-aftalerne som grundlag for sin politik i stænderforsamlingen og på forholdet mellem hans nationale og hans liberale ideologi. En større koncentration om sådanne problemer ville have givet fremstillingen en mindre tungt refererende karakter og øget dens interesse uden for Slesvig-Holsten.

Nogle af afhandlingens konklusioner forekommer mindre overbevisende. Forfatteren ønsker tydeligt at fremstille Lehmann som en realistisk-pragmatisk politiker, men i sin konkluderende karakteristik tager han eksempelvis ikke hensyn til den iagttagelse, at Lehmann delte den udbredte liberale illusion, at Prøjsen var på vej til at udvikle sig til en demokratisk stat. Forfatteren betoner også, at Lehmann stillede sig på den nationale selvbestemmelses grund og kunne gå ind for en deling af Slesvig. Denne interessante konklusion hviler imidlertid på en hårdhændet tolkning af et enkelt kildested, som set i sammenhæng med Lehmanns politik i øvrigt kan synes tvivlsom.

Endelig skal det ikke skjules, at bogen en del steder støder an mod nærværende anmelders personlige smag. En række teleologiske udsagn i dens første kapitler må nok snarere betragtes som udslag af en noget altmodisch litterær maner end som seriøse historiske forklaringer. Stedvis slår også ekkoet af den romantiske filosofis lidt svulstige fraseologi igennem. Forfatteren synes således at have en forkærlighed for sammensæt-

ninger, hvori ordet »Schicksal« indgår. Det giver bogen en tone, som i sammenligning med den mere nøgterne stil, der kendetegner mange tyske historikere i dag, forekommer noget anakronistisk.

J. P. Noack

Gorm Benzon: Løvefødder og gesvejsninger. (Gyldendal, 1971). 241 s.

Det er en håndbog i hjemmets genstande i sidste halvdel af 19. århundrede. Forfatteren bevæger sig fra rum til rum i periodens lejligheder og huse; han forklarer ned til de mest ydmyge ting, hvad hjemmet rummede eller kunne rumme. Der redegøres for hver genstands funktion og almindelige udseende – teksten støttes i så henseende af gode tegninger. I alt drejer det sig vel om 500–600 genstande. Undertiden gives der nogen stilhistorisk baggrund, undertiden en og anden socialhistorisk oplysning; men det er udpræget genstandene i sig selv, der står i centrum. Med den indskrænkning må det imidlertid konstateres, at det er god og solid oplysning, som man ofte vil få brug for, når man læser kilder fra perioden. Det er i øvrigt også en underholdende bog.

Vagn Dybdahl

Fredrika Runeberg: Brev till sonen Walter 1861–1879. – Köpenhamn, Rom, Paris (Svenska Litteratursällskapet i Finland). 590 s.

Det er en meget diger bog, der er kommet ud af Fredrika Runeberg's breve fra 1861 til 1879 til sønnen, den med rette så navnkundige billed-

hugger Walter Runeberg. Alt er udgivet mønstergyldigt af Svenska Litteratursällskapet i Finland af Karin Allard Ekelund, og det er blevet til et tættrykt værk på næsten 600 sider. Med andre ord en kolos, men man slipper den ikke, når man først har den i hånd, og hvad bedre er, man vil længe huske læsningen. Det er ikke fordi Fredrika Runeberg er nogen fremragende stilist. Men disse mange breve hører til de mærkeligste i sin art i Norden. De er et storslået dokument om en stærk personlighed, en behjertet og ædel kvinde, varm og selvudslettende. Som nærmest en selvfølge levede hun i skyggen af sin mand, Finlands store nationalskjald Johan Ludvig Runeberg, der lå lammet hen, ramt af apoplexi. Gennem alt evnede hun at beholde sin personlige integritet og åndelige selvstændighed. Hun hævder sig stolt ved sit eget forfatterskab, der kommer ind på kvindernes problemer i et patriarkalsk mandssamfund. Hun var en ener, som enhver vil føle det som en berigelse, at have lært at kende, og det gør man på nærmeste hold i brevene til sønnen under hans ophold i København, Rom og Paris. Det var under den tid han skabte sin store position.

Hvert eneste brev ud af mængden kan karakteriseres som et mærkeligt givende dokument, og det vil blive interessant til sin tid at se svarbrevene fra Walter og hans hustru. De kommer i et senere bind.

Med stigende betagelse læser man disse oprigtige og fængslende breve fra en hustru og moder til en stor børneflokk. De sidste fjorten år af Runebergs liv var han en hjælpeløs invalid, som i det lille hjem i Borgå uafbrudt måtte plejes af hustruen. Hun kan ikke vige ti skridt fra ham. Men aldrig hørte man en klage komme

over hendes læber. At ofre sig selv, var hendes liv. De to sidste år var hun en træet og udslidt enke. Døden kom som en befrier til hende i Helsingfors. På den tid levede Walter sit flittige kunstnerliv ude i Europa, fra 1867 sammen med sin hustru Lina. Sorger ramtes de af, to drenge og en pige døde som små. Men der kom to til, som overlevede. Familieanliggender tager naturligvis en stor plads, alt skal med i brevene, sorger, ulykker og glæder. Moderen følger sønnen hvor han end er, er med i hans kammeratlige omgang, har rede på hans økonomi, er stolt over hans fremgang, og er stærk, når han en sjælden gang kommer ud for modgang. Hvor han var, havde han i høj grad vinden i ryggen, og han kom aldrig til at vandre ad nogen tornet kunstnersti. Hans lyse, nordiske klassicisme slog an overalt, selv om de trange forhold i Finland var en hemsko for ham.

Det store vendepunkt i familien Runeberg's liv kommer i december 1863, da Johan Ludvig Runeberg på en rævejagt blev totalt lammet i højre side, og mistede talens brug. Der kom en varig forværring, og fra nu af er hans hustru hans medfange, indelukket i hjemmet, tvunget til at bryde den stumme kæmpes lange pinsomme timer med højtlæsning, selv om hun er næsten døv og har et mere og mere svigtende syn. Uger og måneder kommer hun ikke udenfor en dør. Under disse forhold er det, at hun skriver breve til de fem sønner, først og fremmest til Walter. For hende er det som et vindue ud til verden, fortvivler hun en smule, er det altid på skæmtsom vis, og man måtte aldrig tage hendes bitterhed alvorligt. Hun kendte sin pligt, og den skulle gøres i kærlighed. Til vor egen Christian Winther var hun en god

ven gennem Walter, og hun skriver i 1865 til ham, at han skal hilse Julie Winther og fortælle hende »hvilken gammel skrædermadam og huskat jeg er, jeg tænker hun tror mig lig en estetisk dame, efter at jeg har skrevet til hende.«

Døvheden er en tung byrde, der fjerner hende fra gamle venner og hindrer hende i at få nye. Livet var ofte svært, ikke sjældent er hun ved at segne af træthed, men hun giver ikke op. Sønnen går fra kunstnerisk sejr på sejr, og hun er lykkelig over, at han slog sig så fast i Danmark, hvor han arbejdede hos H. V. Bissen og hans søn Vilhelm. Det var da Orla Lehmann bestilte en marmorbuste af Johan Ludvig Runeberg til Studenterforeningen, og derefter fik han bestilling på at skabe Vilhelm Marstrands statue foran Kunstmuseet i København. Af brevene kan man forstå, at Walter Runeberg er lykkelig ved at være her i Danmark, hvor han vandt så mange venner for livet, og hvor han lærte så meget.

Sommeren 1917 traf jeg Walter Runeberg på Brändö udenfor Helsingfors. Han var da 79 år, men vital som en ung, og det står tydeligt for mig, hvor stor hans kærlighed var til Danmark. Han talte og talte om de unge år her, og han havde stadig forbindelse med mange her. Da vi skiltes sagde han, fint og følsomt, noget bevæget – »hils dernede i det land, som jeg har elsket fra mine unge, lykkelige dage, og som jeg stadig tænker på med tak«. Uden tvivl mindede han meget om sin stærke, ranke og varme moder. Det siger brevene mig. At de nu er udgivne, er en meget stor berigelse for vor memoirelitteratur. Denne store brevsamling, med så mangt om Danmark og danskere, vil have varig værdi.

Johannes Lehmann

Ole Mæhle: Jens Thiis. En kunstens forkjemper. (Gyldendal norsk forlag).

Den centrale skikkelse i norsk kunsthistorie i et halvt århundrede, til 1942, var Jens Thiis, og han var førende som kritiker, museumsleder og kunsthistoriker. Det er, frem for alle andre ham, der har æren af at være førstemand til at forkynde, tidlig i 1890'erne, at der var opstået to genier i Norge Edvard Munch og Gustav Vigeland. Begge har de gentagne gange foreviget ham. Hele sit liv igennem var Jens Thiis en skønhedsdyrker og en livskunstner, en frodig natur, veltalende og ikke bange for den store patos og de stærke ord. Der var nok mere kunstnernatur end forsker i ham, men i hans studier over italiensk renaissancekunst, og i store dele af hans bindstærke værker om fransk ånd og kunst, er der ægte videnskabelig holdning. Det samme gælder den skønne bog om Leonardo da Vinci, og bøgerne om norsk kunst gennem tiderne. Er der enkelte »fejl« i hans forfatterskab, der er så vidtspændende, er de alle bagatelagtige og betydningsløse, og der var ingen grund til at hænge sig i dem, som hans modstandere gjorde med en ihærdighed, der var en bedre sag værdig. Man må ikke glemme, at Jens Thiis i sin vurdering, sin entusiasme, i sit store overblik sjældent trådte ved siden af.

Om denne nordmand har Ole Mæhle nu skrevet en stor og såre vægtig bog, der fra først til sidst giver et billede af en rig og mangfoldig personlighed, som altid følte sig i gæld til Danmark. Som skoledreng sad han ved siden af Helge Rode, kom i hans hjem, som var det hans eget. Her fik han sit frisind og sin liberale radikalisme støbt i en hold-

bar form af Ove og Helge Rodes norske stedfader politikerens Erik Vul-lum og hans hustru Margrethe, Orla Lehmanns datter, der spillede så stor en rolle i norsk kulturliv. Hun forstod den unge Jens Thiis, og da han kastede sig over kunsthistorien, rejser han til Danmark, og her er det Julius Lange, senere Karl Madsen og Emil Hannover, der leder og råder ham på en bestemmende vis. Den tak han skyldte dem, glemte han aldrig. For al lødig dansk kunst var hans sind åbent, han kæmpede for den med sin storartede pen og i talløse foredrag rundt om i Norden, og han gav den husly på Nationalgalleriet, da han blev dets leder i 1909 og i samfulde 32 år fremover. Af et upersonligt og tilfældigt kunstmuseum skabte han det norske nationalmuseum, som det lever i alle nordmænds sind i dag. Nu fastslog han, så alle måtte se det, at han var en af de store i skandinavisk kulturliv.

Man må være Ole Mæhle taknemmelig for denne smukke bog nu er kommet. Klogt er her mange citater af Thiis selv, i hans polemik er der altid noget der minder om storm i frugtblomstringstid. Om sig selv sagde Thiis, da livet ebbede ud, at han havde været et lykkeligt menneske, for han havde levet et vidunderligt liv. Det er en berigelse, at lære ham nærmere at kende i denne bog.

Johannes Lehmann

Tage Kaarsted: Ove Rode som partipolitiker. (Institut for Presseforskning og Samtidshistorie, 1971). 262 s.

I 1963 udgav professor Tage Kaarsted en elegant og letlæst bog om den unge Ove Rode. Nu foreligger »Ove Rode som partipolitiker«, omhandlende perioden 1901–1913. Af flere

grunde er andet bind af biografien blevet ret så forskelligt fra det første. Vigtigst er nok, at emnet – personen Rode – forandrede sig. Allerede i samtiden opfattedes hans forvandling fra vittig elegantier til eminent politisk arbejdskraft som det mest slående træk ved hans livsløb. Hamskiftet fandt sted netop i perioden mellem Systemskiftet og dannelsen af det andet ministerium Zahle. Rode begyndte at sætte sig mål og følgelig at lide nederlag; han oplevede at måtte kæmpe mod det image, som han selv med så stor flid havde dyrket.

En anden grund er kildematerialets karakter. Hvor første bind var skrevet og måtte skrives i alt væsentligt på primært materiale, er Rodes virksomhed efter 1901 i den grad indvævet med vor politiske historie og pressehistorien, at tidligere brede og veldokumenterede fremstillinger ligesom lukker horisonten. Opgaven har i den forstand været mindre inspirerende, og fremstillingen er måske bl. a. derfor blevet mindre veloplagt. Det betyder dog – som det vil fremgå af det følgende – ikke, at Kaarsteds bog er uden nye værdifulde resultater.

Allerede første kapitel bortvejrer den stemning af ungdommelig ubekymrethed, som prægede biografien første bind. Det handler om Rodes første alvorlige nederlag, som han led i 1901 i kampen om Hørups redaktørstol. Edv. Brandes ville til og kom det naturligvis i kraft af sin prestige og sine aktier. Rode blev ikke alene nægtet redaktørposten – han blev regulært holdt nede, og han led under det. Kaarsted giver et væsentligt bidrag til forståelsen af de politiske brydninger på Politikens redaktion efter Systemskiftet. Det er lykkedes ham at identificere en af Rodes svært-

læselige, udaterede kladder som et aldrig offentliggjort indlæg mod Brandes. I anledning af kommunalvalget på Frederiksberg i januar 1902 havde Brandes i bladet udtrykt den formening, at der i byerne fremtidig kun ville findes to partier: borgere (d. v. s. højre og liberale) og socialdemokrater. Således udfordret leverede Rode den hidtil ældste daterede skitse til det danske firpartisystem, hvis fjerde hjul var »et dristigere, radikalere fremskridtsparti«, rekrutteret fra land og by, altså Det radikale Venstre.

Heller ikke da »paladsrevolutionen« i 1904 tvang Brandes bort, opnåede Rode den ønskede redaktørpost. Hans stilling blev nok formelt forbedret; han blev politisk redaktør med selvstændigt ansvar, men *redaktøren*, der antog og afskedigede medarbejdere, blev Henrik Cavling. Hvorledes dette makkerskab i praksis udviklede sig er desværre stadig et ubesvaret spørgsmål. Kaarsted mener, at et par træk fra den første tid, som Hakon Stangerup har fremdraget i sin bog om Cavling og den moderne avis, tyder på, at Rode havde en betydelig indflydelse. Men han undlader at anføre, at Herman Heilbuth allerede i 1907 mente, at tiden var kommet til at gøre revolutionen på Morgenbladet om. Set i et større perspektiv blev det naturligvis en uvurderlig fordel for den lille radikale bevægelse, at den kunne flyve ind i et stort og voksende antal danske hjem på ryggen af den Cavlingske nyhedsavis, men for Rode har rollen som Niels Holgersen formentlig været nok så anstrengende.

Nederlagene i den journalistiske karriere var for så vidt ingen ulykke for Rode, som de tillod ham tidligere og stærkere at koncentrere sig om det, som formentlig var hans egentlige mål: at blive politiker. Han havde

her det held ikke at skulle slide sig op gennem en allerede konsolideret bevægelse, men erfarede den dybe tilfredsstillelse ved at bygge og straks blive herre i sit eget hus. Han var i 1903 medstifter og blev straks sekretær for Den radikale Klub; sammen med P. Munch og Oskar Johansen skrev han udkastet til Odense-programmet. Af dette sidste samarbejde har Kaarsted givet en omhyggeligere og bedre analyse end tidligere set. Den viser Rode som ivrig for at slibe de kanter af Munchs oprindelige, væsentlig radikalere udkast, som kunne genere Folketingets Venstre. Som formand for det nystiftede partis forretningsudvalg kom han til at lede kredsopbygningen ud over landet, en side af hans virksomhed, man gerne havde hørt mere om.

Men ved kandidatopstillingen til valget 1906 kom Rode igen på ventebænken; han tabte ifølge Munch Langelands-kredsen på gulvet og måtte nøjes med stillingen som kronprins for den døende L. Fogtmann, der for sidste gang forsvarede Holbæk. Der var – igen ifølge Munch – stadig for meget københavner ved Rode. Allerede i 1907 fik han dog lejlighed til at gøre op med sit image; efter Fogtmanns død opstilledes han ved suppleringsvalget mod en venstreformand, som i 1906 var gået Fogtmann meget tæt på livet, og en dumpekandidat fra Højre. Rode lagde næsten 100 stemmer til Fogtmanns tal fra 1906 og tabte valget med kun 11 stemmer.

I valgkampen, som Kaarsted analyserer nøje, spillede Rodes person en stor rolle. Modstanderpresse gik på sporet efter hans fortid, gravede hans ubekymret arrogante artikler fra 90'erne frem, tegnede et billede af ham som en letbenet, atheistisk, københavnsk salonradikaler. Omvendt

fremhævede det radikale Holbæk Amts Venstreblad hans virksomhed som formand for Studentersamfundet (og som sådan leder af udflugter til sjællandske bønder), hans slægtskab med Orla Lehmann, hans demokratiske sindelag, karakterstyrke og store politiske viden.

Alt dette irriterer Kaarsted. Han karakteriserer det som »givetvis den mindst pyntelige« side af valgkampen, men finder trøst i, at denne »drejede sig imidlertid også om saglig politik, i vurderingen af hvilken man kan dele sig regulært efter anskuelser.« (s. 102). Er denne skelnen mellem den politiske kamps dag- og natside i grunden rimelig? Med alle sine overdrivelser var modstanderpresse billede af Rode jo hverken usandt eller irrelevant. Vi ved nu alle, at Rode i sig *også* rummede de egenskaber, som skaber en stor politiker, men det vidste i foråret 1907 kun hans nærmeste arbejdsfæller i partiet. Jeg kan ikke se noget odiøst i, at man pegede på de træk i hans karakter og baggrund, der *reelt* kunne gøre det tvivlsomt, om han var egnet til at repræsentere de mennesker, som han ønskede skulle vælge ham. Det stod til ham selv og hans partifæller at overbevise vælgerne om, at der var en anden Rode, end den som modstanderne fandt i hans vita anteaeta. Valgresultatet viste, at det lykkedes over rimelig forventning.

Var suppleringsvalget i Holbæk 1907 en personlig sejr for Rode, var det dog ligefuldt for partiet et nederlag at føje til de mange fra 1906. Perioden 1906–08 var Det radikale Venstres kritiske periode, hvor – som Kaarsted kort berører – opløsnings-tendenserne truede. Der skulle formentlig er mirakel til for at redde partiet, men der indtraf et mirakel: Alberti meldte sig i september 1908

til politiet, og Rode stod som den, der mere end nogen anden havde bidraget til at afsløre ham, selv om han næppe i sine vildeste fantasier havde anet omfanget af bedragerierne, og selv om hans artikler i Politiken formentlig var uden betydning for handlingsforløbet.

Albertis fald gav – med Zahles udtryk – de radikale auraen af at være »det sidste hold af mænd«, hvortil vælgerne kunne nære tillid. Svækkelsen og forvirringen i Venstre fremtvang i juni 1909 et valg, som fordoblede de radikales mandattal og bragte Rode ind i folketinget på et stemmetal, der var 50 % større end i 1907.

Men da det første ministerium Zahle dannedes i oktober 1909 stod Rode ikke på listen; han fik den trælsomme post som regeringspartiets ordfører i folketinget. Formentlig var det Edv. Brandes, som nok en gang dømte Rode til rollen som redaktionssekretær. I det hele kaster Kaarsteds fremstilling et skarpt lys over Brandes' retarderende virksomhed i partiet og modvillige, rent ud hadefulde forhold til Rode. Særligt Brandes' breve til Oskar Johansen, som Kaarsted har opsporet, er meget afslørende.

Da det fra første færd stod klart, at ministeriets hovedopgave var at skaffe sig et gunstigt valggrundlag, blev det Rodes opgave som ordfører i den sag, som partiet allerede før regeringsdannelsen havde valgt til vimpel: grundlovsrevisionen, at markere et standpunkt, ikke at søge et forlig. Det var alle dage Rodes svagheit, at han i den slags situationer var tilbøjelig til at overspille.

Det kan have bidraget til hans livs mest opsigtsvækkende nederlag ved folketingsvalget i maj 1910. Så opsigtsvækkende var venstremanden Mads P. Tanges sejr i Holbæk, at

den har givet anledning til rygtedannelser om, at sladderkampagner af særlig ondsindet karakter har spillet en rolle. Kaarsted refererer disse rygter, men undlader klogelig at søge bunden i dette morads. Jeg tror, at en nøgtern vurdering bør tage udgangspunkt i Munchs bemærkning om valget på Langeland, der, på trods af at det øgede hans stemmetal, halverede hans forspring: »Det var mit indtryk, at kredsen var sikret mere ved dette valg end ved det forrige, altfor lette valg.« Rode kom i 1909 som andre radikale op at ride på en konjunkturbølge; at tilbageslaget i Holbæk blev kraftigere end andre steder lader sig formentlig vel forklare ved andre grunde end sladder af mere end gennemsnitlig ondsindethed: At Højre havde forholdsvis mange vælgere at flytte over på Venstrekandidaten, at Rode havde et køligt forhold til de lokale socialdemokrater, at Tange var husmand. Det var Rodes held i denne kritiske situation, at Krabbes kammerherrenøgle åbnede ham mulighed for at overtage Kalundborgkredsen.

Suppleringsvalget i Kalundborg i august 1910 bragte Rode tilbage til folketinget og midt ind i spillet om ministeriet Berntsens grundlovspolitik. Han fik som ordfører en opgave, hvortil han var skabt: at prøve at føre en stor sag, som begejstrede ham, igennem et indviklet politisk spil. Det blev for det radikale parti og for Rode det afgørende gennembrud. Da valget kom i 1913, kunne partiet høste frugterne af at stå som den klareste tilhænger af ministeriets vidtgående grundlovsforslag, medens Venstre var skilt fra Højre og på samme tid usikkert på sig selv. Og enhver tvivl om, at Rode var en stor politiker, var bortvejret. Når man læser Kaarsteds glimrende skildring af for-

handlingerne 1910–13, forstår man hvorfor. Da det andet ministerium Zahle dannedes i juni 1913, blev Rode ikke alene optaget, men hans ønske om indenrigsministerposten føltes uafviseligt, selv om det betød, at Munch måtte lade sig nøje med forsvarsministeriet og en lidt maliciøs vælgers påmindelse om, at der skal nogen til det værste.

Under overskriften »Partipolitikerne« samler Kaarsted i et afsluttende kapitel trådene. Han fremhæver først, at savnet af dagbøger og erindringer fra perioden gør det vanskeligt at komme ind på livet af personen. Han søger derfor at uddrage quintessensen af Rode ved at lægge en mosaik af venners og modstanderes karakteristikker og, i mindre omfang, af Rodes egne offentlige udtalelser. Metoden er ikke problemfri, hvad Kaarsted udmærket er klar over. Kan de ret mange samstemmende vidnesbyrd adderes til et sikkert billede af visse grundtræk i karakteren: det nervøse temperament, vanskeligheden ved at tage standpunkt og den dermed forbundne aggressivitet i forsvaret for den opfattelse, hvori han omsider søgte at finde ro? Eller har vi at gøre med en mytologi, hvis faste formler går fra mund til mund?

Hvad dette andet bind af Rode-biografien huskes for, er ikke indtrykket af hans person, men af et centralt afsnit af hans liv: den »violette drengs« hårde kamp for at blive taget alvorligt.

Erik Stig Jørgensen

Arvid Lindman: Dagboksanteckningar. Udgivet ved Nils F. Holm. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Del I.

Vort århundrede har været så rigt på

store hændelser, at det giver et rigeligt materiale til historikerne. De har gennem de mange memoirer, et stort vidnestof, og hvad den svenske indenrigspolitik angår, er det umuligt at komme udenom Arvid Lindman. Han var i en lang årrække en fremtrædende aktør på den politiske scene. Man møder ham fra unionskrisen i 1905 frem til midten af trediverne. Han skrev om mangt og meget han oplevede, og nu har arkivar Nils F. Holm udgivet dagbøgerne som første bind i en ny serie: Kgl. Samfundets håndskrifter vedrørende Skandinaviens historie.

Denne fortjenstfulde publikation vil næppe komme til at høre til de centrale ved siden af de dagbøger som Hugo Hamilton, Erik Kule Palmstierna og Johan Widén har efterladt os. De giver et rigere indhold og har flere oplysninger, de er ligesom mere levende med i alt, fordi de er skrevet samtidig med begivenhederne og med et vist tiltalende stilistisk sving. Arvid Lindmans pen er tung, og den er ført med lange mellemrum. Nogen rigtig dagbog er det ikke, vi har fået.

Alt hvad Lindman fortæller om er partifarvet. Politiske modstandere får en skånselsløs grov behandling. Værst går det ud over Karl Staaff. Han og Lindman var så forskellige som nat og dag. Den ene var den raske og frimodige handlingens mand med begrænset horizon, den anden var en overvejende natur med en stærk vilje, som var langtskuende og urokelig i at fastholde et politisk mål. Taktiker kontra strateg, det lette kavalleri kontra de tungt rustede batailloner. Der var en kløft mellem dem, der ikke kunne slås nogen bro over.

En blid kommentator var admiralen aldrig, men han var en ægte partileder, der med et flinkt håndlag gjorde den bestående indsats, at sam-

mensmelte Højres fire rigsdagsgrupper i en organisation. Den har ganske vist aldrig genvundet konservatismens gamle magtposition, men den har overlevet alle ændringer i de politiske konjunkturer.

Optegnelserne er fragmentariske. Kun fra 1911 til 1917 er teksten så nogenlunde sammenhængende. Det fastslås her, at Lindman ikke havde noget med borggårdsuppet at gøre. Konsekvent gik han mod dette æventyr. Han ville ordne forsvaret ad parlamentarisk vej, og han ville ikke være med i den nye kongeregering Hammarskjöld. Om stillingen i Højre hører man en del, men regeringsdannelsen i 1917 forbigår han, ligesom han heller ikke kommer ind på tiden som udenrigsminister. – Men pennen sættes i sving om spillet bag kulisserne, da ministeriet Edén blev dannet. Det var Højres vægring, ved at bistå Widén i hans ubehjælpsomme forsøg på at stable et kabinet på benene, der førte til den kortvarige, men handlekraftige venstrekoalition.

Foruden sin offentlige gerning havde Arvid Lindman meget at tage vare på. Det fastslås også i disse dagbøger, at kong Gustav den Femte nu og da havde to ministerier, et regelret parlamentarisk statsråd, og en kreds af usynlige rådgivere, hos hvem han søgte råd og assistance, når det kneb for ham. Frem for nogen var Lindman favorit. Kongen kaldte ham, eller han kom af sig selv, og ingen af parterne fandt noget mærkeligt heri. Det var »denne springen i slottets trapper«, som så ofte fik vreden til at slå ud i Brantings artikler og taler. Lindman taler ganske åbent om sine mange samtaler med kongen. Mere reserveret er han, når det gælder forbindelsen med dronning Victoria. Gennem lange tider var Lindman hendes rapportør om den politiske situation.

Hendes breve til Lindman findes i hans arkiv, men er ikke tilgængelige endnu, hans er tilintetgjorte, da dronningen døde. Det var hendes ønske. – Om Danmark og dansk politik, er der noget hist og her, bl. a. om trekongermødet i Malmø. Om O. C. Scavenius, der var gesandt i Stockholm i 1916, er der nogle spotske bemærkninger i anledning af, at Scavenius ærligt talt viste sig meget naiv, for ikke at sige dum. Så havde Lindman ganske anden respekt for Erik Scavenius som udenrigsminister under den første verdenskrig. Altid er Lindman velvillig overfor Danmark, som man føler stod ham meget nær.

Udgifteren viser sig som den skolede historiker og arkivmand, som har været meget påpasselig.

Johannes Lehmann

Harald Westergård Andersen: Dansk politik i går og i dag. (Fremads Fokusbøger, 1972). 276 s.

Bogen er en stærkt omarbejdet nyudgave i forhold til den oprindelige, der udkom i 1966 og gendudsendtes i ajourført tilstand i 1967.

I omslagets portrætgalleri har C. Th. Zahle og Knud Kristensen måttet vige pladsen til fordel for Aksel Larsen og Hilmar Baunsgård; denne »modernisering« er også gennemført i bogens disposition, hvor nu op mod halvdelen af fremstillingen dækker den politiske udvikling i de sidste 20 år. Hvor i den ældre udgave stoffet var delt i to afsnit før og efter 1945, har Harald Westergård Andersen nu foretaget en tredeling: 1929–42, 1942–53 og 1953–72; samtidig er 10 korte biografier over fremtrædende politikere udgået. Det er ingen skade til.

Ib Gejl

Ole Bjørn Kraft: En konservativ politikers erindringer. (Gyldendal, 1971). 293 s.

Forordet begynder med at konstatere, at »hensigten med disse erindringer er ikke at skrive Danmarks politiske historie i de år, den omfatter«. Bogen slutter, ret usædvanligt for erindringer, med en litteraturliste. Trods forordets optakt er bogen da også i højere grad politisk historie end erindringer; men det er naturligvis en historieskrivning, hvor forfatteren selv og hans parti enten står i centrum eller er rammen om den almindelige udvikling.

Erindringerne fortsætter det tidligere erindringsbind »Ung mand undervejs« (1958), der standsede i 1926. Her er der fortsat op til og med befrielsen, således at perioderne før og efter 9. april 1940 optager omtrent lige meget plads. De meget velskrevne erindringer er mere præget af tilbageskuen end af et forsøg på at nå tilbage til forfatterens situation på de tidspunkter og i begivenheder, der skildres. Også i den henseende er det mere historieskrivning end erindringer.

Set fra historikerens vinkel, hvor kildeværdien må være det afgørende, er det ubetinget tiden før 9. april, der er det bedste; afsnittet om krigsårene bringer ikke meget nyt og da slet ikke noget afgørende. I det første afsnit er der for så vidt heller ikke afgørende nyt; men der gives dog et uddybet indblik i forholdene inden for den konservative rigsdagsgruppe, af Ole Bjørn Krafts placering i denne og navnlig af brydningerne i partiet, især i forfatningsspørgsmålet. Til dette kommer, at der er en række gode og centrale kildecitater, som vil kunne være yderst nyttige som udgangspunkt for videre studier. Som helhed må det dog siges, at bogen ikke står

på højde med de første erindringer, når det gælder at bringe nyt.

Vagn Dybdahl

W. F. Hellner: I anden række. (Gyldendal, 1971). 176 s.

Rektor W. F. Hellners erindringer er ganske uprætentiøse. Han fortæller om vanskelighederne for et arbejderbarn i 1920'ernes københavnske gymnasier og giver derefter gode, om end korte, billeder af livet dels på Arbejderhøjskolen i Roskilde under arbejdsløsheden, dels på en skole for unge arbejdsløse på Skiveegnen; disse afsnit er de mest betydningsfulde. Til dette kommer korte stykker om Dansk Samlings situation i 1945; her både burde og kunne Hellner have fortalt noget mere.

Vagn Dybdahl

Frederik Nielsen: Engang for længe siden. (Branner og Korch, 1971). 172 s.

Professor Frederik Nielsen har med disse erindringer leveret en væsentlig socialhistorisk kilde. De begynder under 1. verdenskrig og går frem til omkring 1930; geografisk dækker de to områder: Randers med omegn og København, navnlig Amager. Miljøet, der tegnes, er dels provinsens småkårsfolk – arbejdere og selvstændige – dels københavnske arbejdere. Der siges meget, som kun vanskeligt vil kunne ledes frem af arkivalier eller trykte kilder, f. eks. om kost og boligforhold, om forestillingsverdenen og om situationen over for myndighederne, her navnlig skolen. Til belysning netop af skolemiljøet og af den danske lærerstands dengang almindeligt lave niveau – hvad ofte glemmes

– er det simpelthen et centralt bidrag. Til alt dette kan føjes, at bogen i øvrigt ligger på et litterært højt plan og virker tiltrækkende.

Vagn Dybdahl

Elsa Gress: Fuglefri og fremmed. Erin-dringsbilleder. (Gyldendal, 1971). 295 s.

Bogen har tre hovedafsnit: 30'ernes sidste år, besættelsestiden og den første efterkrigstid. Det er, trods en stærk koncentration om selvoplevelser og -udvikling, en intens tidsbeskrivelse, der uden at tilføre den almene viden væsentligt nyt, dog tjener til at fastholde væsentlige træk og stemninger. Trods det i mange retninger særprægede liv rummer bogen også et stort generelt stof, at den vil være en væsentlig kilde; dertil kommer, at det er fascinerende læsning og rummer væsentlige karakteristikker af en række kunstnere og litterater, som senere har sat sit præg på efterkrigstiden.

Vagn Dybdahl

Erich Thomsen: Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark 1940–1945. (Studien zur modernen Geschichte. Bertelsmann Universitätsverlag, Düsseldorf, 1971). 277 s.

Erich Thomsens posthumt udgivne bog er en betydelig arbejdspræstation. Han har som den første samlet det store materiale i de tyske arkiver og den mangeartede danske litteratur til en oversigt over og en vurdering af den tyske politik i Danmark i besættelsesårene. Selvom der ikke bringes opsigtsvækkende nyheder, er dette en præstation, som bringer forskningen i besættelsestiden fremad.

At der undervejs har indsneget sig en del misforståelser i enkelthederne, kan ikke undre og er næppe heller af væsentlig betydning for det helhedsbillede, forfatteren har søgt at tegne. Mere problematisk er hans vurdering af de forhold og personer, der gav den tyske politik sin form.

Det er skuffende, at en tysk historiker så villigt og ukritisk har overtaget den traditionelle danske måde at stille problemerne op på. Interessen er stadig koncentreret om det tyske gesandtskab i København, om de personer, der var i direkte kontakt med danske myndigheder. Den centrale tyske beslutningsproces er svagt behandlet, og politikken overfor Danmark er ikke indplaceret i den samlede tyske strategi under 2. verdenskrig. De skiftende politiske situationer, der opstod som følge af krigens udvikling, spiller kun en sekundær rolle i fremstillingen.

Også den konkrete tolkning ligner for meget den, der er gængs i dansk tradition. Den går i væsentlige træk tilbage til de forklaringer, som Best, Kanstein og Duckwitz gav efter krigen. Der er i hovedsagen tale om en moralsk personvurdering, hvor de enkelte aktører placeres efter deres holdning til forhandlingspolitikken, deres bestræbelser på at opretholde et harmonisk forhold til den danske regering. Det bliver en tegning i sort og hvidt med nogle grumsede nuancer. Hvidest er Best med sine ovennævnte sekundanter, sortest hans modspillere, Hitler og general von Hanneken. Bests forgænger, gesandt von Renthe-Fink, optræder i gråt, en velmenende mand, men svag og med tilbøjelighed til at favorisere de danske nazister. Kanstein tilskrives – uden fjerneste belæg – æren af, at det ikke gik værre i de første år.

Bortset fra at sådanne personvur-

deringer ikke bidrager til at forstå de grundlæggende præmisser for den tyske politik, er de egnede til at lede en undersøgelse på vildspor. For Erich Thomsen er således striden mellem von Hanneken og Best blevet en personlig strid. Han er ikke opmærksom på, at von Hanneken vel havde en anden form end hans forgænger som øverstkommanderende, general Lüdke, men at den militære utilfredshed med forhandlingspolitikens resultater var brudt frem nogle måneder før dette personskifte, og at den militære holdning iøvrigt hang sammen med centrale overvejelser, som disse personer kun havde en begrænset indflydelse på. Bests påstand om, at von Hanneken tilstræbte en militærforvaltning, er godtaget, men ingeniende påvist. Hvis de militære overvejelser omkring aktionen 9. april havde været studeret nærmere, ville det også være fremgået, at man i værnemagtens overkommando fra begyndelsen havde betragtet det usædvanlige arrangement i Danmark med skepsis. Det er ikke uvæsentligt, at værnemagten også efter 9. april fastholdt sin principielle kompetence, skønt den i praksis lod de politiske myndigheder køre løbet. Erich Thomsen er ikke den første, der er faldet for fristelsen til at lade den »hårde kurs« – et ret intetsigende udtryk – blive personificeret i general von Hannekens skikkelse, fordi han nu i sin ydre fremtræden lignede en preussisk general i karikatur.

Også en uheldig disposition har svækket helhedsbilledet. Perioden indtil telegramkrisen i efteråret 1942 er behandlet som en helhed efter en ahistorisk, systematisk opdeling. Forfatteren bliver derfor ikke opmærksom på, at problemstillingen i tysk politik undergår væsentlige ændringer indenfor dette tidsrum. De enkelte

problemer bliver ikke dele af politiske situationer, men enkeltspørgsmål, episoder. Det erkendes heller ikke, at der umiddelbart før telegramkrisen, som et af bogens fem hovedafsnit er helliget, forelå en kritisk situation, og det er derfor intet under, at Hitlers stærke reaktion på Chr. X's telegram simpelthen betegnes som irrationel. Hitler er i det hele taget en person, der vanskeligt lader sig indpasse i det moralske mønster omkring forhandlingspolitikken. Han hører naturligt hjemme blandt de sorte, og det var også ham, der før 29. august traf beslutning om at afbryde den. På den anden side var han også dens ophavsmand og sikre støtte under etableringsfasen. I bogen er det sidste moment ikke draget frem, og som mange andre fremstillinger lider den af en tendens til at betragte Hitler skiftevis som et galt menneske, skiftevis som en marionetfigur, hvis holdning bestemtes af andres »påvirkning«, hvad man så end skal forstå ved det.

Kritikken af dette tyske arbejde må samles i en beklagelse af, at det ikke er tilstrækkelig tysk, men altfor dansk i sin problemstilling. Som det var relevant for danske politikere at opdele tyske myndigheds personer i venner og fjender, er det relevant for historikeren at forstå, at sådanne holdninger ikke var primære fænomener, men udsprang af et kompliceret og skiftende tysk mønster af interesser og forventninger, hvori hensynet til Danmark og det dansk-tyske forhold kun kunne være et enkelt moment. Denne analyse er kun mangelfuldt foretaget i den foreliggende bog; men gennem sin kortlægning af materialet har den skabt grundlag for en meningsfyldt diskussion af, hvad man skal forstå ved den tyske politik i besættelsesårene.

Henning Poulsen

Gunnar Hägglöf: Samtida vittne 1940–45. (Norstedts).

Anden del af Gunnar Hägglöfs erindringer, der bærer titlen »Samtida vittne 1940–45« fastslår, at denne betydelige svenske diplomat atter har meget at berette – og et og andet at bekræfte. Han har alle naturlige forudsætninger for at fordybe sig i, hvad han mindes at have haft med at gøre. Han havde vigtige poster under krigen og havde skarpe øjne og en lynhurtig opfattelse. Dag for dag var han rede til at meddele dagbogen, hvad han havde oplevet, og han viger aldrig tilbage for at sige det, som det er, og han lagrer aldrig nogen animositet. Han er åben og ligetil.

Erindringerne handler om den svenske handelspolitik under anden verdenskrig. Økonomiske forbindelser bliver som regel et spørgsmål om at give og tage, og svenskerne indstillede sig på at udnytte begge lejres interesse og nu og da at spille dem ud mod hinanden, så Sverige fik, hvad det behøvede. Den svenske handelspolitik var en balancekunst, hvis tyngdepunkt forskød sig med krigslykkens skiften. Politisk blev tilpasningens kunst dyrket med stor virtuositet. Det var kendt af alle, at flere af de toneangivende i det svenske udenrigsministerium, med regeringens fulde billigelse, talte realpolitik med tysk accent. Der var en skillelinie – udenrigsminister Chr. Günther og hans nærmeste medarbejdere Stafan Söderblom og Ragnar Kumlin tog sig af det svensk-tyske forhold, med tysk sejr som arbejdshypotese i 1940, medens Erik Boheman skøttede vestmagterne. Der rådede en virkelig forskel i holdning og synspunkter. Udenrigsminister Günther hævdede, at de tyske sejre radikalt ændrede situationen og nu måtte man tilpasse sig det

ny kontinentalvælde. Det forstod svenskerne ikke. Der var hos Günther ikke tale om nogen tyskvenlighed, men om resignation. Udenrigsministeren var ikke ensom. Da admiral Fabian Tamm med andre høje søofficerer kom hjem fra Berlin, var de alle overbeviste om, at Tyskland vandt krigen. Udenrigsministeren ville øge svenskernes forståelse for nyordningen og søge at hindre, at de spændte ben for den. Den ene linie i den svenske udenrigspolitik var repræsenteret af Günther selv. Han var efter Högglöfs mening en ganske betydelig mand, med visse iøjnefaldende fejl. Statsråd Herman Eriksson sammenlignede ham med en panter, der havde store pletter. Hans naivitet viste sig i omgangen med tyske diplomater, der var velvilligt stemte over for Sverige. Han var fin og hensynsfuld, men vidste næppe altid hvad han gjorde. Den måde, han behandlede Finlands mange problemer på i foråret 1941, var et eksempel på godtroenhed, og det harmonerede ikke med Günthers ønske om at være realpolitiker.

Gang på gang advarer Hägglöf i dagbogen mod legenden om, at det var en »dygtig og fast neutralitetspolitik«, der holdt Sverige udenfor krigen. Det var kun ganske få af de faktorer, som bestemte krigens forløb, som Sverige var i stand til at kontrollere. Det er denne erfarne diplomats kommentar til påstanden om, at neutraliteten reddede freden, eller at freden reddedes ved at Sverige tilsidesatte neutraliteten.

Disse memoirer er i al deres begrænsning oplysende og i høj grad underholdende, men nu og da studser man over, i hvor høj grad Hägglöf kan tage fejl i sin bedømmelse og karakteristik af en mand som Erik Scavenius. Her er det Hägglöf som

er naiv. Han har ikke forstået det mindste af, hvad Erik Scavenius var for en virkelig statsmand, selv om han er klar over, at han var en mand af stort format. Styrken i Scavenius har han ikke kunnet lodde. Langt bedre har han øje for folk som Hitler, Göring, Churchill og Roosevelt og en række amerikanske senatorer. Her er den nu grånende forfatter, der fører en let pen, på hjemmebane.

Johannes Lehmann

Jørgen Hæstrup: ... Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefsstyrets virke 1943-45. Bd. II. (Gyldendal, 1971). 330 s.

Med dette bind har dr. Hæstrup afsluttet sit værk om departementschefsstyret i de sidste år af besættelsen. Det første bind gik fra den 29. august 1943 til og med folkestrejken i sommeren 1944, og andet bind dækker de resterende måneder af besættelsen frem til 5. maj 1945.

Karakteristisk for denne periode er den voksende tyske terror og det stadig mindskede spillerum for den danske administration. Samtidig kom væksten i den aktive modstand, og spillet mellem politikerne og frihedsrådet, skildret indgående af Hæstrup i anden sammenhæng, førte frem til aftalerne om befrielsesregeringens sammensætning.

Under alt dette fortsatte departementscheferne deres stadig vanskeligere arbejde med at sikre danske borgere en dansk administration af deres anliggender. Arbejdet gennemførtes med sej energi, og som i første bind følger Hæstrup energisk og minutiøst detalierne i denne udvikling.

En meget stor del af departementschefsstyrets kræfter måtte i disse måneder rettes mod at hjælpe og redde

de danske, der var deporteret til Tyskland. Denne indsats indtager en meget stor del af bogen, og det lykkes Hæstrup at give os netop skildringen af den storstilede og vanskelige redningsaktion på samme måde, som han har givet det rigtige signalement af andre episoder i besættelsesårene. I første bind var skildringen af jødeaktionen en bog i bogen, her er det hjemførslen af fangerne fra lejrerne i Tyskland. Hæstrup kan her fuldt ud udnytte sine sjældne evner til en medlevende fremstilling, der får hans kildemateriale til at gløde.

For så vidt havde Hæstrup allerede i første bind givet sin grundlæggende karakteristik af departementschefsstyret og dets betydning. Der lægges ikke meget til i principiel henseende i dette bind, men det må fremhæves, at udenrigsministeriets direktør, Nils Svenningsen, kommer til at stå endnu tydeligere som den centrale figur i denne periode. Hæstrup tegner et smukt og stærkt billede af ham, og hans dokumentation lader ikke tvivl tilbage om, at det er et korrekt billede. Det ligger i sagens natur, at man trods alt til sidst sidder uden svar på spørgsmålet om, hvor Svenningsen hentede kraften til at udholde det indre og ydre pres, han konstant måtte arbejde under.

Det er godt for den rette bedømmelse af departementschefsstyret, at det blev Jørgen Hæstrup, der tog sig på at skildre det. Det er en bedrift, at Hæstrup har haft energi til at kunne gennemføre dette store værk efter alle de andre opgaver, han har løst i udforskningen af besættelsestidens historie. Ingen vil efter dette kunne afdisputere ham titlen besættelsestidens historiker. Han kender den periode og har nu beskrevet den i de fleste af dens aspekter.

H. P. Clausen

Aage Trommer: Hvis lille kat var Danmark? Forudsætningerne for Danmarks udenrigspolitiske situation i 1945. (Privattryk, Skjern 1971). 36 s.

I sin oversigt over de allierede stormagters holdning til Danmark mod afslutningen af 2. verdenskrig slår Trommer fast, at spørgsmålet om, hvem der skulle besætte Danmark var uafklaret til det sidste og ikke tildrog sig nogen større interesse blandt magterne, som alle anerkendte Sovjetunionens beherskelse af Østersøen. Kapløbet mellem englændere og russere om adgangsvejen til den jyske halvø forvises til myternes verden, da de militære bevægelser viser, at begge parter tværtimod gav sig god tid på det nordlige frontafsnit. Beherskelsen af Danmark var slet ikke så forfærdelig interessant for andre end os selv.

Henning Poulsen

Bjarne W. Frederiksen: Danmarks Sydslesvigpolitik efter det tyske sammenbrud i 1945. En analyse af de faktorer, der var bestemmende for dens udformning. (Dansk Udenrigspolitisk Instituts skrifter bd. 3. 1971). 210 s.

Dansk udenrigspolitik har i hovedparten af dette århundrede været domineret af sikkerhedspolitiske og handelspolitiske hensyn. Kun i to korte perioder efter afslutningen på 1. og 2. verdenskrig har der været tendens til, at grænsepolitiske interesser fik en sådan vægt i overvejelserne, at de i hvert fald tilsyneladende kunne konkurrere med disse hensyn. I det sidste af disse tidsrum bevirkede Tysklands sammenbrud, det uventet store omsving i det nationale styrke-

forhold i Sydslesvig sammen med den som følge af fem års tysk besættelse ekstraordinært høje grad af modtagelighed for nationalistiske strømninger i den danske befolkning, at partier, folketing og regering blev udsat for et stærkt pres. Befrielsesregeringen havde i sin programklæring af 9. maj 1945 slået fast, at grænsen skulle ligge fast. I den følgende tid brød den politiske enighed herom imidlertid sammen, spørgsmålet politiseredes, og der opstod betydelig uklarhed om den danske regerings grænsepolitiske mål. Først i efteråret 1946, da det engelske udenrigsministerium havde forlangt, at man fra dansk side bekendte kulør, opnåedes der med den såkaldte oktobernote, om ikke egentlig klarhed, så i det mindste en vis foreløbig afklaring. Det er spørgsmålet om, hvilke faktorer der bestemte udformningen af den danske Sydslesvigpolitik i denne uafklarede periode, der er emnet for Bjarne W. Frederiksen bog, der er blevet til som en specialeopgave i samfundsfag ved Aarhus Universitet.

Hovedsigtet med afhandlingen har været »at undersøge generelle problemstillinger, hypoteser og teorier om udenrigspolitikens udformning på det foreliggende emne« (s. 15). Forfatteren har altså ikke primært villet give en skildring af den specifikke baggrund for tilblivelsen af den danske Sydslesvigpolitik i årene 1945–46. Alligevel kan man hævde, at det først og fremmest er i analysen af de særlige vilkår, der var bestemmende for den danske regerings holdning i spørgsmålet i disse i væsentlige henseender atypiske år, forfatteren når frem til interessante resultater. Ganske vist har han lagt et systematisk opbygget analyseskema til grund for sin undersøgelse, men der er kun enkelte steder fremsat gene-

relle påstande om sammenhængen mellem dets enkelte komponenter (s. 69, 83f og 144), og de har ikke fået en så præcis formulering, at de i egentligste forstand har kunnet testes. Man kan derfor næppe sige, at forfatteren i større udstrækning har undersøgt generelle hypoteser om udenrigspolitikens tilblivelse.

Når forfatteren alligevel på det mere specifikke plan har kunnet fremlægge væsentlige resultater, skyldes det ikke i større udstrækning inddragelse af hidtil ukendt materiale. Ganske vist har han kunnet bygge sin skildring af den internationale baggrund på blandt andet det amerikanske udenrigsministeriums nyudgivne aktpublikationer, men han har hverken haft adgang til det danske eller det engelske udenrigsministeriums arkiver. Navnlig har mangelen på engelsk materiale været følelig. På dansk side har både udenrigsministeriet og Grænseforeningen udgivet kildemateriale. Forfatteren har her været opmærksom på den skævhed, der synes at være i udvalget. Han konstaterer således, at der til grund for udenrigsministeriets aktpublikation ligger det sigte over for opinionen at dokumentere en aktiv indsats, hvorimod »man med ikke ringe konsekvens i udvælgelsen har forbigået aktstykker, der kunne danne grundlag for en bedømmelse af forudsætningerne for de danske initiativer« (s. 16). Netop denne skævhed har Frederiksen naturligvis beflittet sig på at overvinde, og med ikke ringe held. På den anden side vedgår han også, at adskillige af afhandlingens resultater principielt er af foreløbig karakter og måske vil blive revideret, når der ad åre bliver givet adgang til akterne i Foreign Office og det danske udenrigsministerium. Ikke desto mindre er imidlertid bogen et udmærket

eksempel på, at historikere og politologer udmærket kan gøre videnskabelige landvindinger uden nødvendigt at have mulighed for at afdække jomfrueligt kildemateriale i arkiverne, hvis blot de formår at stille problemerne på en ny og frugtbar måde.

At dette sidste er lykkedes, hænger uden tvivl sammen med, at forfatteren har udarbejdet et analyseskema, som han har anvendt med konsekvens og disponeret afhandlingen efter. Det kan diskuteres, om dette analyseskema er lige vellykket i alle henseender, men det er dog brugbart. Han sonderer mellem determinerende faktorer i på den ene side den ydre konjunktur og på den anden i den indre konjunktur. De ydre determinanter, der analyseres, er ændringerne i den fremherskende internationale holdning til beskyttelsen af nationale mindretal, stormagternes strategiske interesser i Kielerkanalen samt de hensyn, der var bestemmende for disses generelle Tysklandspolitik. I tilslutning hertil undersøges det problem, om de danske beslutningstagere var i stand til at danne sig en korrekt opfattelse af de valgmuligheder, den ydre konjunktur gav. Som elementer i analysen af den indre konjunktur indgår den amorfe opinion (dvs. »folkestemningen«), den artikulerede opinion, de politiske partier, folketing og regering.

Ikke alle afhandlingens resultater er nye. Eksempelvis følger forfatteren den vel efterhånden gængse tolkning af den engelske note af 9. september 1946 som et forsøg på at afskære den danske regering fra yderligere indblanding i den britiske sættelsespolitik i Sydslesvig og ikke som nogen opfordring til at fremsætte ønske om en grænserevision.

Nogle resultater er imidlertid nye, og andre er der argumenteret mere

indgående og konsekvent for end tidligere. Der kan her peges på, at ændringerne i det internationale syn på nationale mindretal under og efter 2. verdenskrig og skiftet i stormagternes Tysklandspolitik, begyndende i foråret og sommeren 1946, gjorde det vanskeligt for den engelske regering at affinde sig med et åbent dansk-tysk grænsespørgsmål.

Interessant forekommer det også, at den engelske regerings strategiske interesser i at undgå sovjetisk medindflydelse i kontrollen over Kielerkanalen gjorde det ønskeligt, at det dansk-tyske grænsespørgsmål ikke blev rejst. Navnlig skal engelske tilkendegivelser over for den danske gesandt i London, E. Reventlow, have spillet en rolle i forhandlingerne om folketingsbeslutningen af 9. juli 1946.

Værd at hæfte sig ved er også påpegningen af, at de danske beslutningstagere ikke klart erkendte, i hvilken grad ændringerne i den ydre konjunktur faktisk begrænsede deres valgmuligheder. Grundene hertil var ikke blot mangel på informationer, men også psykologisk blokering for modtagelsen af oplysninger, der talte mod den politik, de af andre årsager ønskede at føre.

Bemærkelsesværdig er især også gennemgangen af den amorf opinion på grundlag af Dansk Gallup Instituts rapport om interviewundersøgelserne fra januar 1946 og marts 1947 og herunder, i relation til udformningen af den officielle linie i Sydslesvigpolitikken, frem for alt understregningen af forskellene i interesseintensiteten i forskellige vælgergrupper. I forhold til hvad tilfældet var for de to arbejderpartier, havde Venstres og konservatives vælgere meget stor interesse for Sydslesvigspørgsmålet, mens de radikales indtog en mellemstilling i denne henseen-

de. Hovedkonklusionen er, at opinionen kun blev skrankesættende, men ikke målsættende.

Endelig er der også grund til at fremhæve den klare redegørelse for, hvordan de for denne periode særegne partitaktiske interesser, Socialdemokratiets selvvalgte oppositionsrolle, Det radikale Venstres dermed sammenhængende optræden som støtteparti for Venstres mindretalsregering samt begge disse partiers uvilje mod at tage et valg på Sydslesvigspørgsmålet bevirkede, at statsminister Knud Kristensen fik et noget længere tøj, end han ellers ville have fået, og dermed havde mulighed for at skabe usikkerhed om den officielle danske målsætning i spørgsmålet.

Ikke alle konklusioner forekommer imidlertid lige holdbare. Således kan det nok forekomme tvivlsomt, om Englands strategiske interesse i Kielerkanalen virkelig fik indflydelse på tilblivelsen af folketingsbeslutningen af 9. juli 1946. Forfatteren argumenterer her med, at udenrigsminister Gustav Rasmussens forhandling i Moskva i maj-juni i anledning af den dansk-russiske handelsaftale i det engelske udenrigsministerium fremkaldte frygt for, at Sovjetunionen skulle forsøge at aktualisere kanalkontrolspørgsmålet ved at lade de danske kommunister svinge om, så der i folketinget blev flertal for et dansk initiativ med henblik på en senere genindlemmelse af Sydslesvig. Dette harmonerer imidlertid dårligt med, at forfatteren netop selv overbevisende har argumenteret for, at den britiske frygt for et sovjetisk forsøg på at opnå medindflydelse på kontrollen over kanalen syntes at fortrænge sig med tilbagetrækningen fra Bornholm i marts-april 1946.

Dette fører imidlertid over til det mere principielle spørgsmål om, hvor-

dan vægtfordelingen i de britiske beslutningstagers overvejelser var medlem af de tre forskellige hensyn, der er tale om, nemlig det ændrede syn på nationale mindretal, de strategiske interesser i Kielerkanalen og den generelle kurs i Tysklands-spørgsmålet. Forfatteren har desværre ikke eksplicite diskuteret problemet. Det er muligt, at det på det nu foreliggende materiale er vanskeligt at belyse det. Men det havde i det mindste været ønskeligt, om Frederiksen havde ridset problematikken op. Som fremstillingen nu er, forledes man let til at gå ud fra – uden at det behøver være forfatterens opfattelse – at de strategiske interesser i Kielerkanalen har vejet tungest i de britiske overvejelser.

Et andet problem, som fremstår mindre skarpt i bogen, er spørgsmålet om grundene til det nationale opbrud i Sydslesvig. På den ene side skriver Frederiksen herom, at det ikke er »skønnet relevant at gentage denne diskussion her, så meget mere som den i mangel af sociologiske undersøgelser må baseres på en række personlige antagelser og oplevelser (s. 57). På den anden side sniger der sig alligevel elementer af forskellige svar på spørgsmålet ind i afhandlingen uden, at der argumenteres for dem. Ved siden af den stærke understregning af flygtningepressets betydning (s. 58) antyder forfatteren også, at andre forhold i forbindelse med Tysklands sammenbrud har spillet en rolle (s. 60). Når han nu har besluttet sig for at holde problemet åbent, hvad han er i sin gode ret til, havde det også været rimeligt, om han havde vogtet sig for uforvarende at give udtryk for ikke dokumenterede konklusioner.

Et af de helt centrale spørgsmål i afhandlingen er presset på beslut-

ningstagerne fra den amorfe opinion. Der kan derfor være grund til lidt mere detaljeret at diskutere nogle af de problemer, som forfatterens behandling heraf rejser.

Frederiksen har som nævnt været i den heldige situation at kunne belyse holdningen i den amorfe opinion til Sydslesvigsspørgsmålet på grundlag af to Gallup-undersøgelser. Den første, fra januar 1946, omfattede kun to spørgsmål. Den anden, fra marts 1947, vedrørte alene dette emne og rummede langt flere spørgsmål. Forfatterens undren over, at dette materiale ikke tidligere er blevet udnyttet i væsentligt omfang, er velbegrunderet.

Forfatteren gennemgår grundigt de to undersøgelser. Han kommer her blandt andet ind på nogle af de metodiske problemer, som udnyttelsen af dette materiale rejser. Han akcepterer undersøgelsens statistisk-metodiske grundlag (s. 112). Men dette er imidlertid ikke uangribeligt. Frederiksen mener, at der er anvendt en proportional, stratificeret stikprøve, men herom står der intet i Gallupsinstituttets rapport. Redegørelsen dér (s. II–III) tyder langt snarere på, at der er tale om et såkaldt kvota-udvalg. En anvendelse af en tilfældig stikprøve var der i hvert fald ikke tale om. Vanskelighederne – for ikke at sige umuligheden – ved at generalisere på grundlag af et kvota-udvalg er næppe til at komme uden om.

For forfatterens brug af Gallupundersøgelsen spiller det en stor rolle, om den i 1947 konstaterede holdning i den amorfe opinion også eksisterede i 1946. Frederiksen kommer her til et positivt svar. Det hviler imidlertid på tre slutninger, som han kun delvis og ikke særlig overbevisende har argumenteret for. Udgangspunktet er en sammenligning mellem svarene på

to parallelle spørgsmål fra henholdsvis januar 1946 og marts 1947 om holdningen til en folkeafstemning i Sydslesvig. Det første problem består i vurderingen af selve spørgsmålsformuleringen, som i alle interview- og enqueteundersøgelser er et centralt metodisk problem. Frederiksen konkluderer, at de to spørgsmål i deres »kerne« stemmer overens, skønt han selv rejser berettiget kritik mod formuleringen af det første (s. 112 og 114). Faktisk kunne man med lige så god ret ud fra hans indvending slutte, at der ikke er spurgt om det samme.

Dermed bliver imidlertid også to andre punkter tvivlsomme. Ud fra den konstaterede omtrentlige overensstemmelse mellem svarfordelingen på de to spørgsmål fra henholdsvis januar 1946 og marts 1947 konkluderer forfatteren, at holdningen må have været stort set den samme i det mellemiggende tidsrum. Og analogt med denne diskutale påstand foretager Frederiksen en tilbageslutning til 1946 for svarene på en række vigtige spørgsmål, som kun blev stillet i 1947-undersøgelsen. Det gælder således blandt andet for det helt centrale spørgsmål om interesseintensiteten.

Selv om man var villig til at godtage disse tre slutninger, rejser der sig imidlertid et andet problem. Spørgsmålet er, hvordan beslutningstagerne i 1946 konstaterede holdningerne i den amorfe opinion. Gallupundersøgelsen fra 1947 har de jo i hvert fald ikke kendt. På dette punkt har forfatteren ikke fremført nogen argumentation. Et vist indtryk har beslutningstagerne naturligvis kunnet danne sig ved møder rundt omkring i landet. Men man spørger alligevel sig selv, om det ikke snarere er en i det foreliggende kildemateriale dårligt

belyst del af den artikulerede opinion, nemlig partiernes tillidsmænd, som har påvirket beslutningstagerne.

Tvivlsomt er det også, om den kraftige opinion, hvad enten det nu er den amorfe eller den artikulerede, kun fik skrankesættende betydning og ikke direkte spillede nogen rolle ved formuleringen af målene for Sydslesvigpolitikken. Denne konklusion er naturligvis helt afhængig af, hvad man vil forstå ved den grænsepolitiske målsætning. På dette punkt synes forfatteren ikke rigtigt at kunne blive enig med sig selv. På den ene side skildrer han international beskyttelse af det danske mindretal, administrativ adskillelse mellem Slesvig og Holsten samt fjernelse af flygtninge fra Slesvig som hovedmål for den danske Sydslesvigpolitik (s. 81 f). Han gør lidt senere udmærket rede for sammenhængen mellem regeringens fremsættelse af krav på disse områder og presset fra opinionen. Men på den anden side er der netop her ikke længere tale om hovedmål for regeringen, men om »beslutningstagernes næsten grænseløse villighed til at arbejde for de af mindretallet opstillede »praktiske« opgaver (s. 126). Afhandlingen ville utvivlsomt have vundet i klarhed, hvis forfatteren havde præciseret, hvilke ændringer i den officielle grænsepolitiske målsætning det drejede sig om at forklare.

Endelig er også selve analyseskemaet diskutabelt. Problemet er her, hvilken erkendelsesteoretisk status det egentlig har, om det er konsistent i sin opbygning, og om det omfatter alle vigtige determinanter. Inden disse spørgsmål drøftes, skal det dog endnu engang understreges, at det blandt andet netop er i kraft af det gennem hele afhandlingen konsekvent fastholdte analyseskema, forfatteren når frem til sine interessante speci-

fikke resultater. Der er altså ikke tale om et angreb på anvendelsen af analyseskemaet som sådant, tværtimod. Sigtet med de følgende bemærkninger er alene at belyse visse problematiske punkter for at nå frem til en klarere forståelse for dets anvendelsesmuligheder.

Der blev indledningsvis peget på, at det kun er få generelle hypoteser om udenrigspolitikken udformning, der undersøges i bogen. Der skal derfor her også gøres opmærksom på, at analyseskemaet i sig selv kan opfattes som en teori med generelt sigte, selv om der kun undtagelsesvis postuleres bestemte sammenhænge mellem dets komponenter. Ved dets anvendelse på det foreliggende emne afprøves i virkelighed også dets gyldighed og frugtbarhed som teori med generelt sigte.

Det forekommer for det første uklart, hvad der nærmere betegnet skal forstås ved determinanter eller ved faktorer, der var bestemmende for Sydslesvigpolitikken udformning. Der synes at være tale om fænomener af ikke helt samme karakter. Forfatteren synes at operere med tre forskellige forhold på samme plan, nemlig (1) bestemte mere eller mindre institutionaliserede befolkningsgruppers indflydelse, (2) forskellige hensyn, som beslutningstagerne måtte inddrage i deres overvejelser og (3) årsagerne til, at de forhold, som der måtte tages hensyn til, opstod. Derved kommer analyseskemaet, navnlig for den indre konjunkturs vedkommende, til at virke noget uegalt. De to førstnævnte punkter synes at være næppe helt kommensurable angrebsvinkler. Når de begge har sat deres præg på konstruktionen af skemaet, hænger det utvivlsomt sammen med, at Frederiksen ikke indledningsvis præcist har afgrænset, hvilken gruppe af beslutningstagere han vil koncen-

trere analysen om. Dog er der i praksis en tendens til at stille de større politiske partiers ledere i centrum for undersøgelsen. Det forekommer i og for sig også rimeligt i betragtning af de særlige parlamentariske forhold i perioden med en mindretalsregering, der på Sydslesvigpolitikken afgørende punkt af oppositionen fik påtvunget en kurs, som i hvert fald statsministeren selv var imod. Det havde derfor været ønskeligt, om dette synspunkt var blevet fastholdt konsekvent. I stedet for opererer forfatteren imidlertid ved siden af med analyser af de forskellige organers indflydelse, ved siden af partierne med folketing og regering. Derved er der uundgåeligt kommet en hel del gentagelser i bogens sidste del. Folketingets og regeringens indflydelse var jo netop først og fremmest et resultat af partiernes parlamentariske hensyn, som forfatteren i et forudgående kapitel allerede har behandlet.

For det andet synes analyseskemaet at mangle i hvert fald én vigtig komponent, nemlig institutionaliserede udenrigspolitiske erfaringer og ideologiske holdninger, som var et væsentligt element i partiledernes overvejelser. Det har derfor ikke fået nogen samlet behandling i fremstillingen, men dukker op i andre sammenhænge. Forfatteren behandler det naturligt nok i afsnittet om regeringens indflydelse, hvor han også kommer ind på påvirkningerne fra udenrigsministeriets embedsmænd (s. 173), et spørgsmål, som i øvrigt er noget stedmoderligt behandlet, hvad der formentlig hænger sammen med, at der kun findes få kilder til belysning af det.

Imidlertid behandler han også partiernes traditioner og værdisystemer i kapitlet om beslutningstagerens opfattelse af den ydre konjunktur. Det

er der i og for sig god mening i, da tidligere erfaringer og ideologiske holdninger kan virke som perceptionsfiltre og således hindre en realistisk erkendelse. Dog er det ikke denne sammenhæng, han har analyseret. Ganske vist taler han om en informationsbarriere. Men den sættes kun i forbindelse med politikernes ønske om at nå sekundære resultater i Sydslesvigspørgsmålet til forevisning for den hjemlige opinion. Og man må utvivlsomt give ham ret i, at dette sidste forhold bevirkede, at beslutningstagerne ikke havde et klart billede af, hvor begrænsede valgmuligheder de stod overfor. Men det havde været ønskeligt, om forfatteren havde fulgt dette resultat op med en analyse af også problemet om, på hvilken måde tidligere udenrigspolitiske erfaringer og ideologiske holdninger påvirkede opfattelsen af den ydre konjunktur. Spørgsmålet er nemlig, om de ikke i nogen grad kan siges at have fremkaldt en overdreven forsigtig vurdering af valgmulighederne. I stedet for er der nu en tendens til at objektivere denne eventuelle yderlige indskrænkning. Der tales om »begrænsede acceptable handlemuligheder uden«, at det gøres klart, at det i sig selv er udtryk for et politisk valg, hvad man vil anse for »akceptabelt«. Der spores en tendens til, at sikkerhedspolitikens primat over Sydslesvigpolitikken gøres til lidt af en naturnødvendighed. Det hænger utvivlsomt sammen med, at Frederiksen deler socialdemokratiske og radikale politikeres opfattelse af denne prioritering. Men i og med, at disse politiske vurderinger objektivteres, blegner også den klare fremstilling af, at de faktisk udgør en faktor, der i ret høj grad var bestemmende for et af de vigtigste valg i udformningen af den danske Sydslesvigpolitik. På den

anden side skal det dog medgives forfatteren, at han på trods af denne mangel i analyseskemaet i sin konklusion alligevel understreger den store betydning, partiernes traditioner og værdisystemer fik (s. 180).

Disse bemærkninger skal som nævnt ikke tilsløre, at det er lykkedes forfatteren at skrive en på mange punkter udmærket historisk afhandling, blandt andet fordi han konsekvent har benyttet sig af det opstillede analyseskema. Han har dermed demonstreret, hvor frugtbare de i politologien opstillede systematiske begrebsrammer kan være for historisk forskning. Når han ikke lever helt op til sit høje politologiske aspirationsniveau, skyldes det måske ikke så meget, at han personligt er kommet til kort, som at de generelle teorier og hypoteser, han i så fald skulle have undersøgt, næppe endnu foreligger fuldt udviklet. Højst kan man vel pege på, at han nok ville have kunnet bidrage mere til udviklingen heraf, dersom han havde koncentreret sig om enkelte udvalgte komponenter af skemaet og undersøgt relationerne mellem dem dels over længere tid og dels i flere forskellige udenrigspolitiske spørgsmål.

J. P. Noack

Kurt Jürgensen: Die Gründung des Landes Schleswig-Holstein nach dem zweiten Weltkrieg. Der Aufbau der demokratischen Ordnung in Schleswig-Holstein unter dem ersten Ministerpräsidenten Theodor Steltzer 1945-1947. (Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, 1969). 82 s., DM 16,80.

Med dette arbejde, der også er udsendt som supplement til bd. 8 af den store »Geschichte Schleswig-

Holsteins«, har Kieler-historikeren Kurt Jürgensen villet skildre den forvaltningsmæssige og politiske tilblivelse af det nuværende forbundsland Slesvig-Holsten. Han har koncentreret sig om perioden frem til foråret 1947, da den første ministerpræsident (socialdemokraten H. Lüdemann), udgået fra en folkevalgt landdag, overtog styret. Derved har han for så vidt ikke fulgt hele grundlæggelsesperioden, eftersom landet Slesvig-Holsten vel først kan siges at være endegyldigt konstitueret med den såkaldte »Landdessatzung« af 13. 12. 1949, der fik retskraft ved den engelske godkendelse den 9. 1. 1950.

Inden for denne begrænsning har Kurt Jürgensen gjort et fortjenstfuldt arbejde ved at vise, hvordan først et forvaltningsapparat opbyggedes, og hvordan dernæst det korresponderende politiske apparat kom i gang. Han følger omhyggeligt det opsplittede, gamle preussiske forvaltningsapparats omdannelse til en samlet provins- (senere lands-) administration, og vi ser, hvordan denne administration bliver sat under demokratisk, politisk kontrol.

Vigtig er i denne forbindelse Jürgensens understregning af den rolle, den første, af englænderne indsatte ministerpræsident, Theodor Steltzer, spillede for denne udvikling, allerede inden han i efteråret 1945 placeredes i sin første indflydelsesrige stilling som regeringspræsident. Steltzer kom til at koncipere det regeringssystem som stort set lever videre i det nuværende forbundsland Slesvig-Holsten. Han var parat til at følge netop den model for opbygning nedefra med støtte i udbygningen af den lokale selvforvaltning, som den engelske besættelsesmagt ønskede fremmet. Derved fik han mulighed for at øve stærk indflydelse på udviklingen, og

til tider gik denne så hurtigt, at man politisk og administrativt var et stykke foran, hvad der retligt var legitimeret.

I argumentationen for sine synspunkter måtte Steltzer i et vist omfang slå på hensynet til Slesvig-Holstens selvstændighed, administrativt set. Men det er givet, at Kurt Jürgensen i for høj grad identificerer denne argumentation med et ønske om at genoplive den slesvig-holstenske selvstændighedstradition fra forrige århundrede. Forfatteren hører selv tydeligt hjemme i den gamle slesvig-holstenske tradition og glæder sig over, at begivenhederne efter 1945 med visse modifikationer har skabt det Slesvig-Holsten, nogle drømte om for 100 år siden. Men disse forestillinger har uden tvivl gjort det svært for ham at give en dækkende beskrivelse af de synspunkter, der gjorde sig gældende, da det nuværende Slesvig-Holsten blev til.

I et tillæg aftrykkes en række samtidige dokumenter, som netop viser, at Kurt Jürgensens slesvig-holstenske konception ikke er retfærdig mod materialet. Selv hos Steltzer træffer man adskillige udtalelser om områdets placering i den fællestyske sammenhæng, der absolut kan tolkes langt mere åbent m. h. t. andre løsninger end den snævert slesvig-holstenske. Og for socialdemokraterne var den slesvig-holstenske løsning langt fra at være det ønskelige.

Dette kommer ikke klart nok frem i bogen, der i det hele taget er stærkt præget af at være koncentreret omkring Steltzers synspunkter, der som nævnt næppe heller er udtømmende analyseret. Man havde gerne set mere om, hvordan rekrutteringen af de nye politikere på landsplanet skete, fordi man derved havde fået mulighed for at følge linien med legiti-

meringen af den politiske magt fra neden.

Også en tættere reference fra udviklingen i Slesvig-Holsten til situationen i den øvrige del af den britiske zone havde været ønskværdig, men det kan vel først realiseres, når det engelske kildemateriale bliver tilgængeligt. Savnet af dette materiale kan ikke lægges Jürgensen til last, og han har i vidt omfang formået at overvinde det handicap, dette savn nødvendigvis må medføre.

Udviklingen i Slesvig-Holsten i de første år efter 1945 frembyder særdeles interessante muligheder for at studere, hvordan et forvaltningsapparat og et politisk system bygges op i et spændingsfelt, hvor man på den ene side vil legitimere magten fra neden ved opbygningen af et demokratisk system med lokal forankring, på den anden side har hensyn at tage til løsningen af de opgaver, de centrale (preussiske) organer hidtil havde løst. Her må i øvrigt den type embedsmænd, man rådede over i en situation, præget af afnazificeringen, have spillet en rolle. Denne side af problematikken er slet ikke berørt i bogen.

Til den nævnte spænding mellem decentral legitimering af magten og kravet om løsning af overlokale opgaver slutter sig så det faktum, at den samlede tyske udvikling, politisk og økonomisk var ganske uvis. De fleste foranstaltninger måtte iværksættes med det forbehold, at man ikke ville præjudicere en kommende tysk statsdannelse karakter.

Under disse omstændigheder var det en bedrift at få et regeringssystem til at fungere, samtidig med at alle kræfter måtte sættes ind på at afhjælpe følgerne af overbefolkning, sult og kulde. Kurt Jürgensen viser, at bedriften kunne gennemføres i et samarbejde mellem en konstruktiv

engelsk besættelsesmagt og tyske embedsmænd og politikere, der vovede at tage et medansvar.

Denne konklusion vil sikkert blive stående i den mere indgående behandling af emnet, forfatteren har stillet i udsigt. Man vil se frem til den i forventning om, at den vil give mere perspektiv til udviklingen, end denne første version har villet og kunnet.

H. P. Clausen

Jens Bladt: – og så blev jeg folketingsmand. (Historisk Samfund for Sønderjylland, 1971). 150 s.

I 1967 udsendte Historisk Samfund for Sønderjylland daværende folketingsmand Jens Bladts lille erindringsbog »Alsiske minder«. Bladt faldt for socialdemokratiets aldersgrænse og gik ud af folketinget med valget i 1968. Han har nu benyttet lidt af sit otium til at fortsætte erindringerne med et bind om sin tid i folketinget fra 1953–68.

Det er som første bind blevet en charmerende lille bog, gennemsyret af Bladts muntre og uhøjtidelige al-singersind. Ægtheden og umiddelbarheden kommer helt frem til overfladen i det lille stykke, hvor Bladt uskrømtet viser sin glæde over, at arbejdsmanden kom til frokost med verdensdiplomatiet på hotel Dybbøl Banke og blev hyldet med en kraftig klapsalve.

Jens Bladt hørte ikke til i første række på Christiansborg, men det gør ikke hans iagttagelser af og reaktioner på livet i folketinget mindre værdifulde. Erindringer af den type kan rykke proportionerne på plads for dem, der overser jordforbindelserne i dansk politik.

For dem, der samler på gode, po-

litiske historier, er der et par gode numre at hente til samlingen i Bladts bog.

H. P. Clausen

J. O. Krag & K. B. Andersen: Kamp og fornyelse. Socialdemokratiets indsats i dansk politik 1955-71. (Fremad, 1971). 403 s.

Bogen er udgivet i anledning af Socialdemokratiets 100-års jubilæum og knytter sig til tre-bindts værket »En bygning vi rejser« uden dog at følge den samme disposition og redaktionelle linie. Den er navnlig i endnu højere grad ren Christiansborghistorie, næsten ligefrem ministerhistorie.

Det første par hundrede sider er skrevet af Krag, resten af K. B. Andersen. Foruden snævert at holde sig til Folketinget, er det også karakteristisk for begge afsnit, at de to cand. polit.'er kun i ringe grad medtager baggrunden, de grundlæggende økonomiske forhold, ligesom ideologiske strømninger og brydninger, som der også var inden for kredsen af folketings-socialdemokrater, heller ikke er med. Hvad man i øvrigt savner af partiets historie må her lades uomtalt; undertitlen afstikker, hvad man kan forlange.

Der er en væsentlig forskel på de to afsnit, idet Krag's store passager har erindringerne karakter, mens K. B. Andersen – trods sin medleven – i højere grad skriver som iagttageren. At Krag skildrer en meget fjernere periode er vel også medvirkende til, at der i hans afsnit ofte er nogen større åbenhed end i det følgende; dette gælder navnlig i spørgsmål om regeringsdannelse og ministerudnævnelser.

Trods forskellene er der alligevel et helhedspræg over bogen. Den har

mere villet fastholde de socialdemokratiske politikeres standpunkter og indsats, end den har villet give en egentlig analyse; begge forfatterens indsigt, viden og betydelige skribentevner kunne nok ellers på disse områder have tilført den historisk-politiske litteratur en væsentlig berigelse. Nu står bogen som en nyttig oversigt tilføjet ikke helt få oplysninger af stor kildeværdi. I begge egenskaber vil den sikkert blive flittigt benyttet.

Vagn Dybdahl

Henning Bregnsbo: Kampen om skolelovene af 1958. En studie i interesseorganisationers politiske aktivitet. Odense University Studies in History and Social Sciences; Vol. 4. (Odense University Press, 1971). 238 s.

A. R. Schacht: En praktisk mellem-skole. Bidrag til en skolereforms historie. Selskabet for dansk skolehistorie. (Gad, 1971). 157 s.

Interessen for studiet af skoleproblemer både i et aktuelt og i et historisk perspektiv er støt voksende i disse år. Vi oversvømmes af en pjece- og pamfletlitteratur af stærkt blandet kvalitet om skolens forhold. Opretelsen af det skolehistoriske institut ved Danmarks Lærerhøjskole, hvorfra den første disputats er på vej mod forsvar, og dannelsen af Selskabet for dansk Skolehistorie med publikationen Årbog for dansk Skolehistorie er blot et par af flere vidnesbyrd om, at en seriøs, videnskabelig interesse nu er rettet mod det skolehistoriske område. Antagelig er det forbud om, at danske forskere er ved at ruste sig til at tage del i den omfattende samfundsvidenskabelige og historiske udforskning af skolens problemer, som længe har været i gang i andre lande.

Et par af de seneste bidrag til den nyere danske skolehistorie har det til fælles, at de behandler sider af det udviklingsforløb, som fandt en foreløbig afslutning med vedtagelsen af skolelovene i 1958. Forskellen mellem dem ligger i, at den ene koncentrerer sig om de politiske, den anden om de pædagogiske elementer i udviklingen.

Lektor Henning Bregnsbo har med sin skildring af kampen om skolelovene af 1958 villet analysere det politiske spil, der gik forud for vedtagelsen af lovene, navnlig for så vidt angår lærerorganisationernes aktivitet. Derved har han på forhånd sat ganske snævre grænser for sin fremstilling, og det er grunden til, at arbejdet i visse henseender må karakteriseres som vellykket, mens det i andre må betegnes som temmelig utilfredsstillende.

Bogens kvalitet ligger i, at den for første gang giver en samlet og omfattende beskrivelse af hele det udviklede, politiske forløb, der begyndte ved krigens slutning, og som førte frem til vedtagelsen af lovene i maj 1958. Bortset fra enkelte lærebøger – Aksel H. Nellemann: *Den danske skoles historie*, 1966, bør her nævnes, med honnør – er vor litteratur ynkelig fattig på ordentlige, moderne oversigter over den danske skoles udvikling. Ret beset er det beskæmmende, at den eneste anvendelige, brede fremstilling er skrevet af en englænder. Det er Willis Dixon: *Education in Denmark*, u. å. (1958), og man kan gætte på, at F. C. Kaalund-Jørgensens bistand er en af forudsætningerne for, at en udlænding har kunnet give en så indforstået skildring af det danske skolevæsens udvikling.

For fremtiden vil det imidlertid ikke være vanskeligt at skaffe stof,

når man vil give en oversigt over den danske skolepolitik i efterkrigstiden frem til 1958. Materialet kan hentes hos Bregnsbo.

Han har brugt partiernes protokoller, lærerorganisationernes interne papirer, aviser og tidsskrifter samt hele det publicerede stof om folketingets behandling af skolelovene. Dette kilde materiale har han suppleret med interviews med en række af aktørerne, både politikere og organisationsfolk, og han har dermed været i stand til at kortlægge og beskrive alle faserne i det politiske spil.

Det fremgår med al ønskelig tydelighed, at resultatet i 1958 må karakteriseres som en sejr over lærerorganisationerne for de politikere, der havde sluttet et skolelovsforlig. Organisationernes samlede front til forsvar for den bestående skolestruktur kunne ikke holde. Det er utvivlsomt rigtigt, når Bregnsbo ser en vigtig forudsætning for dette resultat deri, at de skolepolitiske aktive i venstre i 1955 fik partiet til at fremsætte et skolelovsforslag, der brød med den gamle struktur.

Betydningen heraf ser man, når man følger Henning Bregnsbos beskrivelse af situationen i partierne venstre og det konservative folkeparti, navnlig efter dannelsen af trekantregeringen i 1957. Bregnsbo har her kunnet støtte sig på den ganske udførlige konservative partiprotokol, og det fremgår af den, at man i den konservative folketingsgruppe mente at have begrundet håb om, at venstre ville springe fra forliget med socialdemokraterne og de radikale og gøre skolelovenes skæbne usikker.

Dette håb støttede sig på viden om spændingen i venstres gruppe, hvor en fløj med Erik Eriksen som den mest fremtrædende prioriterede oppositionspolitikken sammen med de

konservative højere end en samlet løsning af skolepørgsmålene. Venstres deltagelse i et forlig om skolen kunne under visse omstændigheder betragtes som et ikke uvæsentligt brud på den konsekvente VK-politik, som Erik Eriksen og Poul Sørensen førte.

Her overfor stod i venstre en gruppe med det, Bregnsbo kalder specialpolitiske synspunkter i modsætning til Erik Eriksens universalpolitiske holdning. Poul Hartling var efter sit valg til folketinget i 1957 leder af den forhandlende fløj i venstre, og før den tid havde han udefra øvet afgørende indflydelse på venstres skolepolitik. Han havde ansvaret for venstres forslag i 1955, og han stod bag venstres tilnærmelse til socialdemokratiet og de radikale i skolesagen. I efteråret 1956 refererede formanden for Danmarks Realskoleforening en venstrepolitiker for følgende udtalelse: »... Jørgen (Jørgensen) og Hartling sidder jo og regner og finder ud af noget, og Bomholt står parat med pennen til at underskrive, hvad de to herrer kan enes om, så jeg ved ikke, hvad det kan ende med«. Det udtrykker ganske udmærket situationen op til foråret 1957.

Formodentlig havde det gavnet klarheden, om Bregnsbo havde anvendt lidt andre udtryk end de hjemmestrikkede 'universalpolitisk' og 'specialpolitisk' om de to fløje i venstre. Uenigheden gik ikke på substansen i skolepolitikken, som der var om ikke fuld så dog udstrakt enighed om i partiet. Skellet gik mellem dem, der i skolepolitikken lagde størst vægt på det parlamentariske hensyn til oppositionspartneren og dem, der fremhævede den interesse, venstre måtte have i at sikre en skolereform i overensstemmelse med partiets grundsynspunkter og med tydelige fordele for landdistrikterne.

I den sammenhæng bliver Poul Hartlings optræden interessant, fordi han så stærkt plæderede for den sidstnævnte holdning. Det vil være alt for dristigt ud fra den senere politiske udvikling mellem venstre, konservative og radikale at slutte, at en kursændring allerede i 1957/58 foresvævede Hartling. Men man skal lægge mærke til, at han så tydeligt prioriterede interessefaktoren højere end den parlamentariske faktor og dermed åbnede for en anden konstellation i skolepørgsmålet end den, Erik Eriksens taktisk betingede snævre samarbejde med det konservative folkeparti ellers indicerede. Det er baggrunden for, at Poul Sørensen fandt Hartlings adfærd helt uforståelig.

Man har hævdet, at Hartlings stædige arbejde i skolesagen var med til at sikre hans valg til Erik Eriksens efterfølger. Meget taler for den opfattelse. Om dem, der valgte ham, gjorde det for at fremme den linie, han derefter fulgte, kan ikke efterprøves her. Men det er givet, at der retrospektivt kan trækkes en linie fra Hartlings holdning i skolepolitikken over Svanninge-talen til den videre udvikling i venstres forhold til det radikale venstre og de konservative.

At Hartlings synspunkt kunne sejre i 1957/58 hænger som nævnt sammen med, at venstre så tidligt havde vogtet sig ud med et forslag, som det var svært at løbe fra. Det gav Erik Eriksen-fløjen snævre bevægelsesmuligheder.

Dette hænger igen sammen med et andet specifikt træk ved det skolepolitiske forløb op til 1958, som Bregnsbo rigtigt har understreget: Enkeltpersoner spillede en meget stor rolle i forløbet. Bregnsbo er her mest optaget af at vise, hvilken personlig indflydelse de tre undervisningsministre, Hartvig Frisch, Julius Bomholt og

Jørgen Jørgensen har øvet på forløbet, fordi han ligesom vil uddrage noget generelt om ministres adfærd. Der ved får han ikke tilstrækkeligt fremhævet, hvor afgørende det personlige element i politikken i virkeligheden var for skolespørgsmålenes skæbne.

Det er helt tydeligt, at skolesagen i meget lang tid i betydeligt omfang håndteredes af enkeltpersoner med stærk interesse for sagen og tilstrækkelig anseelse i deres respektive partier til, at man ikke bagefter kunne se helt bort fra deres resultater. Det gjaldt Bomholt i socialdemokratiet, Jørgen Jørgensen hos de radikale og Hartling i venstre, og for hans vedkommende også før han kom i folketinget. Skolepolitikken betragtedes som disse politikeres og nogle få andres domæne, og da spørgsmålene befandt sig ret lavt på den almenpolitiske interesse- og konfliktskala, kunne de nå langt på egen hånd med planer og aftaler.

Da først almenpolitiske og snævrere parlamentariske hensyn omsider begyndte at gøre sig gældende, viste det sig, at man var bundet et meget langt stykke vej af det, enkeltpersonerne havde fået lov at gøre. Kun de konservative, som ikke havde haft en aktiv skolepolitiker med ideer, han ville realisere, var da ubundet, men havde ikke noget at bruge friheden til.

På lignende måde spillede det i den sidste fase af forhandlingerne en rolle, at Stinus Nielsen var formand for Danmarks Lærerforening. Han ønskede forliget med politikerne, og det fik indflydelse på den linie, DLF valgte. At han til mange utilfredse kollegers irritation personligt afleverede DLF's endelige accept til Jørgen Jørgensen i Lejre er vel det bedste udtryk for, hvad hans mål havde været i kampen om skolen.

Her er et fundamentalt træk ved det politiske spil om skolelovene i 1958. I den forbindelse viser det sig, at begrebet »politisering«, som Bregnsbo i lighed med så mange andre i disse år har lånt af svenske, teoretiske politologer, er et alt for groft instrument til at analysere konkrete politiske situationer som den, der her er tale om. Det er ganske uden interesse at få fastslået politiseringstidspunktet, d. v. s. det tidspunkt, da partierne tager en sag op i deres propaganda. Langt væsentligere er det at karakterisere de vilkår, hvorunder en sag behandles, og den prioritet, den på et givet tidspunkt har eller kan få i et partis samlede vurdering af de sager, der er oppe.

Man kan i enkelte tilfælde, som det allerede er antydnet, fristes til en diskussion med forfatteren af hans vurderinger og synspunkter. Her og der savner man det fulde perspektiv i fremstillingen. Det gælder f. eks. i den vigtige fremhæven af den vægt, Jørgen Jørgensen lagde på at få venstre med, hvorved Danmarks Lærerforening fik ekstraordinært gode betingelser for at øve indflydelse.

Her havde man gerne set tydeliggjort, hvad der var Jørgen Jørgensens helt konkrete interesse heri, bortset fra det naturlige ønske om det bredest mulige forlig om skolen. Jørgen Jørgensen havde brug for venstre til at hindre en udvidelse af undervisningspligten til 8 år, hvad han var en stærk modstander af. Socialdemokratiet gik ind for en udvidelse af undervisningspligten, og også i det radikale venstre havde tanken tilhængere, omend det lykkedes Jørgen Jørgensen at dæmpe modstanderne af hans politik, da denne flyttedes fra det personlige over på partiplanet. Tilmed gik de konservative, da de først bekendte kulør, ind for en udvidelse af undervis-

ningspligten, men da var det for sent, for venstre var gået ind i realitetsforhandlinger om en skolelov med de to andre partier. Jørgen Jørgensen havde således god brug for venstre til at sikre den skolepolitiske linie, han selv gik ind for.

Disse kommentarer til bogens fremstilling af det skolepolitiske forløb skal ikke forklejne den uomtvistelige værdi, der ligger i dens udtømmende beskrivelse af det politiske spil, der foregik organisationerne og partierne imellem i skolespørgsmålet i 50'erne. Når arbejdet alligevel må siges i en vis forstand at være mislykket, skyldes det, at Henning Bregnsbo – ganske vist noget halvhjertet – har sigtet videre. Han har i undertitlen kaldt sin bog: »En studie i interesseorganisationers politiske aktivitet«. Men den læser, der venter at finde bidrag til dette emne af mere generel karakter, vil skuffes.

Bregnsbo indleder bogen med en kort karakteristik af lovgivningsprocessen som en kommunikationsproces, hvor han i øvrigt er tilfreds med at referere en del af de kommunikationsteoretiske synspunkter på anden hånd. Men dette tilløb til en model anvendes overhovedet ikke i resten af fremstillingen og kunne uden skade have været sparet.

Værre er imidlertid, at Bregnsbo ikke udnytter de muligheder, emnet giver til en lille smule systematisk at samle information om interesseorganisationers adfærd. Det er rigtigt, som han selv skriver, at vi på dette felt mangler meget, og han havde faktisk haft muligheden for at fylde lidt af hullet ud. Desværre følger han slet ikke selv helt oplagte problemstillinger op.

Når det nu er åbenlyst, at også på organisationssiden spiller enkeltpersoner en stor rolle, havde det været

spændende at få en analyse af relationen mellem personlig indflydelse og organisationsbestemt adfærd. Er der grænser for den personlige indflydelse, og hvor gik de i så fald i denne sag?

Der savnes også en systematisk drøftelse af, hvad der overhovedet gav de involverede organisationer politisk indflydelse, og hvad der i det hele taget betinger en interesseorganisations styrke og svaghed. Vi får end ikke en ordentlig samlet beskrivelse af de enkelte organisationers struktur, størrelse, tekniske apparat, og hvad der ellers kunne tænkes at indgå i et mål af deres politiske styrke. Der findes oplysninger herom, men spredt rundt i bogen.

Det samme gælder for det vigtige stof, der fremlægges om, hvad det indre sammenhold og hensynet til at opretholde en organisations troværdighed udadtil, betyder for organisationsledernes opfattelse af deres handlemuligheder. Netop på dette felt havde Bregnsbo haft gode chancer for at trække interessante ting ud af sit stof, men han udnytter ikke chancerne til bunds. Han har heller ikke set det særlige perspektiv, det behandlede emne har m. h. t. interaktionen mellem interesseorganisationer. Vi har i skolespørgsmålet et sjældent eksempel på en koalition mellem organisationer med forskellige interesser, og det kunne der formentlig komme en hel del interessante iagttagelser ud af. Bogens undertitel kunne i hvert fald uden vanskelighed have fået et indhold at dække over.

Også i en anden henseende er bogen for snæver, men det skal forfatteren ikke uden videre lastes for. Når man vælger en synsvinkel som den, Bregnsbo har skrevet ud fra, giver man afkald på at skildre de videre samfundsmæssige sammenhænge i po-

litikken. Man bortskærer den samfundsmæssige baggrund for de synspunkter, der brydes, og man ser bort fra de samfundsmæssige konsekvenser af de beslutninger, der træffes. Politik bliver i stort omfang et spil uden substans.

Det er en legitim begrænsning, men spørgsmålet er, om man ikke skærer for meget bort. I hvert fald er det tydeligt, at kendskab til substansen i skolepolitikken er en af forudsætningerne for at forstå de muligheder, der eksisterede for at få venstre med til et forlig på trods af de parlamentariske hensyn, der kunne tale imod for partiet. I den fase af kampen om skolelovene, hvor forudsætningerne for resultatet i den sidste fase skabes, er indholdet i skolepolitikken helt afgørende.

Bregnsbo gør i sit afsluttende kapitel opmærksom på tre af de grundsynspunkter, der gik gennem skoledebatten: det elite-orienterede, det socialt udliggende og det grundtvigske. Der kunne peges på andre, men det afgørende er, at hermed angives nogle af de spørgsmål, der må tages op, når problematikken omkring skoleloven af 1958 skal behandles fyldestgørende. Bregnsbo har arbejdet i et hjørne af emnet, men en stor og spændende opgave står tilbage.

Læser man fhv. skoleinspektør A. R. Schachts erindringsbog om den praktiske mellemskole, får man et indtryk af de sociale og pædagogiske faktorer, der hører med i behandlingen af emnet. Schacht var en af de pionerer, der i 1930'erne og 40'erne arbejdede energisk på at give den praktiske mellemskole form og indhold som et alternativ til eksamensmellemskolen. Skoleloven af 1937 blev for ham og hans arbejdsfæller en skuffelse, fordi den eksamensfri mellemskole, der da etableredes, ikke

ville kunne blive et effektivt modstykke til eksamensskolen. Forsøgsarbejdet var ikke langt nok fremme til, at der kunne gives den nye skoleform det rigtige indhold overalt, og reformen i 1937 blev i virkeligheden en hemsko for det frugtbare, pædagogiske udviklingsarbejde, der var i gang. Den fri mellemskoles fiasko kom til at påvirke bedømmelsen af arbejds-skolefolkenes bestræbelser.

Schacht var med i det pædagogiske reformarbejde i mellemkrigstiden helt fra begyndelsen. Han deltog således i de meget omtalte Vanløse-forsøg, der begyndte i 1924, og han var med i forsøgsundervisningen ved det københavnske skolevæsen i 1930'erne. I 1934 vandt han en af priserne for besvarelsen af en prisopgave med titlen: »Hvad kan den københavnske kommuneskole gøre for at forberede eleverne til det praktiske erhvervsliv?«. Det er derfor af betydelig interesse, hvad han kan fortælle om ideerne bag forsøgene og modstanden imod dem.

Desuden er bogen af værdi, fordi den giver perspektiv til de pædagogiske tanker, der nu er ved at blive allemandseje, og som nye generationer i de sidste årtier har brystet sig af at have opdaget. Schacht kan vise dem, at det højst er en genopdagelse. De (navnlig tyske) pionerer, der i 20'erne talte arbejdsskolens sag, havde hele det register, der præger den moderne debat: skolens autoritet skulle afskaffes til fordel for et samspil mellem individer, der beskæftigede sig frit og hver på sin måde; vidtgående hensyn til elevernes individualitet; undervisningen skulle bygge på det størst mulige arbejdsfællesskab, dels mellem eleverne indbyrdes, dels mellem eleverne og lærerne; o. s. v.

Disse og andre pædagogiske tanker dukkede op igen ved slutningen af 2.

verdenskrig, og Schacht giver gode bidrag til de drøftelser, der da fandt sted med reference til Frit Danmarks lærergruppe og på den rundbordskonference, Hartvig Frisch arrangerede. Her begynder den debat, som til sidst førte frem til loven af 1958. Med udgangspunkt i Schachts betragtninger må man unægtelig stille det spørgsmål: Hvad blev der af de pædagogiske tanker i den politiske kamp om skolen? Der ligger en vigtig forskningsopgave i at besvare det spørgsmål.

Karakteristisk nok finder Schacht ikke folkeskoleloven af 1958 tilfredsstillende. Han havde hellere set en struktur med udelt skole de første 6 år og derefter en tre-årig trestrengt mellem-skole (en studiebetonet, en handelsbetonet og en håndværksbetonet) og derefter de videre uddannelser, realklasser, gymnasium og erhvervsskoler. Det er forståeligt ud fra den tradition, Schacht repræsenterede m. h. t. at udvikle den eksamensfri mellem-skole.

Nu er den faktiske struktur efter 1958-loven jo blevet den udelte skole, og det spændende er, hvordan de pædagogiske tanker, Schacht og hans ligesindede holdt vedlige i deres utrættelige forsøgsarbejde, kommer til at fungere i denne skole. Schachts bog er af interesse for alle, der interesserer sig for dette problem og for alle dem, der er sat til at løse det.

H. P. Clausen

Historiske huse i det gamle København. (Nationalmuseet, 1972). 252 sider.

Bevaringsplan for Ebeltoft. (Nationalmuseet, 1970). 43 sider.

På forskellig måde er hovedstaden behandlet som arkitekturby i mange bøger og afhandlinger, i monogra-

fier eller sammenfattende artikler. I denne bog gives der en oversigt over alle huse i det gamle København af arkitektonisk værdi med hovedvægten på tiden indtil empiren. Ved et historisk hus vil man umiddelbart forstå en bygning, hvor der er foregået en historisk begivenhed, eller hvis ejer har været en historisk bekendt mand, der har præget det. Herom er der ikke tale. Det er udelukkende stilhistoriske kriterier, som har afgjort, om en bygning skulle optages på listen, og kirker og slotte er udeladt, de første formodentlig med den begrundelse, at de fyldestgørende er beskrevet i samlingsværket *Danmarks Kirker*. Heller ikke rådhus og andre offentlige bygninger findes anført.

Registranten er ikke en bevaringsplan, men det vil alligevel være naturligt at sammenligne den med bevaringsplanen for Ebeltoft. Modsætningen er slående og ville være blevet endnu større, hvis også brandtaksationens summer var anført. I den sidste by møder man det østjyske bindingsværk i en lokal udformning, i København har man at gøre med bygninger af landets bedste arkitekter eller andre, der mere eller mindre er påvirket af dem. Selv om meget er bevaret begge steder, må man dog være klar over, at kun en lille del af fortidens huse er tilbage, men endnu kan man f. eks. i Magstræde i København finde en gade, der giver et indtryk af den borgerlige side af enevældens kongelige residensstad, ligesom Ebeltoft viser det 18. århundredes lille købstad i stagnation eller tilbagegang.

I begge bøger er der samlet et stort materiale som udgangspunkt for videre studier, og begge rejser nye problemer. Der er skrevet meget for at gøre opmærksom på værdierne, de danske købstæder ejer i deres huse,

og man har opfordret til at bevare dem i fremtiden, men det er vel et spørgsmål, om det er muligt at redde det helhedsbillede, Ebeltoft nu fremviser, og de mange små eksteriører fra det 18. århundredes København er truede. Det vil økonomisk være en meget krævende opgave at standse udviklingen, og selv om man i Ebeltoft kunne bygge en ny bydel uden for den gamle, der fortsat vil kunne bevares efter en istandsættelse, vil det kræve store summer, og i hovedsagen vil den stigende grundværdi måske tvinge til, hvad man eufemistisk kalder en sanering, men rettere bør kaldes en ødelæggelse.

Begge bøgers værdi forøges ved de mange fotografier og planer, der letter orienteringen, og man må håbe, at de ikke skal opfattes som gravtalen over en svunden tid, men som en hjælp til at bevare det værdifulde af fortiden til fremtiden. Det er mærkeligt, at forfatterne ikke er navngivet, skønt de med god grund kan være deres arbejde bekendt.

Helge Søgaard

Holger Munk: Mindets lyse spil. Barndomsminder fra en gård i Sydsjælland omkring århundredskiftet. (Eget forlag). 1972.

Tak og ære til Esther Munk, fordi hun fik den gode ide, at ville fejre hendes mands ottiårsdag ved at bestille en udvidet udsendelse af hans store og så smukke bog »Mindets lyse spil«, der kom i 1966. Dengang vakte den berettiget interesse, dels som et sjældent smukt bogværk, der fængslede selv den mest kritiske bogven, men endnu mere ved sit ret enestående indhold. Det er fra mangfoldige tidligere værker af dr. phil. Holger Munk en kendt sag, at han er en fortrinlig tegner, som også kan få en

farvepensel til at lystre. Den første udgave bragte mange storartede tegninger af forfatteren selv, følsomme og karakteristiske og sande. Men den nye erindringsbog ligefrem vælder af skønne illustrationer med og uden farve. De viser, hvor oplagt en kunstner Munk er i det store som i det små, og de underbygger alt, hvad han har at fortælle. Sagen er jo den, at Holger Munk er en virkelig skribent. Alle hans lyse barndomsminder er stilistisk velformede, fortalte ligeud og uden refleksioner, man lever med i hjemegnen, hvor medmenneskene og naturens liv går op i en enhed. Under novellens form får man på en gang egnshistorie, kulturhistorie, og de mange personlige indtryk viser os videnskabsmanden, der på fast grund fremkalder spor af øvrige slægtsleds liv i arbejdets hverdag. Munks velkendte kunstneriske sans og hans sproglige øre viser, at han er en stor skribent, som læses let og med udelt glæde. Han skriver vort rene danske mål, og han er en humanist af en forbavsende åndelig spændvidde. Smukkere bog om livsudviklingen skal man lede efter i nordisk litteratur. Den er baggrunden for det vægtige forfatterskab, der ligger fra Holger Munks pen. Næppe før er en egnshistorie blevet så godt fortalt, svundne tider bliver levende og spændende. Denne skønne bog, der vidner om hvor højt vor bogtrykkerkunst står, er et værdigt bindeled til de andre af Munks historiske arbejder, der står så sikkert i den danske hjemstavnsforskning. *Johannes Lehmann*

Alfred Kaae: Fæster og husbonde i Hammerum herred. (Historisk Samfund for Ringkøbing Amt, 1971). 107 s.

For en stund har Alfred Kaae for-

ladt sine monumentale sognehistorier til fordel for et mere koncentreret emne: en skildring af forholdet mellem bønder og herremænd i Hammerum herred i årene 1689–1751 baseret på herredets tingbøger. Nu er det vestjyske hedeherred ikke et område, man i almindelighed forbinder med hovedgårde; men nogle stykker var der, og selv om de var små, formede deres tilværelse sig alligevel så nogenlunde som den, man finder på dem, der havde tårne og spir. De to væsentligste: Tviskloster og Herningholm er ikke medtaget i behandlingen – simpelt hen fordi de to gårde havde birkeret over deres underliggende gods, og fordi der fra de to birker ikke er bevaret tingbøger.

Kaae har grebet opgaven an på den måde, at han for hvert gods først præsenterer gården og dens ejere i det valgte tidsrum. Derefter følger en række eksempler fra tingbogsindførslerne, der viser bøndernes afgiftsrestancer, selvejernes stilling (de var under idelige angreb på deres ejendomsret til gårdene), syn på gårdene, undvigelse på grund af udskrivning til soldatertjeneste og forskellige andre former for stridigheder mellem bønder og herskab og mellem bønder indbyrdes. Undersøgelsen omfatter også strøgodssejere i herredet.

Som så ofte ved tingbogsundersøgelser er det de negative sider af samfundslivet, der træder frem, en endeløs række af besværligheder, overgreb og urimeligheder, som kun kan føre til den konklusion, at bonden i det store og hele førte et jammerligt liv i bestandig kamp mod dem, han var afhængig af, og som skulle være basis for, at han overhovedet kunne være til. Bondens besværligheder kan næppe afvises; men hvordan får man dem afvejet mod den normale, stiltfærdige dagligdag

med det jævne arbejde i årstidernes vekslen? Er det ikke muligt at nå videre, og skal man, hvis det er tilfældet, lade det andet ligge? Måske var de vanskelige forhold virkelig så dominerende, at de var typiske; men så kunne man prøve at konstatere *det* f. eks. ved at tælle gårdene op og se efter, hvor mange af dem, der havde været for retten og hvor ofte og for hvad perioden igennem. Det ville have givet et bidrag til egnens placering i datidens samfundsbillede, og bogen ville have fået en større almen værdi derved.

Nu er den blot blevet endnu en facit i opfattelsen af, hvad tingbøgerne kan give. Men takket være Kaaes fortælleglæde og -talent er det også blevet en læseværdig facit med levende mennesker og sære skæbner. Om det så har været rædselsfuldt at være fæstebonde i Hammerum herred, får være. Man skal nok vare sig for uden videre at slutte det på et sådant materiale.

Desværre må man for en gangs skyld på en lille vignet nær undvære forfatterens fortrinlige tuschtegninger. Han har ikke villet »konstruere«. Til gengæld er der en del fotografier, som imidlertid ikke alle er lige relevante. Som i Hardsyssels Årbog er siderne for store og klummen for bred – linierne er for lange at læse, og så er nogle gamle ord for redskaber og nogle juridiske udtryk ikke oversat. De volder ikke den dygtige lokalhistoriker problemer, men nok en del læsere.

Finn H. Lauridsen

G. Japsen: De nordslesvigske sparekassers historie. (Historisk Samfund for Sønderjylland 1970). 346 s.

Denne store bog er et bestillingsarbejde. Den ældste af de sønderjyske

sparekasser, Sparekassen for Aabenraa By og Amt, kunne i 1968 fejre sit 150-års jubilæum og ønskede at markere begivenheden med et værk om de sønderjyske sparekassers almene historie. Dr. phil. G. Japsen påtog sig arbejdet, og de forventninger, man følgelig måtte nære til opgavens gode løsning, er fuldt ud blevet indfriet med det færdige resultat.

Dr. Japsen havde værket ført frem til 1864, da sparekassen i Åbenrå holdt sit jubilæum i 1968, og i året 1970, da både Sønderborg Bys Sparekasse og Tønder Sparekasse kunne holde 150-års fødselsdag, var bogen afsluttet og ført frem til den nye epoke, der da begyndte for de sønderjyske sparekasser. I 1969 sammensluttedes de tre sparekasser i Haderslev til Sparekassen Haderslev, der begyndte sit virke 1. 4. 1970. Allerede to år før, i 1968, var Sparekassen Sønderjylland trådt i virksomhed ved sammenslutning af sparekasserne i Åbenrå og Sønderborg, og i 1969 gik Tønder Sparekasse ind i denne sammenslutning.

Bogen kommer dermed til at behandle en lang og afrundet periode i det nordslesvigske sparekassesevæsens historie. Den dækker tiden fra sparekassesevæsenets opståen i begyndelsen af 1800-tallet frem til det tidspunkt, da afgørende ændringer i samfundsstrukturen, betinget af den økonomiske udvikling, har resulteret i nye arbejdsformer for den del af det sønderjyske pengevæsen, som sparekasserne forvalter.

Japsens opgave har ikke været let. Kildematerialet giver vanskeligheder både i den ældste del af perioden og senere, hvor hårdhændet behandling af sparekassernes arkiver har skabt lakuner, og de særlige vilkår, hvorunder den nationale kamp førtes, betød, at meget af sikkerhedsgrunde slet

ikke kom på papiret. Desuden blev i forbindelse med genforeningen i 1920 dele af det officielle tyske materiale, der berørte forlyskningspolitikken, tilintetgjort, og dermed ramtes også arkivalier med stof om sparekassernes historie.

Så meget des mere imponerende er det, at det er lykkedes Japsen at give en omfattende og fyldig skildring af de sønderjyske sparekassers udvikling og af deres betydning for landsdelen. Med vanlig flid har han støvsuget arkiverne for stof, og han har skrevet en interessant og særdeles læseværdig bog om emnet. Man kan næppe tro, at der efter denne indsats kan gøres ret meget mere ved de sønderjyske sparekassers historie.

I bogen vises, hvordan sparekasserne fra begyndelsen var baseret på social-filantropiske tanker. Kasserne skulle i bedste overensstemmelse med oplysningstidens ideer fremme sparsommeligheden i de dårligt stillede befolkningsgrupper, og bag disse ideer lå igen ønsket om at lette byrderne til fattigforsorgen.

Det spores ved oprettelsen af Kieles Spar- og Leihkasse i 1796, som blev monarkiets første sparekasse. Og det går gennem de bestræbelser, som det slesvig-holstenske patriotiske selskab udfoldede for at fremme sparekassetanken.

Udviklingen førte dog hurtigt til, at sparekasserne mere blev til gavn for middelklassen end for den underklasse, de var tiltænkt. På den anden side blev det filantropiske meget længe hængende i sparekassernes statutter. De beholdt et konservativt præg i deres forretningsførelse, og senere i 1800-tallet var det svært at omstøbe kasserne til pengeinstitutter, der kunne fungere effektivt under nye, økonomiske vilkår.

Japsen følger minutiøst opbygning-

gen af det omfattende net af sparekasser, som kom til at dække Nordslesvig. Han redegør for kassernes økonomiske udvikling så vidt det kan lade sig gøre, og bringer en mængde stof om kassernes placering i den økonomiske, politiske og nationale udvikling. Vigtig er her hans påvisning af, at kasserne meget længe kun spillede en begrænset rolle i den nationale kamp, og at det konservative grundtræk i dem gjorde det vanskeligt at udvikle dem til egentlige kreditinstitutioner for det ekspanderende landbrug i slutningen af 19. årh. Særlig interessant er i denne forbindelse skildringen af de bestræbelser, C. P. Wolff, Gammelgab, udfoldede for at modernisere sparekasserne.

Et vigtigt afsnit i bogen er beskrivelsen af de tyske forsøg på at ramme de dansk-dominerede sparekasser. Her viste det sig i øvrigt, at myndighederne ikke blot kom i strid med de danske sparekasser, men også med private sparekasser under tysk ledelse, som ikke ønskede øvrighedens indblanding.

Japsen giver den første behandling af hele dette kapitel i Nordslesvigs historie. Navnlig skal fremhæves hans skildring af oprettelsen af de kreditsparekasser, som skulle udkonkurrere de danske kasser, og som i hvert fald for Haderslevs og Åbenrås vedkommende fik en vækst, der indicerer, at også dansksindede brugte dem.

Fra H. P. Hanssens erindringer kender man den indsats, Hanssen udøvede ved omdannelsen af sparekasserne til selskaber med begrænset hæftelse for at holde dem fri af de tyske myndigheder, da Bürgerliches Gesetzbuch skulle træde i kraft pr. 1. 1. 1900. Hele dette arbejde måtte foregå i stor hemmelighedsfuldhed, og derfor har Japsen ikke her kunnet føje noget nyt til. Kilderne mang-

ler. Alligevel lykkes det ham her og andre steder i bogen at understrege den betydning, H. P. Hanssen havde for det sønderjyske sparekassevæsen, trods sin lidt gammeldags betænkelse ved, at landbruget øgede sin gæld.

Behandlingen af sparekasserne efter 1920 bygger på det offentligt tilgængelige materiale, men også denne del af bogen er værdifuld som en sammenfatning af vigtige udviklings-træk i Sønderjylland siden genforeningen. Med denne bog har dr. Japsen givet endnu et vægtigt bidrag til hidtil forsømte sider af Sønderjyllands historie.

H. P. Clausen

Jens Heltoft: Jelling og et glemt stednavn (C. A. Reitzel, 1972) 77 s.

Forfatteren har allerede i 1922 behandlet sit emne i Vejle amts Årbøger; nærværende bog er et særtryk af en artikel i samme årbog 1971. Den præges af en livslang kærlighed til alt af interesse for Jellings lokalhistorie. Imidlertid er jo Jelling ikke en hvilken som helst landsby, og dens ældste historie har naturligvis mere end lokal interesse.

Jens Heltofts tese er, at kongebyen Jelling har afløst en kongeby med navnet Skiping – et ræsonnement, der bygges på sammenligning mellem Roskildekrønikens og Sven Aggesens omtale af Harald Kesjes dødssted.

Helge Paludan

Guide to the Sources of the History of Africa, bd. 8 Scandinavia, Sources in Denmark, Norway and Sweden. (Inter Documentation Company AG Zug Switzerland, 1971). 101 s.

En anerkendt udenlandsk forsker (K. G. Davies: *The Royal African Com-*

pany, 1957, s. 2) har fremhævet, at de skandinaviske lande har efterladt sig få spor i det moderne Afrika fra deres koloniale anstrengelser i ældre tid. Det må derfor hilses med glæde, at C. I. A., Conseil International des Archives, i den serie af guides, som udgives med Unescos støtte, over materiale vedrørende latinamerikanske, asiatiske og afrikanske lande i arkiverne rundt om i verden, har udgivet et særskilt bind om africana i Skandinavien. Det danske afsnit, der her skal gøres til genstand for en mere detaljeret omtale, fylder ca. en trediedel af bogen og er udarbejdet af fhv. arkivar J. O. Bro-Jørgensen og afdøde overarkivar Aage Rasch med hjælp af arkivar Erik Stig Jørgensen. Efter en kort indledning om Danmarks aktivitet i Afrika gives der i summarisk form en oversigt over Rigsarkivets og Det kongelige Biblioteks africana. Oversigten består for en stor del af uddrag af tidligere trykte arkivregistraturer, især af *Vejledende Arkivregistraturer XIV, Asiatiske, vestindiske og guineiske handelskompagnier*, 1969.

Ved vurderingen af sådanne guides må det første spørgsmål være, hvilke institutioners arkiver, der er medtaget, det andet spørgsmål, hvilke arkivfunds, der er medtaget, og det tredje spørgsmål, hvor minutiøst de relevante arkivfunds er omtalt. Ved udvælgelsen af de relevante institutioner er der blevet lagt helt forskellige principper til grund i de tre nordiske lande.

Både i Norge og Sverige har man medtaget missionssekskabers arkiver. I Sverige, hvor man er gået videst, har man bl. a. også medtaget privatpersoners arkiver og svenske industrivirksomheder med forbindelse til Afrika. De danske udgivere har derimod indskrænket sig til blot at med-

tage Rigsarkivets og Det kongelige Biblioteks samlinger. Dermed har de vel fået det meste africana i danske samlinger med, men mange værdifulde ting også fra ældre tid mangler. Det er således uheldigt, at Handels- og søfartsmuseet på Kronborg slet ikke omtales. Det gør det vanskeligt for en udenlandsk forsker at komme på sporet af museets arkivalier vedrørende den i 1777 afdøde slavekaptajn Bernt Jensen Mørch. Det er ligeledes uheldigt, at Petrus Marinus Schmidts selvbiografi, der i dag findes på Landsarkivet for Nørrejylland (Håndskriftsamlingen H 6 (40) – 28) ikke er medtaget. Selvbiografien, der er en vigtig kilde til dansk negerslavehandel, er ellers i øvrigt udgivet af arkivar Chr. Villads Christensen i dette tidsskrifts 3. rk. 1. bd. (1896–98), s. 409–484. Man burde vel også have omtalt den akvarel af slaveskibet *Fredensborg*, der bl. a. er gengivet på omslaget af Thorkild Hansen: *Slavernes skibe*, 1968. Den ejes i dag af en privatperson, major H. W. Harbou, Hillerød. Selvfølgelig har det været umuligt for udgiverne systematisk at gennemgå Rigsarkivets samlinger for at opspore samtlige africana. Men samlingen af privatarkiver burde have været gennemgået. Det er i hvert fald uheldigt, at hverken guvernør Edward Carstensens eller Jens Jensen Bergs privatarkiver er omtalt. Bergs privatarkiv indeholder en selvbiografi, som ellers i øvrigt er udgivet i *Personalhistorisk Tidsskrift* 4. rk. 3. bd., 1900 s. 185–211, og som er en vigtig kilde til dansk guineahandel i det 18. årh.'s slutning, idet Det østersøisk-guineiske Kompagnis arkiv er gået tabt.

Det er naturligvis et vanskeligt problem, hvor minutiøst man i en sådan guide skal omtale de enkelte arkivfunds. Men her synes udgiverne at

have løst opgaven på udmærket vis. Dog kan anmelderen ikke undlade en enkelt lille kritisk bemærkning. Af Guineisk Kompagnis (her cit. GK) arkivalier har man medtaget skibsjournalerne (GK nr. 88–108), men ikke skibsprotokollerne, gagebøgerne, konsumptionsbøgerne, negotiebøgerne og sygejournalerne (GK nr. 109–141). Om litteraturfortegnelsen til det danske afsnit gælder, at den er alt for summarisk. Således mangler bl. a. Henrik Jeppesen »Danske plantageanlæg på Guldkysten 1788–1850«, *Geografisk Tidsskrift* 65. bd. 1. halvbind, juni 1966, s. 48–88. C. A. Trier: »Det dansk-vestindiske negerindførselsforbud af 1792«, *Historisk Tidsskrift* 7. rk., 5. bd., 1904–05, s. 405–508. Knud Klem: »Det kgl. oktr. østersøisk-guineiske Handelsselskab«, *Handels- og søfartsmuseets Årbog*, 1970, s. 7–66. Johannes Werner: *Christian Wilhelm Duntzfelt. En dansk storkøbmand fra den glimrende handelsperiode*, 1927. C. D. Adams: »Activities of Danish Botanists in Guinea 1783–1850«, *Transactions of the Historical Society of Ghana* vol. III, part I, Achimota 1957, s. 30–46. – I øvrigt er det uheldigt, at dette ghanesiske tidsskrift, der indeholder flere artikler af betydning for dansk-afrikansk kolonihistorie, overhovedet ikke nævnes i guiden, Georg Nørregaard: *Farefulde danske sørejser*, 1969, der bl. a. omtaler flere guineafarter. Samme: »The English Purchase of the Danish Possessions in the East Indies and Africa 1845 and 1950«, *Revue d'histoire des colonies françaises* XXI, 1933, s. I–LXXIX, der i ændret form er trykt på dansk under titelen: »Englands køb af de danske besiddelser i Ostindien og Afrika 1845 og 1850«, *Historisk Tidsskrift* 10. rk. 3. bd., 1934–36, s. 335–412. Endelig burde

der i en engelsksproget guide ikke blot have været henvist til Georg Nørregaard: »Guldkysten«, *Vore gamle Tropekolonier* bd. 8, 2. udg. 1968, men også til den amerikanske udgave: *Danish Settlements in West Africa 1658–1850*, Boston, Mass., 1966.

Sammenfattende må det fremhæves, at anmeldte guide trods ovenstående kritiske bemærkninger er en særdeles nyttig indgangsnøgle til afrikana i danske samlinger. Den er nemlig meget mindre summarisk end afsnittet »Sources to the History of Latin America in the Danish National Archives« i den tilsvarende guide: *Guia de fuentes para la historia de Ibero-America Escandinavia*, Estocolmo 1968, og repræsenterer således et klart fremskridt i forhold til denne. Men man må dog på den anden side meget stærkt opfordre Rigsarkivet til for fremtiden ved udarbejdelsen af sådanne guides at medtage andet end Det kongelige Biblioteks og Rigsarkivets samlinger.

Sv. E. Green-Pedersen

Foreløbige arkivregistraturer udgivet af landsarkivet for Sjælland m. m. Lolland-Falsterske kirkebøger (1969), 164 s.; Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919. Gl. Roskilde amt (1971), 147 s.; Sjællandske rådstuearkiver indtil ca. 1868. Frederiksborg amt I (1971), 210 s.; Københavnske lavsarkiver (1971), 186 s., udarbejdet i samarbejde med Københavns stadsarkiv; Sjællandske og Lolland-Falsterske lavsarkiver (1971), 82 s.

Opmærksomme læsere af dette tidsskrifts anmelderrubrik vil have bemærket den tætte strøm af stencilerede, foreløbige arkivregistraturer fra

det sjællandske landsarkiv, som i de senere år er omtalt i disse spalter. Strømmen af disse nyttige publikationer fortsætter, og opmærksomheden skal her henledes på fem nye titler.

For de to førstes vedkommende er det led i de store samlede registreringsarbejder, arkivet har sat i gang. Registraturen over bornholmske kirkebøger er fortsat med et hefte om de lolland-falsterske kirkebøger, og serien af registraturer over sjællandske retsbetjentarkiver op til retsreformen i 1919 er forøget med et hefte om Gl. Roskilde amt. Disse registraturer følger de retningslinier, der er lagt for de to serier, og evt. benyttere skal for kirkebøgernes vedkommende erindre, at der kun registreres de egentlige ministerialindførsler i kirkebøgerne. Alt andet stof er udeladt. For andre end dem, der direkte skal benytte de registrerede arkivfunds, er det nyttigt at vide, at hefterne giver letoverskuelige oversigter over henholdsvis de enkelte sognes udstrækning gennem tiderne og sognenes skiftende jurisdiktionsforhold indtil 1919.

I indledningen til det første bind af registraturer over de sjællandske rådstuearkiver bemærker landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen, at der ved siden af de lige nævnte store registreringsarbejder er blevet tid til også at tage andre opgaver op. Det er utvivlsomt nyttigt, at man da netop har valgt rådstuearkiverne. Man er begyndt med Helsingør, bl. a. fordi der fra denne by findes et af de mest omfattende, omend langt fra fuldstændige rådstuearkiver. Desuden er Helsingør som bysamfund betragtet jo under mange synsvinkler særdeles interessant.

Arkivar Andreas Jørgensen har forestået registreringen, og han har forsynet udgaven med en række gode

administrationshistoriske kommentarer, som dels vil støtte brugere af arkivalier fra Helsingør rådstuearkiv, dels kan hjælpe den, der hurtigt vil skaffe sig en første viden om, hvad han kan vente at finde i et rådstuearkiv. Med dette bind er lagt en solid grund for den fortsatte registrering af de sjællandske rådstuearkiver.

At rækken af foreløbige, vejledende registraturer fra det sjællandske landsarkiv må anses for vel konsolideret ses af det faktum, at registraturen over de københavnske lavsarkiver er udsendt i denne serie, skønt en meget stor del af det registrerede arkivmateriale befinder sig i Københavns stadsarkiv. Registraturen er blevet til ved et samarbejde mellem de to arkiver, og den medtager foruden stoffet i stadsarkivet og landsarkivet også de arkivalier i rigsarkivet, som vedrører det københavnske lavsvæsen. I enkelte tilfælde opbevares stadig arkivalier hos lavene selv. Det gælder f. eks. snedkerlavet samt murerne og stenhuggerne. Dette materiale er medtaget i registraturen, og det samme gælder for de få lavsarkivalier, som befinder sig i Arbejderbevægelsens arkiv og bibliotek.

Alligevel er det ikke lykkedes at gøre registraturen komplet. I indledningen noteres, at udgiverne efter stencileringen er blevet opmærksom på, at der også i Det kgl. biblioteks håndskriftsamling findes københavnske lavsarkivalier. Det vil sige, at man for enkelte lavs vedkommende også må have fat i Gigas' kataloger over Det kgl. biblioteks håndskrifter, hvis man vil være sikker på at have det hele med.

Til registraturen over de københavnske lavsarkiver slutter sig heftet med de sjællandske og lolland-falsterske lavsarkiver. Dermed er vejen lettet til en arkivgruppe, der indeholder

et stort materiale til belysning af økonomiske og sociale problemer. I den forbindelse må det fremhæves som et positivt træk, at registreringen er ført videre efter 1857, da næringsloven ophævede handelslavene og radikalt ændrede vilkårene for håndværkerlavene. Materialet fra tiden efter 1857 er bestemt ikke uden interesse.

Måske kan dette og de mange andre initiativer fra Landsarkivet for Sjælland m. v. føre til, at tilsvarende registreringer efterhånden gennemføres andre steder, så vi på nogle områder får mulighed for let adgang til at udnytte bestemte arkivgrupper til landsdækkende undersøgelser.

H. P. Clausen

Stiftamtmand og amtmænd på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1848–1970. Med en oversigt over de nye amter og amtskommuner samt kommunesammenlægningerne 1958–70. (Landsarkivet for Sjælland m. m. København, 1970). 38 s.

Denne stencilerede publikation fra det sjællandske landsarkiv har nær forbindelse med kommunalreformen, der jo har skabt tekniske problemer for arkiverne og deres benyttere. Heftet giver en foreløbig hjælpende hånd til dem, der møder nogle af disse problemer.

I indledningen gives en kort, men nyttig oversigt over den kommunale administrationsudvikling med hovedvægten lagt på udviklingen i 1960'erne frem til den nu gennemførte kommunalordning. Dernæst bringes en liste over stiftamtmand og amtmænd på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm i perioden 1848–1970. Der er i virkeligheden tale om en fortsættelse af J. Bloch: »Stiftamtmand og amtmænd i kongeriget Danmark og

Island 1660–1848«, udsendt af rigsarkivet i 1895. Men listen er her kun videreført for det område, der hører under Landsarkivet for Sjælland m. m. Denne regionale begrænsning er forståelig, og den behøver jo ikke at stå i vejen for en ajourføring af Blochs arbejde for hele landet.

Resten af heftet optages af en oversigt over kommunesammenlægningerne inden for de enkelte amter. I listen over amterne er opført navnene på amtmænd og amtskontorchefer samt på amtsborgmestre og amtskommunaldirektører.

Publikationen er et godt eksempel på den service med stencilerede hjælpemidler, der har udviklet sig på det sjællandske landsarkiv. Kommunalreformen trådte i kraft pr. 1. april 1970, og garske kort tid efter forelå denne håndsækning til arkivets benyttere.

H. P. Clausen

Dommere og domstole på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919–1969. Udarbejdet i 50-året for Retsplejelovens gennemførelse. (Landsarkivet for Sjælland m. m., 1970).

I rækken af embedsetater over lokalmyndighederne i det sjællandske landsarkivs område foreligger her en oversigt over domstolene og dommerne fra retsreformens gennemførelse i 1919 frem til 1969/70. Det er et nyttigt hjælpemiddel, landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen her har fremlagt, ikke mindst fordi det giver en samlet oversigt over ændringer i retskredsens geografiske områder i de 50 år, heftet dækker. Desuden får man en kort beskrivelse af retternes lokaleforhold og så naturligvis de dommerlister, som er hovedstammen i oversigten. Ydermere gives kortfat-

tede oplysninger om de arkivalier, der er afleveret til landsarkivet fra de enkelte embeder.

H. P. Clausen

The New Danish Archives (Rigsarkivet, 1970). 47 s.

Med denne lille, smukt udstyrede bog præsenterer det danske arkivvæsen de nye bygninger ved landsarkiverne i København og Viborg for engelsksprogede interesserede. Tanken er god og udførelsen vellykket.

Bogen indeholder en kort skildring af det danske arkivvæsen og dets bygninger, skrevet af rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt, samt beskrivelser af nyanlæggene i København og Viborg, forfattet af de respektive landsarkivarer, dr. phil. Harald Jørgensen og Jens Holmgaard. I rigsarkivarens afsnit omtales iøvrigt de planer, man har for en udflytning af rigsarkivet og for nybygninger i Odense.

Nu må man blot håbe, at oplaget af den udmærkede bog ikke er så stort, at det varer alt for længe, før der kan udsendes en ny udgave, udvidet med en beskrivelse af den nybygning, der nu rejser sig i Åbenrå.

H. P. Clausen

A. Strange Nielsen: Lokalhistoriske Arkiver. En vejledning for medarbejdere og benyttere med en indledning ved Johan Hvidtfeldt. (Dansk historisk Fællesforenings Håndbøger, 1972). 91 s.

I 1954 udsendte Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver pioneren, cand. pharm. Hans Brandts lille »Vejledning i oprettelse af byhistoriske Arkiver« (særtryk af »Fortid og Nutid bd. 19). Da oplaget i 1959 var

opbrugt, begyndte man de første drøftelser om en ny, ændret og forøget vejledning. Den blev med årene stadig mere påkrævet, for arkivernes antal voksede gennem 1960'erne i et omfang, ingen havde kunnet forudse. De blev et led i lokalhistoriens fornyelse ved midten af 20. århundrede – også selv om de stadig i det store og hele mangler at dokumentere det. Endnu har deres antal – omkring 100 – langt fra nået maksimum. Og her vil i øvrigt et af deres problemer i fremtiden stikke, for ét er, at mange samler; men er det lige så rationelt, når tingene skal nyttiggøres til andet end at være samleobjekter, at de da ligger tusinde steder? Det vil de nu nok blive ved med en rum tid endnu, og en særlig opgave bliver det så at gøre indholdet kendt, ikke blot arkivfonde og billeder, men også de mange registreringer af aviser m. v., der i årenes løb er gennemført.

Formålet med nærværende bog er at vise potentielle arkivskabere, hvordan de skal bære sig ad, og det gør den engageret og godt. Rigsarkivarens redegør i sin optakt for det offentlige arkivvæsens historie, for proveniensprincippet, arkivdannelse, registrering, kassationer og tilgængelighed – alt med træk, der kan være af værdi for den, der vil starte en ny samling. Han redegør desuden for forholdene omkring de kommunale arkiver, et af de »ømme« punkter i disse år mellem statsarkiverne og de lokale, og han slår her fast, at offentlige arkiver hører hjemme i statens arkiver, ligesom store erhvervsorganisationer og ditto virksomheder i Erhvervsarkivet. Men ellers giver han fuldt håndslag til lokalarkivernes arbejde på mikroplanet – også i erkendelse af, at der er en naturlig grænse for, hvad Rigsarkiv, Landsarkiver og Erhvervsarkiv kan overkomme.

Det mærkes ikke på Strange Niensens afsnit, at der har været tale om en opgave, som han har arvet fra i al fald to forgængere, som sygdom har forhindret i at gøre arbejdet færdigt. Han har dygtigt og med megen systematik sammen- og færdiggjort, hvad der har været påbegyndt, og det system og de ideer, der nu holdes frem for nuværende og kommende kolleger, er derfor hans alene. Detaljerigt er det blevet; men det skal det også være for at kunne være vejledning for såvel begyndere som viderekomne. For også her stikker et af lokalarkivernes problemer. De bør til en vis grad være ensartede, eller måske rettere tage på samme måde på de samme ting. Bogen giver mulighed for koordination på dette område, og det samme gør de kurser, sammenslutningen jævnligt afholder.

Af de fire former for organisation af et arkiv: gennem forening, idékreds, museum eller bibliotek er Strange Nielsen nok mest tilhænger af den sidste. Og det er klogt; det giver de bedste muligheder for kontinuitet, – og for en solid og rimelig økonomi. Men ikke alle biblioteker har lyst til at være med, og så må en af de andre fremgangsmåder bruges. Lokalemæssigt har mange arkiver vanskeligheder, og man bør derfor være på tærne, når der i by eller på land skal indrettes biblioteker, bygges skoler eller lignende. Arkiverne bliver ofte sorteper og må klare sig efter de forhåndenværende anden- eller tredieklasses muligheder. Det er også afgørende for, hvor meget man kan tage ind, eller hvor mange medarbejdere, man kan have.

For de sidstes vedkommende så Strange Nielsen vel helst en heltidsbeskæftiget som daglig leder. Der ville i nogle arkiver være nok at gøre; men så meget sidder arkivtanken

endnu ikke fast, at det har kunnet lade sig gennemføre. Man klarer sig med frivillig medhjælp de fleste steder. Og her er endnu et af lokalarkivernes svage punkter: Hvem skal føre videre, hvad der i disse år påbegyndes? De helt små og meget lokale vil med tiden komme i vanskeligheder.

I indsamlingsarbejdet må lokalarkiverne endnu være opsigende og ind imellem også ret så overtalende. De små, uanselige ting er ofte dem, folk helst beholder – de store samlinger går det lettere med. Men i øvrigt er interesserne vidtsprede, og af egentlige arkivalier ser det ud til, at man faktisk tager alt med. Også billeder, films, båndoptagelser og tryksager arkiveres, og her har flere arkiver allerede udført et stort pionerarbejde.

Strange Nielsen lægger ikke skjul på, at han gerne ser arkiverne udvikle sig til uundværlige led i den lokale kulturvirksomhed, og han giver udmærkede instruktioner i, hvordan en sådan position kan skabes – både ved samarbejde med biblioteker, historiske foreninger, museer og statsarkiver, og med presse, turistforeninger, foto- og båndamatørklubber og kommunale myndigheder. Udadtil kan arbejdet og dets værdi dokumenteres ved publikationer, udstillinger, foredrag og kurser ved aftenhøjskoler. Sådanne initiativer er allerede taget af adskillige arkiver.

I bogens anden halvdel skildres det daglige arbejde: Modtagelsen af arkiverne, journaliseringen, registrering, fordelingen på afdelinger (personalthistorisk, topografisk og saglig samling (her placeres sager, der ikke kan rubriceres under de to første)), billedsortering og -identifikation samt avisregistrering. Til støtte for arbejdet må der skaffes bøger: gængse opslagsværker, vejvisere, telefonbøger, skattelister og fra statsarkiverne mi-

krofilm eller xerox-kopier af arkivalier af lokal interesse – evt. også ældre dagblade, hvor sådanne ikke er for hånden i original.

Næppe mange uden for de interesserede kredse vil give sig af med at læse Strange Niensens bog. Men da lokalarkiverne er kommet for at blive, er det vel rimeligt at præsentere dem og det, de beskæftiger sig med, for andre end arkivfolkene selv. Derfor ovenstående.

Finn H. Lauridsen

E. Ladewig Petersen: Historiske tekster til brug ved undervisningen i historieforskningens metodelære. (Munksgaard, 1972). 221 s.

Det er ved universiteternes 1. delundervisning i historisk metodelære et stående problem at finde frem til kildemateriale, som er pædagogisk egnet, dels i kraft af en gennemskuelig problematik, dels i kraft af et ikke for overvældende omfang. Professor E. Ladewig Petersen imødekommer derfor uden tvivl et behov hos kolleger (sikkert også uden for universiteterne) ved at informere om, hvilke tekster han har anvendt ved undervisning og eksamen i historisk metode.

Den foreliggende samling er ikke ifølge sit forord tænkt som alternativ til de allerede eksisterende værker af denne art, men snarere som supplement; hensigten har først og fremmest været at tilvejebringe materiale i lettilgængelig form fra tidsperioder, som hidtil kun i relativt ringe omfang har været tilgodeset. Sidstnævnte bemærkning refererer til, at næsten alle tekster i samlingen hidrører fra 1500 og 1600-tallet. At der har været en tendens til i metodeundervisningen at give en stedmoderlig behandling til disse århundreder, hvis sprog kan

være svært tilgængeligt for de yngste studerende, kan der tænkeligt være noget om. Alligevel forekommer det nødvendigt rent ud at stille spørgsmålet, om en bog som den foreliggende ikke til gengæld er udtryk for en betydelig overdosering. Det kan vel næppe være rimeligt modsætningsvis kun at dyrke metodeundervisning på disse århundreders historie? Og dette synes at måtte blive konsekvensen ved indførelsen af en bog som den foreliggende, da de studerende må have billigt krav på maksimal udnyttelse af en bog, der koster 55 kr.

Netop spørgsmålet om bogens pris vil nok blive afgørende for dens anvendelighed. Det giver anledning til at fastslå, at forlagene bliver nødt til at producere noget billigere, såfremt de i en tidsalder, hvor skrive- og kopimaskiner er opfundet, vil være med til at levere undervisningsmateriel, især når dette er sammensat af tekster, der ikke er behæftet med ophavsret.

Helge Paludan

Carsten Bregenhøj: Etnologisk Interviewteknik (Dansk Historisk Fællesforening, 1971). 88 s.

I sin alsidige håndbogsserie er D.H.F. kommet til etnologien. Bogen tager sigte på det rent praktiske, dvs. en teknisk vejledning og ikke nogen metodelære. Forfatteren finder – sikkert med rette – at vi på dansk har manglet en vejledning for interesserede, der vil gå i gang med folkløriske og etnologiske undersøgelser baseret på samtaler med meddelere.

Den, der vil kaste sig ud i sådanne projekter, må gøre sig klart, at interviewet »ikke er et universalskabskab for hvem som helst, men er en indviklet, dynamisk psykologisk proces . . . Som enhver anden profession

eller kunstart har interviewing sine grundregler eller sit håndværk.« Bogen gør begynderen opmærksom på faldgruber, man skal tage sig i agt for under udøvelsen af dette håndværk, så som sproglige vanskeligheder, ledende spørgsmål, dobbelte spørgsmål osv. I sådanne afsnit yder bogen læseren en assistance, som han kan få svært ved at finde andetsteds. Men det skal ikke skjules, at bogen i andre afsnit forekommer betænkelig nær ved at antage karakter af en betjeningsvejledning til båndoptagere.

Helge Paludan

Iørn Piø: Folkeminder og traditionsforskning. 2. forøgede udgave. (D. H. F.s Håndbøger, 1971). 100 sider.

Førsteudgaven af denne bog i Dansk Historisk Fællesforenings håndbogsserie udkom i 1966. I denne nye udgave er der sket en udvidelse på en snes sider, hvilket især skyldes, at førstekapitlet om folkeminder og tradition er fuldstændig omarbejdet. I de andre kapitler er der sket mindre ajourføringer, ligesom der er tilføjet et register.

Ib Gejl

Årbog for arbejderbevægelsens historie 1. Udgivet af Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie. (Fremad, 1971). 159 sider.

Et væsentligt aspekt i den nyeste tids historie har været arbejderklassens kamp for at få øget indflydelse på samfundsudviklingen, økonomisk såvel som politisk. I de senere år har der i mange lande været en stigende forskningsvirksomhed inden for dette område, og det er denne voksende interesse, der har skabt baggrund for,

at det nystiftede (1970) »Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie« har haft økonomisk vovet mod nok til at starte et nyt historisk tidsskrift her i landet.

Man kan kun ønske lykke til.

I årbogens første bind står den tidlige danske arbejderbevægelse i centrum. Willy Markvad behandler i »Arbejderforeninger i Danmark 1848-71« de første tilløb til en organisering af de københavnske arbejdere, mens Karin Sandvad i den anden hovedafhandling »Den kvindelige fagbevægelse i København 1870-1900« analyserer forholdene omkring oprettelsen af de første kvindelige fagforeninger. Bogen indeholder desuden en dokument-sektion, hvori der er offentliggjort nogle hidtil utrykte kilder, bl. a. vedr. stiftelsen af »Den Internationale Arbejderforening for Danmark« 15. okt. 1871. En række anmeldelser af litteratur om såvel dansk som international arbejderbevægelse udgør bogens sidste fjerdedel.

Mens emneområdet således danner et væsentligt supplement til dansk historisk tidsskriftlitteratur, kan det samme ikke siges om lay-out og udstyr. Desværre. For her er en fornyelse også tiltrængt.

Erik Korr Johansen

Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. IV. De ældre jyske vækkelser. Brødreemigheden af Anders Pontoppidan Thyssen. De stærke jyder af Herluf Hegnsvad. (Gad, 1967). 285 s.

Det store værk om den folkelige vækkelsesbevægelses gennembrud i første halvdel af forrige århundrede nærmer sig sin afslutning. Det første bind udsendtes i 1960, og nu mangler kun det afsluttende bd. VII, som skal be-

handle udviklingen i Sønderjylland i perioden 1815–50.

Sjælen i dette betydningsfulde arbejde har været og er docent, dr. theol. Anders Pontoppidan Thyssen. En række andre medarbejdere har medvirket, men dr. Pontoppidan Thyssens redaktion af værket har bestemt dets retning og indhold, og foruden de bidrag, han selv har leveret, har han i en del tilfælde fuldført eller suppleret afsnit, som andre forfattere har påbegyndt.

I det ene af de sidst udsendte bind har han desuden skrevet det uden tvivl mest interessante og fængslende bidrag til vækkelsesværket. Det er skildringen af brødremenigheden i Christiansfeld fra dens grundlæggelse frem til o. 1815.

Det særprægede, religiøse samfund i Christiansfeld har altid påkaldt sig interesse, men vor viden om det har i almindelighed været præget af oplysninger fra en senere tid, hvor menighedens oprindelige struktur var gået delvis i opløsning. Pontoppidan Thyssen har nu taget sig for at give en beskrivelse af, hvordan brødremenigheden var organiseret og fungerede i de tidligere årtier, hvor den virkelig var indrettet efter de strenge herrnhutiske forskrifter. Af forfatterens forord fremgår, at han selv er blevet overrasket over resultatet, og det bliver læseren ikke mindre. Pontoppidan Thyssens forbavselse over, hvad han opdagede, er formentlig medvirkende til, at netop dette afsnit afviger behageligt fra den noget tunge og uninspirede stil, der ellers præger vækkelsesværket. Afhandlingen om brødremenigheden er fængslende læsning.

Pontoppidan Thyssen har ved hjælp af brødremenighedens arkiv i Christiansfeld og materiale fra arkivet i Herrnhut formået at give os den første vel dokumenterede beskrivelse af

oprettelsen af brødremenigheden i Christiansfeld og af menighedens organisation. Først nu ved vi i virkeligheden, hvordan menigheden fungerede, og først nu er det muligt at danne sig et indtryk af, hvor ejendommeligt et trossamfund der var tale om. Det er en vigtig indsats i den historiske forskning, og dette bind af vækkelsesværket vil have interesse for en langt bredere kreds end den, der søger til værket for at få noget at vide om forsamlingsbevægelsen. Pontoppidan Thyssens præstation bliver ikke mindre for den, der ved, hvad der kræves af en forsker, der skal opholde sig længe ad gangen i det iskolde arkivrum i Christiansfeld.

I bogen gives en kort karakteristisk af herrnhutismen og af den strid, der har stået om den. En beskrivelse af denne religiøse bevægelse har altid været hæmmet af den hemmelighedsfuldhed, hvormed den omgav sin organisation i forhold til omverdenen. Det kræver derfor megen omhu at nå frem til et afbalanceret billede af brødremenigheden. Helt nødvendigt for forståelsen af den danske udløber af bevægelsen er det desuden at kende hovedtrækkene af den tyske herrnhutisme, og Pontoppidan Thyssen tegner knapt og overskueligt de nødvendige konturer op om den tyske moderbevægelse.

Det spændende ligger imidlertid i hans afsnit om opbygningen af menigheden i Christiansfeld. Her kommer den overraskende påvisning af, hvor stramt reguleret livet i menigheden var. Alle menighedsmedlemmernes livsytringer søgtes overvåget og blev i meget stort omfang faktisk også kontrolleret. Menighedens organisering i de såkaldte kor gav gode muligheder for at overvåge de enkelte medlemmer og regulere deres livsførelse. Det er ikke overdrevet at sige,

at fra undfangelsen over fødsel og opvækst, giftermål, livsværk og død forløb menighedsmedlemmernes liv efter et nøje fastlagt skema. Den enkeltes mulighed for selv at bestemme begrænsedes af ledelsen i Christiansfeld, der igen refererede til ledelsen i Herrnhut, som holdtes orienteret om alt og alle i Christiansfeld. Sindrige lodtrækningssystemer skulle sikre, at alle vigtige bestemmelser var udtryk for Herrens vilje, samtidig med at det alt for tilfældige ved lodtrækning afbalanceredes.

Dette nøje regulerede menighedsliv, der var rammen om herrnhuternes fromhedsliv, havde sit højdepunkt i de første 10-år efter grundlæggelsen af kolonien i Christiansfeld. Selve grundlæggelsen er godt behandlet i ældre fremstillinger, men de tidligere forfattere har næppe helt erkendt, hvor dybt det herrnhutiske særpræg gik. Først med det arbejde, Pontoppidan Thyssen her har fremlagt, er det blevet helt klart beskrevet.

Den religiøse indflydelse fra herrnhutismen i Danmark er ældre end Christiansfeld. Men først efter 1770

fik den virkelig betydning, og det er helt rimeligt, at Pontoppidan Thyssen kun i et hastigt rids behandler perioden op til 1770. Lige så vel begrundet er det, at han har brugt så meget af pladsen til den omtalte, indgående beskrivelse af det fromhedsliv, der trivedes i Christiansfeld, og den organisatoriske ramme om det. Her ligger en vigtig forudsætning for den religiøse indflydelse, der udgik fra brødremenigheden, og som er en af komponenterne i de religiøse vækkelsesbevægelser.

Umiddelbart kan det forekomme lidt umotiveret, at Herluf Hegnsvads solide afhandling om de stærke jyder er slået sammen med Pontoppidan Thyssens bidrag om brødremenigheden til ét bind. En begrundelse kan man dog finde i, at både brødremenigheden og de stærke jydere vækkelse kan betragtes som forløbere for de senere forsamlingsbevægelser. Det fremgår tydeligt af bind V af vækkelsesværket, hvori Frands Ole Overgaard og Pontoppidan Thyssen behandler de senere jyske vækkelser, d. v. s. perioden 1815–1850.

H. P. Clausen

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

1. *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 125 sider. Udsolgt.
2. *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Udsolgt.
3. *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1952. 2. opl. 1970. 125 sider. Kr. 28,75 (23,00).
4. *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirke mænd. Brevveksling mellem biskopperne H. Stein og J. Swane. 1958. 604 sider. Udsolgt.
5. *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Udsolgt.
6. *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–1909. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 2. opl. 1970. 343 sider og 4 plancher. Udsolgt.
7. *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1860–1901. 1960. 2. opl. 1971. 220 sider, illustreret. Kr. 46,00 (41,40).
8. *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 19,90 (14,70).
9. *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 2. opl. 1969. 254 sider, illustreret. Udsolgt.
10. *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Udsolgt.
11. *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Udsolgt.
12. *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 32,70 (25,30).
13. *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 565 sider. Udsolgt.
14. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 20,75 (16,10).
15. *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852–56, 1872–75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 34,50 (26,70).
16. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. I. Marine- og høftjeneste 1877–1914. 1966. 384 sider, illustreret. Udsolgt.
17. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. II. Guvernør – minister – flådechef: 1914–27. 1967. 372 sider, illustreret. Kr. 39,10 (33,15).
18. *Aksel Lassen*: Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947–66. 1967. 210 sider. Kr. 39,10 (32,20).
19. *Ib Gejl* (udg.): For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873–83. 1968. XVI + 235 sider. Kr. 41,40 (34,50).
20. *F. H. Kjølsen*: Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VI's etiopiske projekt. 1968. 170 sider, illustreret. Kr. 34,50 (30,40).
21. *Hans Chr. Johansen*: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I: Reformer 1784–88. 1968. 379 sider. Kr. 46,00 (41,40).
22. *Aage Rasch*: Staten og kunstnerne. Bevillinger og meninger under enevælde og folkestyre. 1968. 219 sider, illustreret. Kr. 41,40 (34,50).
23. *Tage Kaarsted*: Påskekrisen 1920. 1968. 426 sider, illustreret. Udsolgt. 2. opl. 1969, hæftet. Udsolgt. 3. opl. udk. 1973.

24. *Vald. Andersen*: Den jyske hedekolonisation. 1970. 246 sider, illustreret. Udsolgt.
25. *Ole Degn* (udg.): Livet i Ribe 1560–1700 i samtidiges optegnelser. 1971. 253 sider, illustreret. Udsolgt.
26. *Leo Tandrup* (udg.): Svensk agent ved Sundet. Toldkommissær og agent i Helsingør Anders Svenssons depecher til Gustav II Adolf og Axel Oxenstierna 1621–1626. 1971. 694 sider, illustreret. Kr. 85,50 (69,00).
27. *Kristian Hvidt*: Flugten til Amerika eller drivkraften i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914. 1972. 557 sider, illustreret. Udsolgt.
28. *Jens Engberg*: Dansk finanhistorie i 1640'erne. 1972. 356 sider. Kr. 48,30 (41,40).
29. *Tage Kaarsted* (udg.): Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914–1918. 1972. 229 sider, illustreret. Kr. 52,50 (43,35).

Endvidere har selskabet bl. a. udgivet:

- Sophie Brahes* regnskabsbog 1627–40. Ved *Henning Paulsen*. 1955, 256 sider. Kr. 12,90 (9,20).
- Troels Fink*: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. 1958. 2. opl. 1967. 81 sider. Kr. 12,65.
- Tage Kaarsted*: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894–1914. 1958. 3. opl. 1969. 102 sider. Kr. 18,40 (14,20).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Hannibal Sehested II. 1970. 604 sider. Kr. 80,50 (62,10).
- Vagn Dybdahl*: Historisk kommentar til nationaløkonomi. 1971. 173 sider. Udsolgt. 2. udg. 1972. 175 sider.
- C. O. Bøggild-Andersen*: Statsomvæltningen 1660. 1936. 2. opl. 1971. 464 sider. Kr. 96,25 (70,15).
- Hansestæderne og Norden. 1957. 2. opl. 1972. 195 sider. Kr. 36,40 (27,20).

Priserne i parenteser er særpriser for selskabets medlemmer.